

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ
ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Η ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΛΕΣΧΗ
Αστική τάξη και ψυχαγωγία

Δήμητρα Βασιλειάδου

Τριμελής επιτροπή: Έφη Αβδελά (επιβλέπουσα)
Χρήστος Λούκος
Χρήστος Χατζηιωσήφ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2004

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
ΚΕΚΛΕΙΣΜΕΝΩΝ ΤΩΝ ΘΥΡΩΝ: ΟΙ ΑΝΤΡΙΚΕΣ ΨΥΧΑΓΩΓΙΚΕΣ ΛΕΣΧΕΣ	
4	
Η «ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ» ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΛΕΣΧΩΝ	
Α΄. ΛΕΣΧΗ «ΕΛΛΑΣ»	11
Β΄. ΛΕΣΧΗ «ΒΥΖΑΝΤΙΟΝ» ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ	14
Γ΄. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΕΣΧΗ ΣΜΥΡΝΗΣ	
16	

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄	
Η σύσταση της Αθηναϊκής Λέσχης	20
Ο ΔΕΙΚΤΗΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΤΑΞΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑΣ	
22	
ΟΙ ΙΔΡΥΤΕΣ: ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ	
27	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄	
Η περιφρούρηση της κοινωνικής σύνθεσης του σωματείου	
Ο ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ	
35	
ΤΟ ΥΨΟΣ ΤΩΝ ΕΙΣΦΟΡΩΝ	
37	
ΔΥΟ ΣΥΓΓΕΝΗ ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΜΕ ΔΙΑΦΟΡΕΣ:	
LAWN TENNIS CLUB ΚΑΙ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΛΕΣΧΗ	
38	

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΨΗΦΟΦΟΡΙΑΣ

41

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΜΕΛΩΝ

44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η διοικητική ομάδα της Α.Λ.

ΟΙ ΡΟΛΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ 46

ΟΙ ΗΓΕΤΙΚΟΙ ΠΥΡΗΝΕΣ 48

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΝΟΣ «ΜΙΚΡΟΥ» ΣΩΜΑΤΕΙΟΥ 53

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Η κοινότητα των μελών

ΤΑ ΜΕΛΗ 1900 – 1940 57

«*Η ΧΕΙΡΟΔΙΚΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΛΕΣΧΗΣ ΣΥΝΕΠΑΓΕΤΑΙ [...] ΤΗΝ ΟΡΙΣΤΙΚΗΝ ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΣΗΝ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΔΙΚΗΣΑΝΤΟΣ*». ΠΑΡΑΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ 72

«*Η ΕΙΣΟΔΟΣ ΚΥΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΛΕΣΧΗΝ ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ*» 73

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η διάσταση της ψυχαγωγίας 80

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Το αθλητικό τμήμα της Α.Λ. 84

Ο ΟΜΙΛΟΣ ΤΩΝ ΦΙΛΟΠΛΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΝΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΛΕΣΧΗ

85

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Ενδοσωματειακή κοινωνικότητα	92
ΟΤΑΝ ΤΑ ΜΕΛΗ ΦΛΥΑΡΟΥΝ	93
ΤΑ ΧΑΡΤΟΠΑΙΓΝΙΑ	96
ΔΕΞΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΟΡΕΣΠΕΡΙΔΕΣ	98

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Μια εγγράμματη κοινότητα

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΟ	103
ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ	104
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ	107
ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ	
113	
ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ	116

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

119

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην εργασία αυτή παρακολουθώ για ένα μακρύ χρονικό διάστημα, για 65 περίπου χρόνια, ένα σωματείο ειδικού τύπου, μια κλειστή αντρική λέσχη που συστάθηκε το 1875 στην Αθήνα, με την επωνυμία *Αθηναϊκή Λέσχη*. Όταν ξεκίνησα τη σχετική έρευνα, το γεγονός ότι το σωματείο συνέχιζε να λειτουργεί ακόμη και σήμερα, με έκανε να ελπίζω ότι θα μπορούσα να αξιοποιήσω ένα τμήμα από το αρχείο που ενδεχομένως θα διέθετε. Πράγματι, από τις πρώτες κιόλας τηλεφωνικές συνομιλίες που είχα με τη σημερινή διοίκηση της Λέσχης, φάνηκε ότι είχε διαφυλαχτεί, παρά τις απώλειες, ένας μεγάλος όγκος αρχειακού υλικού που ήταν πλήρως διαφωτιστικός ως προς τη διοίκηση και τη λειτουργία του σωματείου στα 150 χρόνια της ύπαρξής του· φάνηκε επίσης ότι θα είχα «ελεύθερη» πρόσβαση σ' αυτό το υλικό. Στην πραγματικότητα και παρά τις συνεχείς προσπάθειές μου, το μόνο μέρος που κατάφερα να προσεγγίσω στη Λέσχη ήταν το θυρωρείο της.

Έτσι, η όλη εργασία στηρίχθηκε στα 7 διαδοχικά καταστατικά που εντόπισα διάσπαρτα σε βιβλιοθήκες και άλλα ιδρύματα, και σ' έναν κατάλογο με τα 1500 περίπου ονόματα των τακτικών μελών της Α.Λ. για τα έτη 1875 – 1940 που δημοσιεύτηκε στον επετειακό τόμο που κυκλοφόρησε με την ευκαιρία του εορτασμού των 100 χρόνων από την ίδρυσή της.¹ Θέλοντας να αποφύγω μια παρατεταμένη –και ίσως κουραστική– απολογία για τα πραγματολογικά κενά που στέρησαν τις απαντήσεις σε ερωτήματα που διατύπωνα και συχνά ακύρωναν τη δυνατότητα να υποστηρίξω ακόμη και τις πιο «ακίνδυνες» υποθέσεις

¹[ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ], *Η Αθηναϊκή Λέσχη 1875 – 1975. Αναμνηστικό τεύχος στην εκατονταετηρίδα της Αθηναϊκής Λέσχης*, Αθήνα 1975, σ. 89-106.

εργασίας, δούλεψα με το υλικό που είχα στα χέρια μου· λίγο ή πολύ, σημαντικό ή ευτελές...

Μετά από τις εισαγωγικές σελίδες που εντάσσουν συνοπτικά το φαινόμενο των κλειστών λεσχών μέσα σ' ένα ιστορικο-κοινωνιολογικό πλαίσιο που αφορά κυρίως τη χώρα όπου και πρωτοεμφανίστηκαν, την Αγγλία του 17^{ου} αιώνα, η εργασία χωρίζεται σε δυο μέρη: στο πρώτο μέρος εξετάζω ζητήματα που συνδέονται με τον πυρήνα των ιδρυτών της Αθηναϊκής Λέσχης και την αρχική φυσιογνωμία της, την εξέλιξη του σωματείου με τη σταδιακή αριθμητική του διόγκωση, τη γενική εικόνα της κοινωνικής του σύνθεσης, καθώς και τις πρακτικές που εξασφάλιζαν την περιχαράκωσή του από άλλες, κατώτερες κοινωνικές κατηγορίες. Παράλληλα στρέφομαι στα πρόσωπα που απαρτίζουν την «κοινότητα του σωματείου», είτε πρόκειται για τα πιο δυναμικά μέρη της, εκείνα δηλαδή που συστήνουν τα κατά καιρούς διοικητικά συμβούλια, είτε πρόκειται για τα πολύ περισσότερα «απλά» μέλη, που δε θητεύουν δηλαδή στον ηγετικό της πυρήνα· εδώ αξιοποιούνται πληροφορίες που προέκυψαν από μια συστηματική εξέταση των προσωπογραφιών τους. Στο δεύτερο μέρος της εργασίας επικεντρώνομαι στην παράμετρο της «διασκέδασης», της «ψυχαγωγίας», στο βαθμό που πρόκειται για το μοναδικό δηλωμένο στόχο της σύστασης της Α.Λ. Το περιεχόμενο που δίνεται στους παραπάνω όρους δεν είναι βέβαια αυτονόητο, ούτε σταθερό στη χρονική διάρκεια που καταλαμβάνει αυτή η εργασία. Πάντως η διάσταση της ψυχαγωγίας εξετάζεται μέσα από συγκεκριμένες πρακτικές στις οποίες επιδίδονται συστηματικά τα μέλη, όπως αθλητικές δραστηριότητες ορισμένου τύπου, δεξιώσεις και χοροεσπερίδες, διαλέξεις κτλ. Τέλος, και με αφορμή τη συμμετοχή στην Α.Λ., γίνονται κάποιες αναφορές σε παραμέτρους όπως η φιλανθρωπία, η παρουσία σε άλλες εθελοντικές συσσωματώσεις, η σύνδεση αστισμού –εθνικισμού.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΚΕΚΛΕΙΣΜΕΝΩΝ ΤΩΝ ΘΥΡΩΝ: ΟΙ ΑΝΤΡΙΚΕΣ ΨΥΧΑΓΩΓΙΚΕΣ ΛΕΣΧΕΣ

Ο σωματειακός βίος συνεπάγεται την ανάδυση μιας κοινωνικότητας τυπικής, δημόσιας και θεσμοθετημένης, που ορίζεται συμπληρωματικά προς την άτυπη, ιδιωτική και ανοργάνωτη κοινωνικότητα που συνεπάγονται οι «παραδοσιακοί» χώροι κοινωνικής συνάθροισης, όπως το καφενείο, η ταβέρνα κ.ά.,² στο βαθμό που και τα δύο αυτά μορφώματα, ακροβατώντας ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό προσφέρουν, ή καλύτερα επιβάλλουν, την ανάπτυξη κοινωνικών δεσμών και προσδιορίζονται ως αντίθετα του οίκου.³

Οι λέσχες ψυχαγωγικού χαρακτήρα σαν χώροι έκφρασης της αντρικής, συνήθως, κοινωνικότητας, ευνόησαν τον ανοιχτό διάλογο, το συμποσιασμό, τη διασκέδαση⁴, και λειτούργησαν συμπληρωματικά ως

² ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870 – 1922*, ΙΑΕΝ / ΚΝΕ, Αθήνα 1997, σ. 30.

³ Όσον αφορά τις «κλειστές» ψυχαγωγικές λέσχες που θα μας απασχολήσουν σ' αυτό το κείμενο, οι ομοιότητες που εμφανίζουν με τον κόσμο του καφενείου ή της ταβέρνας περιορίζονται σχηματικά στις παραπάνω επισημάνσεις (ορίζονται αντιθετικά προς την οικογενειακή εστία και αποτελούν τους πυρήνες μιας νεωτερικής κοινωνικότητας, που αφορά κατά κύριο λόγο το αντρικό φύλο). Τα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τους δύο αυτούς χώρους είναι ουσιώδη: μιλώντας με όρους ταξικότητας, ο κόσμος της λέσχης παραμένει κλειστός σε όσους δεν πληρούν τις σχετικές προϋποθέσεις, σε αντίθεση με τον ανοιχτό, διαταξικό κόσμο του καφενείου. Την ίδια παρατήρηση κάνει και ο Ρίτσαρντ Σένετ: η κοινωνικότητα της λέσχης διαφέρει από τη ζωή του καφενείου, αφού δεν μπορεί να γίνει μέλος της συντροφιάς οποιοσδήποτε, αλλά θα πρέπει πρώτα να του επιτραπεί η συμμετοχή (ΡΙΤΣΑΡΝΤ ΣΕΝΕΤ, *Η Τυραννία της Οικειότητας. Ο Δημόσιος και ο Ιδιωτικός Χώρος στον Δυτικό Πολιτισμό*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 116).

⁴ Για μια ανθρωπολογική προσέγγιση του αντρικού συμποσιασμού, όπου προκύπτουν καθαρά οι διαφορές μεταξύ «καφενείου» και «λέσχης» βλ. ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, «Ο Κόσμος του Καφενείου. Ταυτότητα και Ανταλλαγή στον Ανδρικό Συμποσιασμό», στο ΕΥΘ. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ – Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Καστανιώτης – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1992, σ. 209 – 250.

προς την άτυπη, ιδιωτική συνάντηση σε σπίτια. Σύμφωνα με το Γ. Χάμπερμας συνιστούν μια από τις όψεις της «δημόσιας σφαίρας», της πολιτικής αυτής κοινότητας που συνένωσε τα μέλη της ανερχόμενης αστικής τάξης το 18^ο αιώνα κάτω από την επίκληση του κοινού συμφέροντος και συντέλεσε στη συγκρότηση του φιλελεύθερου κράτους.⁵ Με την ανάπτυξη νέων μορφών κοινωνικότητας και την εμπορευματοποίηση των πολιτιστικών αγαθών, χώροι όπως οι λογοτεχνικές εταιρίες, οι βιβλιοθήκες, τα καφενεία και οι λέσχες, φιλοξένησαν τα αυτόνομα, ελεύθερα και ορθολογικά άτομα και στέγασαν τις συζητήσεις που διενεργούσαν μεταξύ τους ισότιμα, σαν εύποροι και μορφωμένοι πολίτες. Οι αρχικές συνομιλίες περί φιλολογικών θεμάτων έδωσαν τη θέση τους σταδιακά σε κριτικές συζητήσεις πολιτικού περιεχομένου. Αυτός ο διττός χαρακτήρας της αστικής δημοσιότητας, ανταποκρίνεται στις δύο όψεις των αστών: ιδιοκτήτες αγαθών και κύριοι προσώπων από τη μια, άνθρωποι μεταξύ ανθρώπων από την άλλη- bourgeois και homme.⁶ Για το Χάμπερμας, οι χώροι κοινωνικής συνάθροισης όπως για παράδειγμα οι κλειστές αντρικές λέσχες, είναι φαινόμενα ενδιάμεσα μεταξύ της δημόσιας σφαίρας που περιλαμβάνει την πολιτική κοινότητα, της ιδιωτικής σφαίρας που αντιπροσωπεύεται από την αγορά και το κράτος, και της σφαίρας της οικειότητας, που εντοπίζεται στην οικογένεια.⁷

Ο αριθμητικός πολλαπλασιασμός της σωματειακής ζωής που σημειώθηκε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στις χώρες της ευρωπαϊκής ηπείρου και στην Αμερική, μεταξύ άλλων, προσδιόρισε το εννοιολογικό περιεχόμενο της «κοινωνίας των πολιτών»⁸. Το βασικό στοιχείο στις κλειστές λέσχες που εξετάζω σε αυτό το κείμενο, είναι η ελεύθερη

⁵ JÜRGEN HABERMAS, *Αλλαγή Δομής της Δημοσιότητας*, Νήσος, Αθήνα 1997.

⁶ Στο ίδιο, σ. 116.

⁷ Στο ίδιο, σ. 115.

⁸ Για την «κοινωνία των πολιτών» και τη συνάφειά της με την «αστική» κοινωνία και την ομώνυμη τάξη, βλ. JÜRGEN KOCKA, «Το Ευρωπαϊκό Πρότυπο και η Γερμανική Περίπτωση» στο *Αναζητήσεις της Νεότερης Γερμανόφωνης Ιστοριογραφίας*, Ε.Μ.Ν.Ε. / Μνήμων, Αθήνα 2000, σ. 167 – 186, ιδίως σ. 168 - 9. Παρενθετικά, να σημειώσω ότι η έννοια αυτή είχε -και έχει ακόμη- έναν ουτοπικό χαρακτήρα: «κεντρικής σημασίας για το μοντέλο της ανθρώπινης συμβίωσης, είναι στην πραγματικότητα μια υπόσχεση ή – καλύτερα- μια υποχρεωτική προσμονή, η οποία (μέχρι σήμερα) μόνο μερικώς έχει εκπληρωθεί», στο ίδιο, σ. 177 – 8.

συνεύρεση των κατεξοχόν πολιτών: των αυτόνομων δηλαδή και ίσων ως προς την κοινωνική τους θέση εύπορων αρρένων ενηλίκων, που ως τέτοιοι έχουν πλήρη δικαιώματα.⁹ Σε πρόσφατη μελέτη που εξετάζει συγκριτικά τις εθελοντικές συσσωματώσεις αστικής και εργατικής κοινωνικής σύνθεσης στην Αγγλία και τη Γερμανία, ως κεντρικό χαρακτηριστικό των σωματείων «αστικού» χαρακτήρα σημειώνεται η συσπείρωση ατόμων που θεωρούνται και αντιμετωπίζονται ως ίσα μεταξύ τους: οι αποφάσεις παίρνονται βάσει της αρχής της ισότητας της ψήφου και όλα τα μέλη έχουν το δικαίωμα συμμετοχής στη διοίκηση του σωματείου.¹⁰

Οι αντρικές λέσχες (gentlemen's club) γεννήθηκαν στην Αγγλία το 17^ο αιώνα και έγιναν εμφανές τμήμα της ζωής των αγγλικών πόλεων το 18^ο αιώνα. Αρχικά δεν ήταν παρά παρέες ανθρώπων που έτρωγαν και έπιναν σε ταβέρνες, συνήθως σε ιδιαίτερα δωμάτια, και δεν συνιστούσαν μονοπωλιακή έκφραση της κοινωνικότητας της αστικής τάξης. Σ' αυτές τις συντροφικές (tavern clubs), παρότι το ζητούμενο ήταν η «ευχάριστη» συναναστροφή, συχνά προσφερόταν οικονομική βοήθεια στους συνδαιτυμόνες που είχαν πτωχεύσει προκειμένου να αποκατασταθεί η πιστωτική τους φερεγγυότητα. Αν και τα tavern clubs επιβίωσαν στο βικτωριανό Λονδίνο, η κοινωνική τους σύνθεση είχε αρχίσει να μεταβάλλεται ήδη από το 18^ο αιώνα, με την αποχώρηση των ανερχόμενων αστών που άρχισαν να συγκεντρώνονται σε δικές τους λέσχες, με μόνιμες και συχνά ιδιόκτητες εγκαταστάσεις, τόσο στην αγγλική πρωτεύουσα, όσο και στις μεγάλες επαρχιακές πόλεις, που προσέφεραν ολόένα και

⁹ Για την ιδιότητα του πολίτη και την επίδρασή της στην κοινωνική τάξη βλ. Τ. Η. MARSHALL – Τ. ΒΟΥΤΤΟΜΟΡΕ, *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, Gutenberg, Αθήνα 2001, ιδίως σ. 61 – 80.

¹⁰ CHRISTIANE EISENBERG, «Working-Class and Middle-Classes Associations: An Anglo-German Comparison, 1820 – 1870» στο J. KOCKA / A. MITCHELL (επιμ.), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, Berg, Οξφόρδη 1993, σ. 153. Η κατηγοριοποίηση που προτείνει ο Eisenberg, αναφέρεται σε συσσωματώσεις που έχουν 3 ακόμη κοινά χαρακτηριστικά: α) ιδρύονται προκειμένου να εκπληρώσουν την εξυπηρέτηση περιορισμένων στόχων, β) οι δραστηριότητές τους μπορεί να έχουν ευρύτερη κοινωνική, πολιτισμική ή και πολιτική σημασία, αλλά δεν επιδιώκουν τη διεύρυνση της επιρροής τους σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα, και γ) έχουν χαλαρή γραφειοκρατική δομή, ενώ η διοίκηση τους ασκείται αφιλοκερδώς από τα ίδια τα μέλη. Η παραπάνω τυπολογία εξαιρεί άλλες οργανωμένες ομάδες, όπως τις συνδικαλιστικές οργανώσεις, τους συνεταιρισμούς, τα πολιτικά κόμματα, τους εταιρικούς συνασπισμούς, καθώς και κάποιες πιο παραδοσιακές σωματειακές οργανώσεις, π.χ. συντεχνίες, ενώ περιγράφει τα στοιχειώδη κοινά χαρακτηριστικά των οργανωτικών σχηματισμών που στη Γερμανία ονομάστηκαν bürgerlicher Verein.

περισσότερες ανέσεις στα μέλη τους: όχι μόνον μπαρ και τραπεζαρίες, αλλά και ειδικούς χώρους για συζήτηση, αναγνωστήρια, δωμάτια για παιχνίδια κ.τ.λ. Οι αντρικές λέσχες του 19^{ου} διαφέρουν πολλαπλά από τα μορφώματα του προηγούμενου αιώνα με την αμφιλεγόμενη φήμη, και διαφημίζουν εαυτούς για την εξέχουσα κοινωνική τους σύνθεση και την ανωτερότητά τους.¹¹

Τα κλειστά αντρικά κλαμπ, όπως και άλλες οργανώσεις (φιλολογικές, μουσικές, αθλητικές κτλ.), εξέφραζαν τις κοινωνικές προτιμήσεις των μελών τους και σχεδιάστηκαν κυρίως για την εξυπηρέτηση αυτού του στόχου. Αποτέλεσαν μια αυστηρή πηγή κοινωνικού αποκλεισμού (τάξης / φύλου) και σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στο *Union Club* της Νέας Υόρκης, η τάση συσπείρωσης αποτελούσε την αντίδραση των ιδρυτών στην επερχόμενη παρακμή του γοήτρου και της κοινωνικής ισχύος τους, αποσκοπούσε δηλαδή στην απομόνωση της ομάδας και όχι στην επέκτασή της επιρροής της.¹² Βέβαια οι περισσότερες κλειστές λέσχες συνένωναν τους ήδη ισχυρούς και προνομιούχους αστούς με τα ανερχόμενα πρόσωπα της ίδιας τάξης, βάσει του σχήματος «ενσωμάτωση των ομοίων / απόθεση των διαφορετικών». Η εισδοχή των νέων μελών ρυθμιζόταν μέσα από ένα περίπλοκο σύστημα ψηφοφορίας και το κόστος της συνδρομής ήταν πολύ υψηλό.

Η επίκληση της ψυχαγωγικής σκοπιμότητας έχει συχνά έναν ασαφή χαρακτήρα και μπορεί να περιορίζεται στη φιλική συναναστροφή των μελών στις εγκαταστάσεις της λέσχης, στη διεξαγωγή συζητήσεων στα εντευκτήρια με τσιγάρο και καφέ, στην πληροφόρηση για τα ζητήματα της επικαιρότητας μέσα από την ανάγνωση εφημερίδων και περιοδικών. Συχνή είναι η ενασχόληση με κάποιο σπορ της μόδας, η διεξαγωγή παιχνιδιών με χαρτιά, η διοργάνωση χοροεσπερίδων, η παράθεση γευμάτων, η οργάνωση διαλέξεων επιστημονικού χαρακτήρα. Σε κάποιες από αυτές τις εκδηλώσεις επιτρεπόταν, κατόπιν προσωπικών προσκλήσεων, η συμμετοχή των συζύγων των μελών και του φιλικού τους

¹¹ JOHN TOSH, *A Man's Place. Masculinity and the Middle Class Home in Victorian England*, Yale University Press, Λονδίνο 1999, σ. 12.

¹² STUART M. BLUMIN, *The Emergence of the Middle Class. Social Experience in the American City, 1760 – 1900*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1989, σ. 207.

περίγυρου. Σε γενικές όμως γραμμές, πλην των - επιλεκτικά - δημόσιων θεαμάτων, ίσχυε ο κανόνας του αδύτου για τα μη μέλη.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα κλειστής αντρικής λέσχης, αποτελεί το *Boston Athenaeum*, που ιδρύθηκε το 1807 από μια ολιγάριθμη ομάδα εύπορων επαγγελματιών, σαν ιδιωτική βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο.¹³ Παρότι διατήρησε αυτό το νομικό πρόσωπο, πολύ γρήγορα άρχισε να προσφέρει ένα πλήθος υπηρεσίες για την ψυχαγωγία των μελών του (εστιατόριο, αίθουσα διαλέξεων, γκαλερί έργων τέχνης), μέσα σε ένα περιβάλλον καθορισμένο από αυστηρότατους κανόνες. Ο εσωστρεφής του χαρακτήρας διασφαλίστηκε μέσα από το σύστημα χρηματοδότησής του: πέρα από τις απαγορευτικές διαδικασίες που προβλέπονταν από το καταστατικό για την εισδοχή νέων προσώπων (προτείνοντα μέλη, μαύρες ψήφοι), οι συμμετέχοντες ήταν ταυτόχρονα μέτοχοι του σωματείου και πλήρωναν ένα πολύ υψηλό κόστος συνδρομής. Τα όρια της κοινωνικής τάξης φανερώνονται από το επαγγελματικό προφίλ των μελών / μετόχων: πρόσωπα του επιχειρηματικού κόσμου της Βοστώνης, πολυπράγμονες έμποροι, δραστήριοι πολιτικοί, εκπρόσωποι των τραπεζοπιστωτικών δικτύων, εύποροι ελεύθεροι επαγγελματίες, άνθρωποι των γραμμάτων και της τέχνης.¹⁴

Το *Athenaeum* της Βοστώνης πέρα από το ότι λειτούργησε σαν ένα τοπικό σύμβολο πολιτιστικού κύρους και ενθάρρυνε τη μάθηση και την πνευματική καλλιέργεια, δημιούργησε την αίσθηση της κοινής ταυτότητας, της συνοχής και της αλληλεγγύης ανάμεσα στους χρηματοδότες, ευνόησε την επαγγελματική σταδιοδρομία των μελών του, υποστήριξε την ανάπτυξη των πνευματικών και ηθικών ποιοτήτων που θα εξασφάλιζαν κοινωνική σταθερότητα και ειρήνη.¹⁵ Ήταν η αποθήκη και η προθήκη ενός σώματος αξιών που προσιδίαζαν στην αστική ταυτότητα: εκλεπτυσμένο γούστο, ορθολογική συμπεριφορά, αρχή της ισότητας, ατομικισμός.¹⁶

¹³ RONALD STORY, «Class and Culture in Boston: the Athenaeum, 1807 – 1860», *American Quarterly* 27/2 (Μάιος 1975), σ. 178 – 199.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 181.

¹⁵ Στο ίδιο, σ. 190.

¹⁶ Στο ίδιο, σ. 191. Για τα βασικά χαρακτηριστικά της «αστικότητας» βλ. ΡΑΠΤΗΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Αστικές Τάξεις και Αστικότητα στην Ευρώπη, 1789 – 1914:

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η «ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ» ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΛΕΣΧΩΝ

Α΄. ΛΕΣΧΗ «ΕΛΛΑΣ»

Το παράδειγμα των κλειστών αντρικών λεσχών μεταφέρεται στον ελληνικό χώρο ακολουθώντας την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των πόλεων και αρχικά παίρνει τη μορφή του επαγγελματικού –κυρίως εμπορικού- ψυχαγωγικού σωματείου, όπως για παράδειγμα η Εμπορική Λέσχη της Πάτρας, ή του Βόλου. Κατά τη διάρκεια της έρευνας για τα σχετικά σωματεία, εντόπισα τους ιδρυτικούς κανονισμούς δύο ελληνικών λεσχών που βρίσκονται σε πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με σημαντικό ελληνικό πληθυσμό, την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη. Οι πρώτες αυτές συσπειρώσεις των αντρικών μελών της ομογενειακής αστικής τάξης παρουσιάζουν ενδιαφέρον επειδή συντάσσουν «φλύαρα» καταστατικά, τόσο ως προς το είδος των προσφερόμενων υπηρεσιών και των δραστηριοτήτων που χαρακτηρίζουν ως ψυχαγωγικές, όσο και ως προς τους στόχους της ίδρυσης και τα κοινωνικά στρώματα που εγκοιλώνουν.¹⁷

Περισσότερα στοιχεία ανακάλυψα για τη Λέσχη «Ελλάς» [Λ.Ε.] στην Ερμούπολη της Σύρου, που ενώ συστάθηκε τυπικά το 1862, απέκτησε τις μόνιμες εγκαταστάσεις της δυο χρόνια αργότερα σε σχέδια του ιταλού αρχιτέκτονα Pietro Sampó. Η Λ.Ε. προήλθε από την ενοποίηση

¹⁷ Εκτός από τη *Λέσχη Βυζάντιον* και την *Ελληνική Λέσχη Σμύρνης*, στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια, βλ. ΠΕΝΑ ΜΟΛΧΟ, «Le Cercle de Salonique 1873 – 1958, Λέσχη Θεσσαλονικέων: Συμβολή στη Μελέτη της Αστικής Τάξης της Θεσσαλονίκης», *Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. Οι Εβραίοι στον Ελληνικό Χώρο. Ζητήματα Ιστορίας στη Μακρά Διάρκεια, Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23 – 24 Νοεμβρίου 1991*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995, σ. 103 – 127. Το άρθρο εστιάζει στην εθνικά μικτή σύνθεση των μελών της ψυχαγωγικής λέσχης, αλλά και στον αστικό της χαρακτήρα.

δυο παλιότερων σωματείων, της *Λέσχης Ερμής* (1836) και της *Λέσχης των Ερμουπολιτών* (1838), γνωστές σαν λέσχες των Χίων και των μη Χίων αντίστοιχα, «που στεγάζονταν σε νοικιασμένα ακίνητα και λειτουργούσαν ως χώροι συγκέντρωσης, ενημέρωσης και άτυπου χρηματιστηρίου, αλλά και κοσμικών εκδηλώσεων».¹⁸ Ο κανονισμός της Λέσχης των Χίων μάλιστα δίνει και μια φραστική περιγραφή του όρου διασκέδαση, που για να είναι αποδεκτή θα πρέπει να απευθύνεται σε πολιτισμένους άντρες, να είναι ωφέλιμη και, παρότι ακούγεται σαν πλεονασμός, ευχάριστη.¹⁹ Εκτός από τους χορούς, τις μουσικές συναυλίες και τα παιχνίδια, η ωφέλεια και η ευχαρίστηση συνίστανται «εις εμπορικής πληροφορίας [και] πολιτικές ειδήσεις».

Το 1862 εγκρίνεται με βασιλικό διάταγμα η σύσταση ανωνύμου εταιρείας για την ανέγερση δημοτικού θεάτρου (πρόκειται για το θέατρο «Απόλλων») και δημοτικής λέσχης, ενώ το κτίριο που στοιχίζει 89.950 δρχ. αποπερατώνεται το 1864, οπότε οι δυο παλιότερες λέσχες συνενώνονται πλέον στην καινούργια.²⁰ Φαίνεται πως πολύ γρήγορα η Λ.Ε. γίνεται το επίκεντρο όχι μόνο της «κοσμικής» ζωής των ερμουπολιτών, αλλά και της καθημερινότητάς τους, όπως τουλάχιστον σημειώνει ο Ν. Δραγούμης το 1866: «Οι άνδρες μόλις εξεγειρόμενοι την πρωΐαν μεταβαίνουν εις τας λέσχας, και πiónτες καφέν απέρχονται εις τα εμπορεία. Αυτό τούτο επαναλαμβάνουσι και την μεσημβρίαν και το εσπέρας· λεσχηνεύουσι δε μετά το δείπνον και μέχρι μεσονυκτίου· όθεν ο οικιακός βίος κατέστη σχεδόν άγνωστος».²¹ Η Λ.Ε. στέγασε φιλανθρωπικούς χορούς, δεξιώσεις, συναυλίες, ποιητικές βραδιές και διαλέξεις, με πλήθος «υψηλών» προσκεκλημένων τόσο από τον πολιτικό και οικονομικό στίβο, όσο και από την καλλιτεχνική ζωή.²²

Η κοινωνική σύνθεση του σωματείου είναι σαφής από το, μεταγενέστερο είναι αλήθεια, καταστατικό που εντόπισα, όπου και

¹⁸ [ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ / ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΦΕΝΕΡΛΗ], *Ερμούπολη – Σύρος. Ιστορικό Οδοιπορικό*, Ολκός, Αθήνα 1999, σ. 69.

¹⁹ Το χωρίο του κανονισμού της Λέσχης *Ερμής* παρατίθεται στο Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ – Α. ΚΟΚΚΟΥ, *Ερμούπολη*, Έκδοση Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1980, σ. 61.

²⁰ ΓΑΚ (Αρχείο Ερμούπολης), φακ. *Λέσχη Ελλάς* 1 (1). Για τα αποτελέσματα του μειοδοτικού διαγωνισμού για την εκτέλεση της κατασκευής του κτιρίου βλ. φακ. *Λέσχη Ελλάς* 1 (2).

²¹ *Πανδώρα* 16 (1866), σ. 55.

²² [ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ / ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΦΕΝΕΡΛΗ], *Ερμούπολη – Σύρος, ό.π.*, σ. 70.

καταγράφονται τα μέχρι τότε μέλη του σωματείου· πρόκειται για πολύ «ηχηρά» ονόματα, όχι μόνο της τοπικής κοινότητας, αλλά και της πρωτεύουσας, του Πειραιά, καθώς και της ομογένειας.²³ Η στενή σχέση εξάλλου του δημοτικού συμβουλίου της Ερμούπολης και του διοικητικού συμβουλίου της Λέσχης Ελλάς είναι δεδομένη, αφού τα δυο σώματα απαρτίζονται συχνά από τα ίδια πρόσωπα. Έτσι σε τουλάχιστον δυο περιπτώσεις και σε ισάριθμες συνεδριάσεις του δημοτικού συμβουλίου, εγκρίνεται κατά πλειοψηφία η χρήση δημοτικών κονδυλίων για επισκευαστικές και καλλωπιστικές εργασίες στο κτίριο της Λέσχης. Στην πρώτη μάλιστα περίπτωση του 1869, χρειάστηκε η επέμβαση του νομάρχη Κυκλάδων που δεν ενέκρινε τη δαπάνη εκ μέρους του δήμου Ερμούπολης, όχι μόνο λόγω των ανεκπλήρωτων και σοβαρών υποχρεώσεων της δημοτικής αρχής προς τον τόπο, αλλά επιπρόσθετα «διότι θεωρ[εί] την δωρεάν ταύτην αναξιοπρεπή δια τα εύπορα μέλη της λέσχης, οίτινα δύνανται να δαπανήσωσι το αναγκαίον ποσόν, άνευ της ελαχίστης ενοχλήσεώς των».²⁴

Β΄. ΛΕΣΧΗ «BYZANTION» ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ

Η *Ελληνική Λέσχη Βυζάντιον* της Κωνσταντινούπολης [Λ.Β.] ιδρύεται το 1862 και απευθύνεται στους ομογενείς κατοίκους της πόλης. Σκοπός της σύστασής της είναι η ευχάριστη συναναστροφή των μελών της στις «ώρες της ανέσεως» (η έκφραση *ελεύθερος χρόνος* δεν είχε καθιερωθεί ακόμη για να περιγράψει τησχόλη) και η συνακόλουθη «ανάπτυξις και παγίωσις των κοινωνικών [τους] σχέσεων». Επισημαίνεται παράλληλα η αμοιβαία ωφέλεια που θα προέκυπτε από την ανάγνωση των

²³ *Λέσχη «Ελλάς», Σωματείων Ανεγνωρισμένων, Καταστατικόν*, Εν Ερμούπολει Σύρου, εκ του Τυπολιθογραφείου Νικολάου Φρέρη, 1922. Ο κατάλογος των μελών στις σ. 18 - 20.

²⁴ ΓΑΚ (Αρχείο Ερμούπολης), φακ. *Λέσχη Ελλάς* 1 (1). Και στη δεύτερη περίπτωση, πολλά χρόνια αργότερα το 1925, ο δημοτικός σύμβουλος και μέλος της λέσχης Δημήτρης Δαρόπουλος, είναι από τους λίγους που υποστηρίζουν την ανάγκη αύξησης του ενοικίου για το κτίριο της Λέσχης προκειμένου ο Δήμος να μη ζημιώνεται «χάριν ενός σωματείου [...] αρκετάς χιλιάδας δραχμάς». Στην επιχειρηματολογία του ομολογεί «ότι εκ της τυχόν αυξήσεως του ενοικίου της Λέσχης θα θιγόμεν άπαντες σχεδόν οι ενταύθα παρευρισκομένοι ως όντες μέλη της Λέσχης, αλλά [...] δεν πρέπει να δώσωμεν το δικαίωμα εις τους συμπολίτας μας να είπωσι ότι [...] χάριν των ιδίων μας συμφερόντων παρεβλέψαμε τα γενικά του Δήμου συμφέροντα», [φακ. *Λέσχη Ελλάς* 2 (1)].

εφημερίδων και των βιβλίων του Αναγνωστηρίου, καθώς και από τις συνομιλίες που θα διεξήγαγαν μεταξύ τους τα μέλη.²⁵

Ευσύνοπτη η ονομασία που επιλέγουν οι ιδρυτές του σωματείου σαν επιφανείς εκπρόσωποι της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης, αλλά το ίδιο εύγλωττη είναι και η διατύπωση του άρθρου 6 που αναφέρεται στους ομογενείς που έχουν δικαίωμα εγγραφής στη Λέσχη, καθώς τους προσδιορίζει με τη χρήση επαγγελματικών κατηγοριών. Έτσι μαθαίνουμε πως ευπρόσδεκτοι είναι μόνον οι έμποροι, οι βιομήχανοι, οι ελεύθεροι επαγγελματίες, οι επιστήμονες και τέλος, οι κτηματίες.²⁶ Παρότι η ονοματολογία των επιτηδευμάτων από μόνη της δεν δίνει καμιά πληροφορία για το μέγεθος των οικονομικών δραστηριοτήτων και το κύρος που μπορεί να απολαμβάνουν οι διάφοροι επαγγελματίες, οι παραπάνω δραστηριότητες προσφέρουν μια σαφή ταξική περιχαράκωση. Σε κάθε περίπτωση η τελική επιλογή των μελών θα είναι ασφαλής - δηλαδή ασφαλώς αστικών κριτηρίων-, αφού εναπόκειται στο 11μελές Δ.Σ και ταυτόχρονα περιορίζεται από το, μάλλον χαμηλό, ανώτατο όριο των 200 συνολικά, τακτικών μελών.²⁷ Το ίδιο όργανο εξάλλου, έχει την ευχέρεια να χορηγήσει το δικαίωμα ελεύθερης εισόδου σε «παρεπιδημούντα έξοχα επί παιδεία, επιστήμη, ή μεγαλουργία τινί, ή υψηλή θέσει υποκείμενα».²⁸

Στον κατάλογο των μελών της ελληνικής Λέσχης *Βυζάντιον* παρελαύνουν τα ονόματα όλων των «γνωστών» οικογενειών της Κωνσταντινούπολης και ανάμεσά τους εκείνα των Ν. Βαλσαμάκη και Ευαγγ. Μπαλτατζή (Βαλτατζή) που θα τους συναντήσουμε αργότερα στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους να μεταφέρουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες και, δευτερευόντως έστω, τις ψυχαγωγικές τους πρακτικές, αφού είναι δύο από τα ιδρυτικά μέλη της *Αθηναϊκής Λέσχης*. Στενές σχέσεις, διαπιστώνονται εξάλλου και με την εγγράμματη κοινότητα

²⁵ *Κανονισμός της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Λέσχης Βυζάντιον*, εν Κωνσταντινουπόλει Τύποις Ε. Ι. Λαζαρίδου 1862, §1, σ. 3.

²⁶ Στο ίδιο, §6, σ. 4. Δεν είναι σαφές τί μπορεί να σημαίνει στην Κωνσταντινούπολη το 1862 ο επαγγελματικός προσδιορισμός του βιομηχάνου, αφού τα όρια ανάμεσα στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία είναι ακόμη ασαφή. Πάντως μας παραπέμπει σε μια εύπορη επαγγελματική κατηγορία.

²⁷ Στο ίδιο, §2, σ. 3.

²⁸ Στο ίδιο, §31, σ. 9.

του *Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, που στεγάστηκε σε αίθουσα της Λ.Β. μέχρι να αποκτήσει το δικό του κτίριο.²⁹ Η φιλοξενία που προσέφερε το εσωστρεφές σωματείο στο σύλλογο με το δημόσιο προσανατολισμό, θα πρέπει να αποδοθεί στην κοινωνική βαρύτητα του ΕΦΚΣ και στην αυτονόητη ύπαρξη πολλών κοινών μελών στα δύο σωματεία – ο επιχειρηματικός κόσμος της ομογένειας, τροφοδότησε τις πρώτες δεκαετίες τον πυρήνα του φιλολογικού συλλόγου.³⁰ Δεν είναι σύμπτωση πως το ακροτελεύτιο άρθρο 48 του καταστατικού της Λ.Β. που προβλέπει την παραχώρηση τμήματος των εγκαταστάσεών της σε ομογενειακούς συλλόγους με έργο φιλολογικό, επιστημονικό και φιλανθρωπικό, στην ουσία φωτογραφίζει τις δραστηριότητες του ΕΦΚΣ.³¹

Οι ψυχαγωγικές δραστηριότητες στις οποίες επιδίδονται τα μέλη της Λ.Β. διενεργούνται στις ειδικές αίθουσες της Λέσχης, δηλαδή στους χώρους της βιβλιοθήκης, του αναγνωστηρίου, του εντευκτηρίου και στα δωμάτια των παιχνιδιών, όπου οι παρευρισκόμενοι μπορούν να διαβάσουν εφημερίδες και περιοδικά, να πουν καφέ συζητώντας, να παίξουν παιχνίδια με χαρτιά, αλλά και σκάκι, τάβλι, μπιλιάρδο, ντάμα και ντόμινο. Εκτενής αναφορά γίνεται στη διοργάνωση χοροεσπερίδων κατά την περίοδο της αποκριάς³² : η «αξιοπρέπεια» της Λέσχης επιβάλλει την απαγόρευση των άσεμνων και προκλητικών ενδυμασιών...

Γ'. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΕΣΧΗ ΣΜΥΡΝΗΣ

Στην ίδια κατηγορία, των αντρικών κλειστών λεσχών, εντάσσω και την *Ελληνική Λέσχη* της Σμύρνης (Λ.Σ.), που στον ιδρυτικό της κανονισμό (1898) αναφέρεται ως μετεξέλιξη του προ αιώνας υφισταμένου σωματείου, *Γραικική Λέσχη*.³³ Σκοπός της σύστασης και εδώ, η ευχάριστη

²⁹ ΚΥΡΙΑΚΗ ΜΑΜΩΝΗ, «Εισαγωγή στην Ιστορία των Συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως (1861 – 1922)», *Μνημοσύνη* 11(1988 – 1990), υποσ. 44, σ. 219.

³⁰ Για την κοινωνική σύνθεση του ΕΦΚΣ βλ. ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861 – 1922*, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 33 – 69.

³¹ *Κανονισμός της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Λέσχης Βυζάντιον, ό.π.*, σ. 12.

³² Στο ίδιο, §38 - §41, σ. 10-11.

³³ Στην πραγματικότητα «Γραικική Λέσχη» λέγεται από το 1842 και αποτελεί μετονομασία της «Ελληνικής Εμπορικής Λέσχης» που ιδρύθηκε το 1818 με στόχο την εξυπηρέτηση των εμπορικών συμφερόντων των μελών της, ΧΡΗΣΤΟΣ ΣΩΚΡ.

συναναστροφή των μελών και η ανάπτυξη των μεταξύ τους καλών σχέσεων. Αλλά όχι μόνον αυτό. Στους προγραμματικούς στόχους διατυπώνεται μια, συνήθως άρρητη, συνθήκη: η ανταλλαγή «... ιδεών επιστημονικών, εμπορικών, και εν γένει κοινωφελών ...»³⁴ Ενώ η ομάδα συνενώνεται κάτω από την επίκληση της ψυχαγωγικής σκοπιμότητας, δεν αποκρύπτεται πως εντός της ανταλλάσσονται ιδέες, διαμορφώνονται «πολιτικές»...

Η ταξική οριοθέτηση που προφυλάσσει τη Λ.Σ. από τη διείδυση κατώτερων κοινωνικών κατηγοριών εξασφαλίζεται με την ευρηματική λύση της ύπαρξης τακτικών μελών «πρώτης και δευτέρας τάξεως». Μέλη πρώτης τάξης μπορούν να γίνουν οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι, οι διευθυντές και τα μέλη εταιρειών, εμπορικών και βιομηχανικών καταστημάτων, οι ελεύθεροι επαγγελματίες. Όλοι οι παραπάνω επιτηδευματίες χαρακτηρίζονται στο καταστατικό ως «κατέχοντες ανεξάρτητον και ελευθέριον κοινωνικήν θέσιν»³⁵. Η ελληνοθωμανική αστική τάξη της πολυεθνικής Σμύρνης οφείλει κυρίως τη δύναμή της στις εκδυτικιστικές διαδικασίες που εγκαινιάστηκαν με τις μεταρρυθμίσεις των Τανζιμάτων και εμποτισμένη καθώς είναι με τις ευρωπαϊκές αξίες, υποστηρίζει μια φιλελεύθερη πολιτική εξουσία.³⁶ Η κατοχή ανεξάρτητης και ελεύθερης κοινωνικής θέσης λοιπόν, μας παραπέμπει με ακρίβεια στα βασικά χαρακτηριστικά του υποκειμένου του κλασικού φιλελευθερισμού, που είναι καταρχήν ανεξάρτητο και έλλογο. Η κατηγορία των εταίρων «δευτέρας τάξεως» προβλέπεται προκειμένου να ελεγχθεί η αναπαραγωγή της ομάδας και μαρτυρά μια στρατηγική ελεγχόμενης διεύρυνσης: εδώ περιλαμβάνονται άγαμοι νέοι που δεν έχουν δραστηριοποιηθεί ακόμη επαγγελματικά, αλλά και υπάλληλοι του δημόσιου τομέα, καθώς και εργαζόμενοι σε εμπορικές ή βιομηχανικές επιχειρήσεις.³⁷ Είναι σαφές ότι η εργοδοτική ομάδα που συναπαρτίζει τα μέλη πρώτης τάξης της Λ.Σ.

ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΗΣ, *Της Σμύρνης. Σημειώσεις – Δρόμοι - Περίπατοι – Απόκριες – Πάσχα – Ζωγράφοι – Λέσχες – Χοροί – Αθλητισμός – Γλωσσάριο - Διάφορα*, Αθήνα 1975, σ. 82.

³⁴ *Κανονισμός της Ελληνικής Λέσχης εν Σμύρνη*, 1898, §1, σ. 3.

³⁵ Στο ίδιο, §3, σ. 3 – 4.

³⁶ ΣΙΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Μικρά Ασία 19^{ος} – 1919. Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμίων στο Ελληνικό Έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997, σ. 302.

³⁷ *Κανονισμός της Ελληνικής Λέσχης εν Σμύρνη*, ό.π.

διαμορφώνει έναν «προθάλαμο» για τους υπαλλήλους της, που σαν πολίτες δεύτερης κατηγορίας υποβιβάζονται εντός του σωματείου σε μέλη δεύτερης τάξης. Η στρατολόγηση των μελών θα κατευθυνθεί ταυτόχρονα στους νεαρούς γόνους των αστικών οικογενειών και σε εκείνους για τους οποίους διαφαίνεται η πιθανότητα της κοινωνικής ανέλιξης. Εν αναμονή της ταξικής και της συνακόλουθης σωματειακής «ενηλικίωσης», τα μέλη δευτέρας τάξεως θα παραμείνουν μερικώς ανενεργά, αφού δεν διαθέτουν τα δικαιώματα ψήφου, εκλέγειν και εκλέγεσθαι.³⁸

Η οικονομική παράμετρος φαίνεται πως αποτελεί έναν ουσιώδη δείκτη αποδοχής στους κόλπους της Α.Σ., αφού η περίπτωση της πτώχευσης συνοδεύεται από την απώλεια της ιδιότητας του μέλους. Ο κακότυχος επιχειρηματίας θα επανενταχθεί στην ομάδα μετά από την επικύρωση του συμβιβασμού και αφού τεθεί εκ νέου σε δοκιμασία εκλογής.³⁹

Για να αποφευχθεί η εύλογη σύνδεση της Λέσχης με τυχόν εθνικιστικά προτάγματα, αποκλείονται ρητά τα πολιτικά και θρησκευτικά θέματα στις προσφερόμενες διαλέξεις, όπως άλλωστε συμβαίνει και σε άλλους ελληνικούς συλλόγους της οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁴⁰ Ψυχαγωγικός και παιδευτικός ο χαρακτήρας των ανακοινώσεων, περισσότερο «κοσμικός» εκείνος των χοροεσπερίδων, χωρίς να στερείται ευεργετικής δράσης: προβλέπεται η απόδοση μέρους των εσόδων σε φτωχά δημοτικά σχολεία των συνοικιών της πόλης.⁴¹

³⁸ Εξάλλου καταβάλλον μειωμένη ετήσια συνδρομή, στο ίδιο, §7, σ. 5.

³⁹ Στο ίδιο, §12, σ. 6.

⁴⁰ Για παράδειγμα, η ίδια απαγόρευση συναντάται και στον ΕΦΚΣ, ΚΥΡΙΑΚΗ ΜΑΜΩΝΗ, *ό.π.*, σ. 220.

⁴¹ *Κανονισμός της Ελληνικής Λέσχης εν Σμύρνη*, 1898, *ό.π.*, §47 και §50, σ. 17.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Η σύσταση της Αθηναϊκής Λέσχης

Ομάδα είκοσι ατόμων που, όπως θα δούμε, ανήκαν στην τοπική αστική τάξη, ίδρυσε το 1875 την «Αθηναϊκή Λέσχη» που πιθανότατα στήριξε την οργάνωση και τη λειτουργία της στο υπόδειγμα των κλειστών κλαμπ της Αγγλίας. Ίσως μάλιστα η μεταφορά αυτού του προτύπου να υπήρξε προϊόν προηγούμενης επαφής με αντίστοιχες λέσχες του εξωτερικού, καθώς τα μισά, περίπου, από τα ιδρυτικά μέλη είχαν επανακάμψει στην Ελλάδα ύστερα από μακροχρόνια παραμονή εκτός των συνόρων. Η ονομασία της Α.Λ. είναι ουδόλως αποκαλυπτική για την κοινωνική της ταυτότητα. Η μοναδική πληροφορία που αφήνει να διαφανεί η ουδετερότητα του τίτλου, είναι γεωγραφική: η Λέσχη εδρεύει στην Αθήνα και τα μέλη της είναι – στο μεγαλύτερο μέρος τους – κάτοικοι της πόλης.

Τον «κλειστό» χαρακτήρα της Λέσχης αποτυπώνει, καταρχήν, το πρώτο άρθρο του κανονισμού του 1875 σύμφωνα με το οποίο τα τακτικά της μέλη μπορούν να φτάσουν κατ' ανώτερο αριθμό τα 120.⁴² Η διαδικασία της ψηφοφορίας αντανακλά την αυστηρότητα της αποδοχής των νέων μελών (ή κατά μια άλλη ανάγνωση, την ευκολία του αποκλεισμού τους). Η τύχη των υποψηφιοτήτων κρίνεται από το σώμα των 20 ιδρυτών με μυστική ψηφοφορία «δια σφαιριδίων»: εάν σε σύνολο έξι ψήφων βρεθεί μία μέλαινα, η πρόταση απορρίπτεται.⁴³ Όσοι περάσουν με επιτυχία την προβλεπόμενη διαδικασία, πρέπει να προκαταβάλλουν το ποσό της ετήσιας συνδρομής, που έχει οριστεί σε 100 φρ.⁴⁴ Με διακριτούς

⁴² *Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης*, εν Αθήναις Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», 1875, §1, σ. 3.

⁴³ Στο *ίδιο*, §6, σ. 5.

⁴⁴ Στο *ίδιο*, §2 και §8, σ. 4 και 6.

και πολύ επιεικέστερους όρους αντιμετωπίζονται μόνον οι «ξένοι»: όχι βεβαίως όλοι, αλλά οι αντιπρόσωποι των ξένων δυνάμεων, οι γραμματείς και οι διπλωματικοί τους ακόλουθοι, που χαρακτηρίζονται συλλήβδην έκτακτα, και εμφανώς προνομιακά, μέλη. Η ειδική αυτή κατηγορία δεν υπόκειται σε κρίση αποδοχής, αφού αρκεί η σχετική πρόταση δύο τακτικών εταίρων, ούτε υπολογίζεται στην προσμέτρηση του συνολικού αριθμού των μελών, αλλά υποχρεώνεται στην προκαταβολή της συνδρομής.⁴⁵ Το ίδιο ευπρόσδεκτοι είναι μερικοί ακόμη «ξένοι», διερχόμενοι από την πρωτεύουσα ή παρεπιδημούντες, με προσωρινό δικαίωμα εισόδου στη Λέσχη έναντι μηνιαίου εισιτηρίου που προσφέρεται καταρχήν δωρεάν, ενώ σε περίπτωση ανανέωσης στοιχίζει 15 φρ.⁴⁶ Οι απαγορευτικές διατάξεις του πρώτου καταστατικού της Α.Α. ολοκληρώνονται με δύο άρθρα: το πρώτο δεν επιτρέπει σε οποιοδήποτε μη μέλος την είσοδο στις εγκαταστάσεις της Λέσχης, και το δεύτερο θέτει το κατώτερο ηλικιακό όριο προκειμένου να μπορεί να αποκτήσει κάποιος την ιδιότητα του μέλους, που είναι τα 21 έτη.⁴⁷ Η «εξαίρεση» των γυναικών είναι τόσο αυτονόητη, ώστε δε γίνεται ειδική μνεία στον έγγραφο κανονισμό.⁴⁸

Ο ΔΕΙΚΤΗΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΤΑΞΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑΣ

⁴⁵ Στο ίδιο, §3 και §7, σ. 4 και 6.

⁴⁶ Στο ίδιο, §22 και §23, σ. 12. Αυτοί οι αορίστως αποκαλούμενοι «ξένοι», που υποθέτουμε πως θεωρούνται σημαντικά πρόσωπα, εντάσσονται στον κλειστό αυτό κύκλο μετά από σύσταση ενός, μόνο, τακτικού μέλους που θεωρείται έκτοτε υπεύθυνο για τυχόν δαπάνες ή ζημιές τους.

⁴⁷ Στο ίδιο, §32 και §33, σ. 14.

⁴⁸ Αυτονόητη, μια και μιλάμε για ένα κλειστό, και όχι μόνο από την άποψη του φύλου, σωματείο· το είδος της συντροφικότητας που προσέφερε ήταν απαλλαγμένο από την αναγκαστική γυναικεία παρουσία που, τουλάχιστον σε ότι αφορά τα παντρεμένα μέλη, ήταν δεδομένη στον οικιακό χώρο (για τον εν πολλοίς παραπλανητικό χαρακτηρισμό των αντρικών λεσχών σαν χώρους όπου κυριαρχεί η «οικογενειακή ατμόσφαιρα» βλ. JOHN TOSH, *ό.π.*, σ. 128 – 9). Για τον «αυτονόητο» χαρακτήρα της διχοτόμησης «δημόσιο / άνδρας» και «ιδιωτικό / γυναίκα» που αναπαράγεται στη συμβατική πολιτική ιστορία μέχρι σήμερα, και θεωρεί επίσης «αυτονόητη» την εξαίρεση των γυναικών από τομείς που υπάγονται στη δημόσια σφαίρα αποδίδοντάς την αορίστως στα ήθη και τις αντιλήψεις του 19^{ου} αιώνα, καθώς και για την «αποπροβληματοποίηση» που φέρει αυτός ο αποκλεισμός βλ. ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ «*Επί τίνι λόγο αποστερεί αυτήν ψήφου; Καθολική Ανδρική Ψηφοφορία και Αποκλεισμός των Γυναικών από την Πολιτική στην Ελλάδα του 19^{ου} Αιώνα*», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 180 – 191, ιδιαίτερα σ. 187 – 8. Εξάλλου, όπως θα δούμε, η δυνατότητα να προσέρχονται στη Λέσχη και γυναίκες ως επισκέπτριες, θα καθυστερήσει πολύ και θα συναντήσει μάλιστα έντονες αντιστάσεις.

Στις διατάξεις του καταστατικού δεν διατυπώνεται ο λόγος της σύστασης της Λέσχης, ούτε άλλωστε και στις εφημερίδες που δημοσιεύουν την είδηση.⁴⁹ Η *Αλήθεια* περιορίζεται σε μια λακωνική ανακοίνωση της ίδρυσης, ενώ η *Ωρα* επαναδιατυπώνει τα βασικά άρθρα του κανονισμού, ανακοινώνει τα ονόματα των ιδρυτικών μελών και τη σύνθεση του διοικητικού συμβουλίου, και τέλος μας πληροφορεί για την εγκατάσταση της Λέσχης στην οικία του Βασιλείου Μελά στην πλατεία Λουδοβίκου,⁵⁰ και την παραγγελία των επίπλων της στο Παρίσι.⁵¹ Περισσότερο αποκαλυπτικό είναι ένα ανυπόγραφο σατιρικό ποίημα που δημοσιεύεται 10 χρόνια αργότερα στην εφημερίδα *Αριστοφάνης* του Π. Πηγαδιώτη, με τίτλο «Η Λέσχη των Αριστοκρατών».⁵² Εδώ, καυτηριάζεται τόσο η προνομιούχος κοινωνική θέση των μελών (εντοπισμένη όμως αποκλειστικά στους κύκλους των Φαναριωτών), η διάκρισή της από τα κάτω και η οικονομική της ευμάρεια, όσο και η επιδεικτική κατανάλωση, οι κοινωνικές έξεις, τα ήθη και η συμπεριφορά της:

*Ο Μελάς, ο Βαλσαμάκης, ο Μερκάτης, ο Ρενιέρης,
Ο Παχύς, ο Βασιλείου, Αντωνόπουλος, Σερπιέρης,
Βαλτατζής, Θεοδωρίδης, Σούτσος, Κεχαγιάς και άλλοι,
Φαναριώται με παιδεία και ευγένεια μεγάλη,*

⁴⁹ Η Λέσχη από αυτήν την άποψη αποτελεί ένα «αφανές» σωματείο, αφού εξαιρετικά σπάνια εμφανίζονται ειδήσεις που να την αφορούν στον τύπο της εποχής. Η πρακτική της εσωστρέφειας αποτελεί έναν πάγιο κανόνα και αποδεικνύει την παντελή έλλειψη διάθεσης για δημοσιότητα από την πλευρά της Α.Λ. ακόμη και στις περιπτώσεις που προχωρά σε πράξεις που κατεξοχήν δημοσιοποιούνται, όπως για παράδειγμα η διοργάνωση χοροεσπερίδων και διαλέξεων ή οι φιλανθρωπικές της δραστηριότητες.

⁵⁰ Η ενεργή συμμετοχή του Μιχαήλ Μελά στην ίδρυση της Λέσχης φαίνεται και από την ανάμιξή του στη χρονοβόρα διαδικασία ανεύρεσης του κτιρίου που θα στέγαζε το σωματείο. Μέχρι και το 1885 στεγάστηκε στο σπίτι του αδερφού του Μιχαήλ, Βασιλείου Μελά στη σημερινή πλατεία Κοτζιά, ενώ αργότερα στο Μέγαρο Πάππου στην οδό Σοφοκλέους. Μετά το θάνατο του προέδρου της Μ. Μελά στα 1897, οι κληρονόμοι του αποφάσισαν να νοικιάσουν στην Α.Λ. το σπίτι που είχε χτίσει ο Μιχαήλ στη συμβολή των οδών Πανεπιστημίου και (σημερινή) Αμερικής με αρχιτέκτονα τον Ε. Τσίλλερ. Το οίκημα αυτό εν τέλει αγοράστηκε από τη διοίκηση το 1907 και το 1914 προστέθηκε στην ιδιοκτησία της Λέσχης και το διπλανό οίκημα της Ν. Μελά. Τα δύο κτίρια ενώθηκαν σε ένα και αυτό αποτέλεσε το οριστικό κτίριο της Α. Λ. μέχρι το 1969, οπότε κατεδαφίστηκε.

⁵¹ Εφημ. *Αλήθεια*, 15.12.1875, και εφημ. *Ωρα*, 14.12.1875.

⁵² Εφημ. *Αριστοφάνης*, 20.12.1885. Τα αποσπάσματα παρατίθενται στο Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, *Η Αθηναϊκή Λέσχη 1875 – 2000. Εκατόν Εικοσιπέντε Χρόνια Κοινωνικο-πολιτιστικής Δραστηριότητας*, Αθήνα 2001, σ. 14 – 5.

*Απεφάσισαν να κάμουν μίαν Λέσχην στην Αθήνα,
Να μαζεύωντ' εκεί πέρα και να λένε τούτα- 'κείνα.*

*Και για Λέσχη έχουν ένα μαγαζί ενοικιασμένο
Από κάτω απ' το σπίτι του Μελά το ζακουσμένο
Και μεγάλες πανταχούσες στην Ευρώπη όλη στείλαν,
Και καρέκλες και γραφεία στο Παρίσι παραγγείλαν
Επειδή οι Φαναριώτες τα ρωμαϊκά δεν θέλουν
Και τα έπιπλά των όλα στο Παρίσι παραγγέλλουν.*

*Εις αυτήν λοιπόν την Λέσχην δεν πηγαίνει όποιος θέλει.
Μόνο κύριοι μεγάλοι θα εκλέγονται ως μέλη.
Κόμητες, Βαρόνοι, Πρέσβεις, υπουργοί και διπλωμάται,
Τραπεζίται, μεταλλούχοι, ευγενείς αριστοκράται,
Όσοι έμαθαν την τέχνη και ειξεύρουνε τον τρόπο
Να γειμίζουμε την τζέπη δίχως βάσανα και κόπο.*

[...]

*Όποιος μέλος θε να γίνη, πρέπει έγγραφα να φέρη
Και να δείξει πως δεν είναι από ξεπερασμένα μέρη,
Είτε από το Μαρούσι ή απ' το Γαιϊδουρονήσι...
Πρέπει τρεις φορές ως τώρα να 'χη πάει στο Παρίσι
Και κοντά εις όλα τα ' άλλα και τα ' Αράπικα να ζέρη,
Ειδ' αλλιώς ευθύς του δίνουν τα παπούτσια εις το χέρι.*

[...]

*Κάθε μέτοχος που μπαίνει εις της Λέσχης τα σαλόνια,
Πρέπει να 'χη αλειμένο το κεφάλι με κολώνια,
Να φορή μακρειά βελάδα και χειρόκτια στο χέρι,
Να 'ναι σ' όλα Φαναριώτης και την μόδα να ηξεύρη,
Να 'χη πούρα της Αβάνας, να μην πίνη το σαλέπι
Και να φέρεται εις όλας τας κυρίας όπως πρέπει.*

[...]

Στο ανώνυμο ποίημα ευθέως ταυτίζεται η φαναριώτικη προέλευση με την ψευτοαριστοκρατική. Η κάστα των Φαναριωτών είναι η ομάδα των ετεροχθόνων που συγκέντρωσε τα πυρά ενός μεγάλου τμήματος του εντός

των συνόρων ελληνικού πληθυσμού και η λέξη «Φαναριώτης» γρήγορα απέκτησε αποκλειστικά υβριστικό περιεχόμενο.⁵³ Εξάλλου ο Ανδρέας Συγγρός όταν στα απομνημονεύματά του περιγράφει τα «σαλόνια» της περιόδου, διακρίνει τρεις κατηγορίες: τα αθηναϊκά «πολιτικοκοινωνικά» σαλόνια που έφεραν την «απολύτως εγγώριον χροιάν», τα ομογενικά που «έβλεπε τις την διαφοράν του καθαρώς Αθηναϊκού και εξωτερικού βίου» και τα φαναριώτικα· και εδώ βρίσκουμε τη συνήθη κατηγορία, ότι δηλαδή στις τελευταίες αυτές συγκεντρώσεις «υπήρχε τι δήθεν αριστοκρατικόν», καθώς και το παράδοξο, κατά το Συγγρό πάντα, να μην «αρέσκονται αμοιβαίως οι δύο κύκλοι», δηλαδή οι αυτόχθονες και οι Φαναριώτες.⁵⁴

Το ποίημα του *Αριστοφάνη* δεν είναι το μόνο που εκφράζει παρόμοιες απόψεις, αλλά είναι μέρος μιας γενικότερης φιλολογικής παραγωγής που τη χαρακτηρίζει η σφοδρή επίθεση εναντίον των Φαναριωτών, των «τζέντλεμαν», των χρυσοκάνθαρων· χαρακτηριστική εδώ είναι η σάτιρα του Σουρή με πολυάριθμους από τους στίχους του να είναι αφιερωμένοι σε αυτούς. Ενδεικτικά, στο «Ιδού και ένα διάλογο με τζέντλεμαν και άλογο» που πρωτοδημοσιεύεται το 1889, ο ψευτο-ευγενής ετερόχθονας απευθύνεται στο άλογό του, τον Ελελεύ, το οποίο έχει χάσει το προηγούμενο βράδυ στη Λέσχη (υποθέτω τη «δική» μας) σε μια παρτίδα με χαρτιά: «[...] Eh bien, δεν το καταλαβαίνεις, πως τις υποδρομίες /εμείς τις φέραμε εδώ για χρηματολογίες /Πως το χρηματιστήριο, τη Λέσχη, το μπεζίκι / τις μετοχές, το μπακαρά και το μεσιτηλίκι, /το παίξιμο εις τ' ανοικτά, το σουφρωμα με τρόπο, /όλα εμείς τα φέραμε σ' αυτόν εδώ τον τόπο; /Κι αυτός ο πρόστυχος λαός όσο κι αν κοροϊδεύει /μάθε χρυσέ μου Ελελεύ, ότι για μας δουλεύει [...]».⁵⁵

Συναφής είναι η περίπτωση της επιφυλλίδας του Μιχαήλ Μητσάκη με τίτλο «Το Θέρος», που δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Εστία* το 1887 και παρουσιάζει με τον πιο εύληπτο τρόπο τις ψυχαγωγικές συνήθειες των

⁵³ ΈΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, σ. 91 – 2.

⁵⁴ ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ, *Απομνημονεύματα*, βιβλίο δεύτερο, τόμοι Β', Γ', ΆΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ – ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΛΑΝΝΟΥ (επιμ.), *Εστία*, Αθήνα 1998, σ. 128 – 33.

⁵⁵ *Άπαντα Σουρή*, Πρόλογος – αναλύσεις ΈΛΛΗΣ ΑΛΕΞΙΟΥ, *Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας*, τ. Γ', χ.τ., χ.χ., σ. 296.

ανώτερων στρωμάτων.⁵⁶ Το κείμενό του - που ας σημειωθεί πως νομιμοποιεί κάθε κοινωνική και πολιτειακή μεταβολή, είτε σταδιακή και ομαλή, είτε ξαφνική και βίαιη, αρκεί να «έχη ως βάσιν [την] εξέλιξιν ιδεών και ως κρηπίδα του καιρού τας απαιτήσεις»⁵⁷- παρουσιάζει πρόσθετο ενδιαφέρον επειδή αντιλαμβάνεται τη σύγχρονή του κοινωνία σαν μια κοινωνία ανισοτήτων και διακρίσεων με σαφή ταξικό χαρακτήρα· ακόμη και αν αφορμή αυτής της ταξικής ανάγνωσης είναι η σκιαγράφηση του διακριτού τρόπου με τον οποίο «ευθυμούν» οι άνθρωποι.⁵⁸ Ο Μητσάκης συλλαμβάνει την εποχή του μέσα από το πρίσμα της ρευστότητας και της μεταβολής, όπου οι «έξωθεν» επιρροές εισβάλλουν στο εσωτερικό της χώρας εξαφανίζοντας τα λιγοστά απομεινάρια του παρελθόντος. Στην τάση συμπόρευσης της Ελλάδας με τα αναπτυγμένα κράτη της Ευρώπης αποδίδει την –πέραν κάθε αμφισβήτησης- συγκρότηση κοινωνικών τάξεων στη χώρα. Εδώ, χρησιμοποιεί τη συνήθη παραδοχή του δημοκρατικού χαρακτήρα της ελληνικότητας που ανέκαθεν άμβλυνε τις κοινωνικές ανισότητες, αλλά θεωρεί πως αυτός έχει πλέον διαρραγεί υπό την επίδραση ξενόφερτων στοιχείων.⁵⁹ Ο αυτονόητος απόηχος αυτής της «συμμόρφωσης» με τον υπόλοιπο «πολιτισμένο» κόσμο είναι κατά τον Μητσάκη η άτεχνη αντιγραφή των ευρωπαϊκών προτύπων.

Ο Μητσάκης διακρίνει την ύπαρξη τριών τάξεων στην Ελλάδα: την πλουτοκρατία, της οποίας «την δύναμιν και την ύπαρξιν δεν θα ήτο βεβαίως εύκολον να αρνηθή τις»⁶⁰, τη μεσαία τάξη και το λαό. Αυτές οι τρεις ταξικές κατηγορίες, που διακρίνονται μεταξύ τους πολλαπλά, εμφανίζουν ολότελα διαφορετικές ψυχαγωγικές εκδηλώσεις – «ειπέ μου

⁵⁶ Εφημ. *Εστία*, 24.5.1887, και αναδημοσίευση στο ΜΙΧΑΗΛ ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Πεζογραφήματα*, Νεφέλη, Αθήνα 1988, σ. 67 – 83 (οι παραπομπές γίνονται σε αυτήν την έκδοση). Τη σημασία του κειμένου του Μητσάκη επισημαίνει και ο Χρήστος Λούκος («Η Ελληνική Πρωτεύουσα, 1890-1912» στο ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ (επιμ.), *Αθήνα, Πόλη των Ολυμπιακών Αγώνων 1896-1906*, Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία, Αθήνα 2004, σ. 88 - 90).

⁵⁷ Στο ίδιο, σ. 70.

⁵⁸ Για την κατασκευή της αταξικότητας στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα βλ. ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, «Εισαγωγή» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα*, τ. Α: «1900 – 1922: Οι Απαρχές», Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 16 – 7.

⁵⁹ ΜΙΧΑΗΛ ΜΗΤΣΑΚΗΣ, *Πεζογραφήματα*, ό.π., σ. 73 – 4.

⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 74.

πως διασκεδάσεις και θα σου είπω ποιος είσαι»⁶¹, διατείνεται ο συγγραφέας. Όσο για την «πλουτοκρατία» που μας ενδιαφέρει εδώ, απομυμείται πλήρως τους ευρωπαϊκούς τρόπους διασκέδασης: στις πολυτελείς αθηναϊκές αίθουσες όπου η κύρια γλώσσα συνομιλίας είναι η γαλλική, η διοργάνωση εσπερίδων συχνότατη, και σύνηθες προσφερόμενο ποτό το τσάι. Οι θαμώνες αυτών των αιθουσών, δεν είναι άλλοι παρά οι διπλωμάτες, οι χρηματιστές, οι ομογενείς, οι τραπεζίτες, οι πρέσβεις, οι γραμματείς, οι επιτετραμμένοι, οι αυλικοί, και οι ανώτεροι υπάλληλοι.⁶² Η υπέρμετρη επιδεικτική τους συμπεριφορά αποτυπώνεται στην ενδυμασία τους που συμφωνεί πάντοτε με την εκάστοτε μόδα, στα διακοσμητικά πρότυπα που κυριαρχούν στο εσωτερικό των σπιτιών τους, στα μουσικά ακούσματα που προτιμούν, στις θεατρικές παραστάσεις που υποστηρίζουν με την παρουσία τους. Διοργανώνουν πολυπληθείς χορούς, ιδίως κατά την περίοδο της αποκριάς και επιδίδονται με περισσό ζήλο σε καθημερινούς εξοχικούς περιπάτους, κυρίως στα «αριστοκρατικά» προάστια του Φαλήρου και της Κηφισιάς. Οι κυρίες παίζουν πιάνο, τραγουδούν και «σχολιάζουν»... Ο Μητσάκης ολοκληρώνει την περιγραφή της αστικής αναψυχής με την αξιολογική κρίση πως η διακεκριμένη συμπεριφορά που επιτηδεύονται τα μέλη αυτής της τάξης δεν μπορεί να αποκρύψει την «ατελή αγωγή, τη στέρηση του ήθους και της κληρονομικής ευγένειας».⁶³

Απ' όσο γνωρίζω πρόκειται για τη μόνη εκτενή αναφορά της εποχής στις ψυχαγωγικές συνήθειες των ατόμων σε άμεση συσχέτιση με το κοινωνικό στρώμα στο οποίο ανήκουν, και η συνάφεια αυτή προλογίζει κατάλληλα όσα θα ακολουθήσουν για την Αθηναϊκή Λέσχη, στο βαθμό που το σωματείο απαρτίζεται αποκλειστικά από εκπροσώπους της άρχουσας τάξης, που ομαδοποιούνται εντός του μέσα από την επίγνωση ότι συνιστούν μια διακριτή αφενός, ηγεμονική αφετέρου, κοινωνική κατηγορία που ως τέτοια οφείλει να ψυχαγωγείται διαφορετικά από τις υπόλοιπες. Σε όλες τις παραπάνω (λίγο – πολύ σαρκαστικές, αν όχι γελοιογραφικές) αναφορές στην κοινωνική ανισότητα της εποχής ξεχωρίζω μια επανάληψη που αξίζει να σημειωθεί και συμπυκνώνεται

⁶¹ Στο *ίδιο*, 69 – 70.

⁶² Στο *ίδιο*, σ. 75.

⁶³ Στο *ίδιο*, σ. 76.

στην μομφή της «απομίμησης», της «αντιγραφής», της «επιτήδευσης» ή ακόμη της «υποκριτικής» συμπεριφοράς. Η άρχουσα τάξη φαίνεται να αποτελείται από νεόπλουτους, Φαναριώτες, και άλλους τυχάρπαστους χρυσοκάνθαρους που κατηγορούνται ότι είναι οιονεί αστοί, αφού το μόνο που σίγουρα κατέχουν είναι ο πλούτος, ενώ ό,τι συνδέεται με τις αξίες, τις συνήθειες, τις ευαισθησίες, τις προτιμήσεις, όπως αυτές αποτυπώνονται στην καθημερινή ζωή, ό,τι δηλαδή μπορεί να συνδεθεί με μια «αστικότητα» πέρα από τις σχέσεις παραγωγής, δεν είναι παρά μιμητισμός άλλων ανθρώπων, άλλων χωρών. Διόλου ασύνδετο, όπως θα δούμε, με τη συγκυρία της εποχής, των λαυρεωτικών και των χρυσοκάνθαρων.

ΟΙ ΙΔΡΥΤΕΣ: ΑΝΤΙΠΑΛΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ

Μια πρώτη παρατήρηση της ιδρυτικής ομάδας της Α.Λ. δείχνει την ισχυρή παρουσία υψηλόβαθμων στελεχών του τραπεζικού κόσμου, όπως το διοικητή της Εθνικής Τράπεζας Μάρκο Ρενιέρη, τους υποδιοικητές του ίδιου ιδρύματος Ε. Κεχαγιά και Γ. Βασιλείου, των συμβούλων της ΕΤΕ Π. Καλλιγά και Ι. Βούρο, τους διευθυντές, της Ιονικής Λ. Μερκάτη, της Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας Ν. Βαλσαμάκη και τέλος, τους Παντ. Θεολόγη και Στ. Ψύχα της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστεως.⁶⁴ Η περαιτέρω αναζήτηση της επαγγελματικής δραστηριοποίησης του 20μελούς πυρήνα που συγκρότησε την Α.Λ. αποκαλύπτει μια ισχυρή σύνδεση με τις πιο κερδοφόρες ανώνυμες εταιρίες της περιόδου: τις μεταλλευτικές και τις σιδηροδρομικές. Σύνδεση βεβαίως αναμενόμενη, αφού βρισκόμαστε στα χρόνια της υπέρμετρης, σχεδόν παράλογης, ανάπτυξης της εξορυκτικής βιομηχανίας και αντίστοιχα, της συγκρότησης των εταιριών που αναλαμβάνουν το σιδηροδρομικό δίκτυο της χώρας και συγκεντρώνουν ένα σημαντικό μέρος των ελληνικών και ξένων κεφαλαίων. Εξάλλου οι δύο νεοϊδρυθείσες τράπεζες, η Γενική Πιστωτική και η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστης, που όπως είδαμε εκπροσωπούνται στην ιδρυτική ομάδα της Λέσχης και μάλιστα από τον σκληρό πυρήνα των

⁶⁴ [ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ], *Η Αθηναϊκή Λέσχη 1875 – 1975*, ό.π., σ. 11. Για τα ονόματα των 20 ιδρυτών βλ. το σχετικό πίνακα του παραρτήματος.

μετόχων τους, πρωτοστάτησαν στην κερδοσκοπική εταιριομανία μέσα από τη συμμετοχή τους στα Λαυρεωτικά.⁶⁵

Ως προς τα πρόσωπα που δραστηριοποιούνται - συχνά σε περισσότερες από μια - μεταλλευτικές εταιρίες, σημειώνουμε την ύπαρξη του Ιωάννη Βαπτιστή Σερπιέρη της Λαυρεωτικής Εταιρίας και του συνεργάτη του Γ. Παχύ, του διδάκτορα μεταλλουργίας Αλ. Θεοδωρίδη που το 1873 είναι μέλος του Δ.Σ. της Εταιρίας Μεταλλουργίας Λαυρίου, ενώ στο παρελθόν είχε επιχειρηματικές δοσοληψίες για τα μεταλλεία της Σερίφου (1865) με τον γιατρό Ι. Βούρο. Ο τελευταίος, καθηγητής Πανεπιστημίου και πρόεδρος του Ιατρικού Συνεδρίου, επιχειρηματικό πνεύμα κατά τα άλλα, συμμετέχει ταυτόχρονα στο Δ.Σ. της Εταιρίας του Λαυρίου μαζί με τον τραπεζίτη Ευαγγέλη Βαλτατζή. Τέλος, σημαντικά μερίσματα σε μεταλλευτικές εταιρίες διαθέτουν ο Ε. Κεχαγιάς, τέως υπουργός και νυν υποδιοικητής της ΕΤΕ, ο καθηγητής Πανεπιστημίου Π. Καλλιγιάς, ο κτηματίας και λόγιος από την Ήπειρο Αλ. Δόσιος και ο κτηματίας - τραπεζίτης Π. Θεολόγης.⁶⁶ Συμβατικά, το 1875 είναι η χρονιά που ο «πυρετός» του μεταλλεύματος βρίσκεται στην κορύφωσή του και έχει οδηγήσει στην ίδρυση πολυάριθμων συναφών εταιριών με μετόχους που προέρχονται από εντελώς διαφορετικά επαγγελματικά πεδία. Η ένταση και η έκταση αυτού του φαινομένου επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση της μικρής ομάδας που συστήνει το ίδιο έτος την Α.Λ.: σχεδόν οι μισοί από τους συνιδρυτές της συμμετέχουν στις κερδοφόρες αυτές επιχειρήσεις, και μάλιστα σε θέσεις καίριες.

Αντίστοιχα μεγάλη είναι η παρουσία της ιδρυτικής ομάδας της Α.Λ. στις α.ε. που αναλαμβάνουν την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου, κυρίως μέσα από την εκπροσώπηση των τραπεζών που δραστηριοποιούνται προς αυτήν την κατεύθυνση. Η ΕΤΕ πρωταγωνιστεί στα Δ.Σ. των σιδηροδρομικών εταιριών, καλύπτοντας μια αμφίδρομη σκοπιμότητα: από τη μια, η τράπεζα μπορεί να επιβλέπει τις επιχειρήσεις

⁶⁵ Γ. ΔΕΡΤΙΑΗΣ, *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871 - 1873). Οικονομική και Πολιτική Διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ' Αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989² και Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία, 1830 - 1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 206.

⁶⁶ Βλ. τον πίνακα με τα ονόματα και τα επαγγέλματα μετόχων που συμμετέχουν σε περισσότερες από μία μεταλλευτικές εταιρίες (1869 - 1873), Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *Η Γηραιά ...*, σ. 49. Για τα βιογραφικά τους στοιχεία βλ. εδώ, σ. 56, υποσ. 122.

που χρηματοδοτεί, και από την άλλη, οι ομάδες των ομογενών που συστήνουν τις σιδηροδρομικές α.ε. έχουν ανάγκη από το κύρος του μεγαλύτερου πιστωτικού ιδρύματος της χώρας.⁶⁷ Έτσι, ο Μ. Ρενιέρης θα προεδρεύσει στο Δ.Σ. της Εταιρίας Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας, αλλά και στην α.ε. ΣΠΑΠ. Η σύνθεση των μετόχων της τελευταίας εταιρίας, μας παραπέμπει με ακρίβεια στην ομάδα της Α.Α.: συμμετέχουν η Γενική Πιστωτική, η Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστης, η Εθνική, αλλά και οι Βαλτατζής, Ι. Σερπιέρης και Μ. Μελάς για χάρη των προσωπικών τους επιχειρήσεων.⁶⁸ Εξάλλου, οι δύο νεοϊδρυμένες τράπεζες επιχειρήσεων, η ΓΠΤ και η ΤΒΠ θα αναλάβουν το μεγαλύτερο μέρος της κατασκευής των σιδηροδρόμων Αθηνών – Πειραιώς – Πελοποννήσου και Αθηνών – Πειραιώς αντίστοιχα.⁶⁹

Πρόκειται για μια εμφανή μεταφορά ενός δικτύου επαγγελματικών επαφών σ' έναν υβριδικό χώρο που δυνητικά διανθίζει τις υφιστάμενες σχέσεις με τα χαρακτηριστικά μιας ευρύτερης κοινωνικότητας. Τα πρόσωπα που συστήνουν την Α.Α. συνδέονται μέσα από ένα πλέγμα επαφών που πλαισιώνει τις πιο κερδοφόρες επιχειρήσεις της εποχής και πιστοποιεί την επαγγελματική πολυδραστηριότητά τους αλλά και τη διάχυση της εξουσίας τους από το οικονομικό πεδίο στο πολιτικό – κοινωνικό. Η παρουσία του ομογενειακού στοιχείου είναι εντυπωσιακή – τα μισά περίπου μέλη της ιδρυτικής ομάδας προέρχονται από περιοχές εκτός των ελληνικών συνόρων.

Σχετικά πρόσφατη μελέτη, που εξετάζει τα κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά της άρχουσας τάξης το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, περιλαμβάνει μια σύντομη αναφορά στον αρχικό πυρήνα της Α.Α.⁷⁰ Η συγγραφέας, μέσα από τις προσωπογραφίες των κεφαλαιούχων που συνθέτει, ανακαλύπτει τη συμμετοχή του 60% του δείγματός που εξετάζει στη Λέσχη. Όμως, οι υποθέσεις που διατυπώνονται για τη σύνθεση της ομάδας και τη σκοπιμότητα της ίδρυσης του ψυχαγωγικού σωματείου χαρακτηρίζονται από χονδροειδή λάθη και παρερμηνείες. Έτσι

⁶⁷ Λ. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι*, Αθήνα 1982, σ. 170.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 98.

⁶⁹ Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *ό.π.*, σ. 211.

⁷⁰ Α. ΒΛΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ, *Οι Έλληνες Κεφαλαιούχοι 1900 – 1940. Κοινωνική και Οικονομική Προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.

πληροφορούμαστε πως η Α.Λ. ιδρύεται εξολοκλήρου από ομογενείς που εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα μετά ή κατά τη διάρκεια του αγώνα του '21 και αρχικά απευθύνεται μόνο σ' αυτούς, για να τους αντιδιαστείλει «με τους ντόπιους αρχηγούς της επανάστασης»⁷¹ (υπενθυμίζω πως βρισκόμαστε στα 1875). Στη συνέχεια σημειώνεται ότι η συμμετοχή στη Λέσχη συμβολίζει ένα είδος κοινωνικής καταξίωσης που κατά κύριο λόγο μεταφέρεται από πατέρα σε γιο ενώ παραμένει κλειστή για τους «αυτοδημιούργητους» αστούς (λόγω της ταπεινής τους κοινωνικής προέλευσης); Αλλόκοτη εξαίρεση θεωρείται η περίπτωση του Μποδοσάκη Αθανασιάδη, που γίνεται μέλος της Λέσχης το 1926 - αυτή η αναγνώριση εκθειάζεται σαν «το δυσκολότερο από τα επιτεύγματα» του γνωστού μεγαλοεπιχειρηματία.⁷²

Η εξέταση των προσώπων που συστήνουν την Α.Λ. πράγματι δείχνει πως η συμμετοχή σε αυτήν παρέχεται σαν ένα προνόμιο ειδικού τύπου και συνοδεύει αυτονόητα την ευρύτερη - και κυρίως την ήδη υπάρχουσα - κοινωνική καταξίωση των μελών, και κατά συνέπεια η έμφαση που αποδίδεται από τη συγγραφέα στο κύρος που αποπνέει η ιδιότητα του μέλους της Α.Λ. πρέπει να αντιστραφεί: δεν είναι η θέση που προσδίδει κοινωνική αναγνώριση, αλλά η κοινωνική αναγνώριση που εξασφαλίζει τη θέση. Όσο για τη στρατολόγηση των νέων εταίρων, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε στη συνέχεια, δεν εξαντλούνταν αποκλειστικά στους γόνους των «γνωστών» οικογενειών, αλλά κατευθυνόταν και σε πρόσωπα που ανέρχονταν στην κοινωνική ιεραρχία (όπως ο Μπ. Αθανασιάδης, που δεν ήταν βεβαίως ο μόνος οψίπλουτος από τα αιρετά μέλη της Α.Λ.). Τέλος, οι έλληνες του εξωτερικού καλύπτουν ένα σημαντικό τμήμα του ιδρυτικού πυρήνα, αλλά όχι το σύνολό του, το οποίο συναπαρτίζεται από γηγενή στοιχεία. Η προσχώρηση σ' ένα σωματείο αστικού τύπου όπως η Αθηναϊκή Λέσχη έχει εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα. Από τη μια, κατοχυρώνει την ταξική διάκριση των ανώτερων στρωμάτων από τις χαμηλότερες κοινωνικές κατηγορίες, και από την άλλη, φαίνεται να αδρανοποιεί τις αντιπαλότητες που τυχόν εμφανίζονται στους κόλπους της και προκύπτουν από την

⁷¹ Στο *ίδιο*, σ. 196.

⁷² Στο *ίδιο*, υποσ. 13, σ. 242.

ποικιλομορφία των υλικών συμφερόντων που εκπροσωπούνται εντός της. Εάν παρατηρήσουμε τα πρόσωπα που μας αφορούν, θα βρούμε ανάμεσά τους, τους επικεφαλής των τραπεζικών επιχειρήσεων που ιδρύθηκαν στη διετία 1872 – 73, της Γενικής Πιστωτικής Τράπεζας και της Τράπεζας επί της Βιομηχανικής Πίστωσης της Ελλάδος. Οι διεργασίες σύστασης των δύο τραπεζικών ιδρυμάτων, που υπήρξαν περιπετειώδεις και άκρως συγκρουσιακές, οδήγησαν στη διάσπαση της αρχικώς συνεργαζόμενης ομάδας των κεφαλαιούχων της διασποράς.⁷³ Η δημιουργία της, ανταγωνιστικής στην Γενική Πιστωτική, Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστης υποστηρίχθηκε μάλιστα από την ΕΤΕ.

Διαπιστώνουμε λοιπόν, πως αντίπαλα επαγγελματικά στρατόπεδα μπορούν να συνυπάρχουν αρμονικά εντός της Α.Λ. κάτω από την επίκληση διαφορετικών δραστηριοτήτων και σκοπιμοτήτων και πάντως, ότι η αντιπαλότητα σε κάποια επιχειρηματική δραστηριότητα δεν απαγορεύει στα ίδια πρόσωπα να ανακυκλώνονται και να συνεργάζονται σε άλλους τομείς (επαγγελματικούς ή μη), να συστήνουν, τέλος, από κοινού λέσχες που να κατοχυρώνουν την ταξική τους περίφραξη και να προτάσσουν ένα σώμα αξιών και κανόνων συμπεριφοράς που να θεωρείται συστατικό στοιχείο της ιδιαίτερης τάξης τους. Ο Peter Clark στο πρόσφατο βιβλίο του όπου ερευνά τη σωματειακή ζωή στην Αγγλία μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, θεωρεί (κάτι που δεν αμφισβητούσαν εξάλλου παλιότερες μελέτες) ότι οι εθελοντικές συσσωματώσεις συνιστούν χώρους όπου η «διαφορά», όπως αυτή εκφράζεται μέσα από το πλήθος των ατομικών περιπτώσεων, των προσώπων που συνενώνονται για την εξυπηρέτηση ενός κοινού στόχου, χαλιναγωγείται προκειμένου να επιτευχθεί αυτός ο στόχος. Η σύμβαση στην οποία προχωρούν τα ανεξάρτητα και αυτόνομα άτομα, εν προκειμένω η σύσταση ενός σωματείου, προϋποθέτει τη μεταξύ τους ισότητα και την ενότητα της ομάδας. Η πάγια επιδίωξη είναι η δημιουργία ενός ελεγχόμενου περιβάλλοντος για την ανάπτυξη και την ευόδωση της κοινωνικής αλληλεπίδρασης και συνεργασίας, η σύσταση ενός πλαισίου που να

⁷³ Για την ίδρυση της Γενικής Πιστωτικής βλ. Γ. ΔΕΡΤΙΑΗΣ, *ό.π.* Για τις σχέσεις ΓΠΤ, ΤΒΠ και ΕΤΕ, βλ. Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *ό.π.*, σ. 205 - 212.

αδρανοποιεί τις διενέξεις και να προτάσσει τα κοινά συμφέροντα.⁷⁴

⁷⁴ P. CLARK, *British Clubs and Societies 1580 – 1800, The Origins of an Associational World*, Oxford University Press, 2001², σ. 195 – 6.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Η περιφρούρηση της κοινωνικής σύνθεσης του σωματείου

Ο ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ

Η αυστηρότητα στην επιλογή των μελών αντανακλάται και στον αριθμό εκείνων που περνούν με επιτυχία τη σχετική δοκιμασία. Αν και τα διαδοχικά καταστατικά ορίζουν το ανώτατο επιτρεπόμενο όριο μελών, φαίνεται πως η συμπλήρωσή του δεν ήταν σύνηθες φαινόμενο.⁷⁵ Η αριθμητική συμπίεση επιτυγχανόταν μέσω της διαδικασίας εκλογής, έτσι ώστε η κατ' ανώτερο όριο πρόβλεψη να εμφανίζεται εν πολλοίς γενναιόδωρη. Ο καθορισμός του αριθμού αυτού και οι διαδοχικές προσαυξήσεις του, ενδεχομένως να αντικατοπτρίζει κάθε φορά την εκτίμηση των μελών της Λέσχης για το πόσοι είναι οι «ίσοι» με αυτούς, οι «όμοιοί» τους, άρα εκείνοι που θα ήταν ευπρόσδεκτοι ως μέλη της ομάδας. Πάντως η αρχική πρόβλεψη των 120 τακτικών μελών γρήγορα παραλλάσσεται, αφού μόλις τρία χρόνια αργότερα θα φτάσει τα 180.⁷⁶ Το επόμενο καταστατικό, μετά τη συνένωση της Α.Λ. με τον Όμιλο των Φιλόπλων, ένα αθλητικό σωματείο του στρατιωτικού κόσμου που, όπως θα δούμε πραγματοποιείται το 1896, δεν προσδιορίζει αριθμητικά τα μέλη

⁷⁵ Σύμφωνα τουλάχιστον με όσα δηλώνει ο πρόεδρος της Α.Λ. Επαμεινώνδας Κ. Στασινόπουλος το 1975 στο [Επαμεινώνδας Α. Στασινόπουλος], *Η Αθηναϊκή Λέσχη 1875 – 1975*, ό.π., σ. 16. Πάντως ο κατάλογος των τακτικών μελών που συμπεριλαμβάνεται στο καταστατικό του 1912 αριθμεί 353 μέλη, μαζί όμως με τους ξένους υπηκόους οι οποίοι δεν προσμετρώνται στο τελικό σύνολο.

⁷⁶ *Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, 1878, §1, σ. 3.

παρά μόνο δηλώνει πως η Λέσχη συναπαρτίζεται πλέον από τους εταίρους και των δύο σωματείων. Η πολυάριθμη εισροή νέων μελών εκείνη τη χρονιά (78 νέες εγγραφές) και το συνακόλουθο άνοιγμα της Α.Λ. στον επαγγελματικό χώρο των αξιωματικών αντανάκλαται στο ακόλουθο καταστατικό. Το 1914 τα μέλη καθορίζονται οριακά σε 500, το 1925 επαναπροσδιορίζονται σε 700 και από το 1929 σε 1.000. Ειδικά για το 1925 πρέπει να επισημάνουμε μια κίνηση εξωστρέφειας. Πέρα από την αύξηση του προβλεπόμενου αριθμού των μελών από 500 σε 700, εμφανίζεται κατά πολύ επιεικέστερη η αναλογία μαύρων και λευκών ψήφων. Πλέον, για να αποκτήσει κάποιος την ιδιότητα του μέλους πρέπει να διαθέτει τρεις φορές περισσότερους υποστηρικτές, απ' ότι πολέμιους.⁷⁷ Τα νέα μέλη εξαργυρώνουν την επιείκεια χάρη στην οποία έγιναν δεκτά στο σωματείο, αφού επιβαρύνονται με την υποχρέωση καταβολής 2.000 δρχ ετησίως, έναντι των 1.000 δρχ που αποδίδουν τα παλιά μέλη.⁷⁸ Η αλλαγή αυτή ίσως να συνδέεται με την σχετικά πρόσφατη πληθυσμιακή διόγκωση που σημειώθηκε με την άφιξη των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, και ταυτόχρονα να αντανάκλα κάποια δυσπραγία στα οικονομικά της Λέσχης, δίνοντας τη λύση που θα της εξασφάλιζε σταθερή και μακρόχρονη παρουσία. Η μακροβιότητά της ήταν καταρχήν συνδεδεμένη με τη δυνατότητα εξασφάλισης εσόδων, κοντολογίς, με την ικανότητα στρατολόγησης νέων μελών.

ΤΟ ΥΨΟΣ ΤΩΝ ΕΙΣΦΟΡΩΝ

Εξάλλου η εισδοχή των νέων μελών μπορούσε να ελεγχθεί μέσα από το υψηλό κόστος των συνδρομών και το περίπλοκο σύστημα της ψηφοφορίας. Το υψηλό ποσό του δικαιώματος εισόδου και της ετήσιας συνδρομής στη Λέσχη κάλυπτε μια διπλή σκοπιμότητα. Από τη μια συνιστούσε ένα ασφαλές μέσο προστασίας της κοινωνικής σύνθεσής της, μια πανοπλία που την προφύλασσε από την διείσδυση των χαμηλότερων κοινωνικών κατηγοριών, και από την άλλη η Αθηναϊκή Λέσχη ήταν μια πολυέξοδη οργάνωση· προκειμένου να αντιμετωπίσει τις τρέχουσες αλλά

⁷⁷ Απόφαση που πάρθηκε στην έκτακτη Γενική Συνέλευση της 15.11.1925, (*Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικών – Εσωτερικός Κανονισμός*, Εν Αθήναις 1929, §45, σ. 27).

⁷⁸ Στο ίδιο.

και τις έκτακτες δαπάνες της π.χ. για τη διεξαγωγή χοροεσπερίδων ή άλλων εκδηλώσεων, χρειάζονταν μεγάλα ποσά και, τουλάχιστον για την περίοδο που εξετάζουμε, οι απαραίτητοι οικονομικοί πόροι έπρεπε να συγκεντρωθούν από τις εισφορές των μελών, αφού το σωματείο δε διέθετε ακίνητη περιουσία προς εκμετάλλευση.⁷⁹ Τα ποσά που έπρεπε να καταβάλουν τα μέλη είτε ως δικαίωμα εγγραφής είτε ως ετήσια συνδρομή είναι παρά πολύ ψηλά: 200 και 100 δρχ. αντίστοιχα το 1898,⁸⁰ αυξάνονται σε 300 και 150 δρχ. στην τροποποίηση των σχετικών άρθρων το 1912.⁸¹ Τόσο το δικαίωμα εισόδου όσο και η ετήσια συνδρομή καταβάλλονται εφάπαξ και εντός τριμήνου από την ένταξη του νέου μέλους στη λέσχη. Το απαγορευτικό ύψος των συνδρομών μπορεί να αναδειχθεί μέσα από τη σύγκριση με συγγενικά σωματεία της περιόδου, όπως είναι το Lawn Tennis Club Αθηνών.

ΔΥΟ ΣΥΓΓΕΝΗ ΣΩΜΑΤΕΙΑ ΜΕ ΔΙΑΦΟΡΕΣ: LAWN TENNIS CLUB ΚΑΙ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΛΕΣΧΗ

Το LTC ιδρύεται το 1895 και είναι ένα ψυχαγωγικό σωματείο όπου η συμμετοχή σ' αυτό στοχεύει στην προσωπική αναψυχή μέσω του τένις.⁸² Παρότι είναι ένα μικτό -από την άποψη του φύλου- σωματείο και δεν αναλαμβάνει κάποια δράση που να ξεπερνά τα όρια της ψυχαγωγίας των μελών του, εντούτοις εμφανίζει ουσιώδεις συνάψεις με την Αθηναϊκή Λέσχη, αφού η κοινωνικότητα που αναπτύσσεται εντός του είναι εξαιρετικά εσωστρεφής και, κυρίως, επειδή διαθέτει αντίστοιχη κοινωνική εμβέλεια. Και τα 14 ιδρυτικά μέλη του LTC, που μονοπωλούν τις διοικητικές θέσεις του σωματείου τα πρώτα 5 χρόνια της λειτουργίας

⁷⁹ Το πρόβλημα των αυξημένων εξόδων της Α.Α. θα οδηγήσει πολύ αργότερα (1969) στην απόφαση της Γ.Σ. να κατεδαφίσει τις παλιές εγκαταστάσεις της Λέσχης και να οικοδομήσει ένα νέο πολυώροφο κτίριο του οποίου τα υπόγεια, το ισόγειο και οι 4 πρώτοι όροφοι, διατίθενται έκτοτε προς εκμετάλλευση.

⁸⁰ *Καταστατικόν της Αθηναϊκής Λέσχης*, ΦΕΚ Β', 8.4.1898, §6 και §9, σ. 40. Για να δοθεί ένα μέτρο σύγκρισης, το 1896 οι μέσοι υπάλληλοι της Εθνικής Τράπεζας παίρνουν μισθό της τάξης των 268,1 δρχ. μηνιαίως [ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ, *Μισθοί και Εισοδήματα στην Ελλάδα (1842 – 1923). Το Παράδειγμα των Υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σ. 239].

⁸¹ *Άρθρα του Καταστατικού της Αθηναϊκής Λέσχης ως ετροποιήθησαν*, ΦΕΚ Α', 31.5.1912, §5 και §9. Δυο χρόνια αργότερα ο μέσος υπάλληλος της ΕΤΕ, θα παίρνει μηνιαίο μισθό 280 δρχ. (ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ, *ό.π.*, σ. 305).

⁸² Για το Lawn Tennis Club βλ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας ...*, *ό.π.*, σ. 321-355.

του, θα γίνουν πολύ γρήγορα μέλη της Α.Λ. και μάλιστα τα 9 από αυτά μέσα στη διετία 1896 – 98.⁸³ Έτσι το Δ.Σ. του LTC συναντιέται πολύ συχνά στο κτίριο της Α.Λ. και φαίνεται πως πραγματοποιεί πολλές από τις συνεδριάσεις του στα εντευκτήριά της.⁸⁴ Τα δύο σωματεία λοιπόν, που δεν περιλαμβάνουν απλώς κοινωνικά ομόλογα μέλη, αλλά σε μεγάλο βαθμό εμφανίζουν ταύτιση προσώπων, παρουσιάζουν άνισες οικονομικές απαιτήσεις από τα μέλη τους. Παρότι το LTC είναι ένα εύπορο σωματείο με εύπορα μέλη, και καταστατικές διατάξεις που ρυθμίζουν με αυστηρότητα τη στρατολόγηση των νέων εταίρων, καθορίζει το 1916 το κόστος εγγραφής σε 50 δρχ. και το ύψος της ετήσιας συνδρομής σε 45 δρχ. για τους κυρίους, και 30 δρχ. για τις κυρίες.⁸⁵ Τα αντίστοιχα ποσά για την Α.Λ. έχουν προσδιοριστεί 4 χρόνια νωρίτερα σε 300 δρχ. για το δικαίωμα εισόδου και 150 δρχ. για την ετήσια συνδρομή. Η υψηλότερη οικονομική επιβάρυνση των μελών της Λέσχης παραμένει ο κανόνας σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, μάλιστα με ορισμένες πολύ ενδιαφέρουσες πτυχές που δημιουργούν την υποψία εσωτερικών διακρίσεων εντός του σωματείου εις βάρος των νεοεισερχόμενων μελών. Από την ίδρυση της Λέσχης το δικαίωμα εγγραφής είναι διπλάσιο χρηματικά από την ετήσια συνδρομή και αυτή η αρχή διατηρείται μέχρι και το 1925, όπου επαναπροσδιορίζονται με εντελώς διαφορετικό πνεύμα οι οικονομικές υποχρεώσεις των μελών. Αχνη ένδειξη αυτής της αλλαγής αποτελεί μια προσθήκη που εμφανίζεται για πρώτη φορά στο Καταστατικό του 1915: «Το δικαίωμα τούτο της εισόδου δύναται τη προτάσει του Διοικητικού Συμβουλίου και αποφάσει της Γενικής Συνελεύσεως των Μελών [...] ν' αυξάνει αναλόγως των αναγκών της Λέσχης».⁸⁶ Πράγματι, 10 χρόνια αργότερα η έκτακτη Γ.Σ. που

⁸³ Τα ιδρυτικά μέλη του σωματείου του LTC (σε παρένθεση σημειώνεται η χρονιά που έγιναν μέλη της Α.Λ.): Αγέλαστος Αλέξανδρος (1898), Αλμείδος Αντώνης (1898), Αντωνιάδης Εμμανουήλ (1897), Βασιλόπουλος Ιωάννης (1918), Βούρος Αλέξανδρος (1896), Καραπάνος Πύρος (1918), Κανταντζόγλου Ιωάννης (1898), Κανταντζόγλου Λύσανδρος (1938), Μάνος Κωνσταντίνος (1896), Μάνος Θρασύβουλος (1897), Μερκάτης Αλέξανδρος (1902), Μαύρος Αλέξανδρος (1883), Ροϊδης Νικόλαος (1892), Νεγρεπόντης Μιλτιάδης (1896), (*Καταστατικόν του Lawn Tennis Club Αθηνών*, ΦΕΚ Β' 13 - 14.3.1898).

⁸⁴ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *ό.π.*, 346-7.

⁸⁵ Στο *ίδιο*, σ. 332.

⁸⁶ *Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν – Εσωτερικός Κανονισμός*, Εν Αθήναις 1915, §11, σ. 9.

συγκλήθηκε τον Νοέμβριο του 1925 αποφάσισε πως στο εξής τα νέα εκλεγόμενα τακτικά μέλη θα καταβάλλουν στη Λέσχη 8.000 δρχ. ως δικαίωμα εισόδου, ενώ θα υποχρεώνονται στην πληρωμή διπλάσιας ετήσιας συνδρομής (2.000 δρχ.) έναντι των παλαιότερων μελών που θα καταβάλλουν μόνον 1.000. Είδαμε πως το 1925 είναι μια χρονιά ευρύτερων αλλαγών για τη Λέσχη που χαρακτηρίζονται από μια τάση διεύρυνσης και ανανέωσης του ανθρώπινου δυναμικού της, όπως τουλάχιστον δείχνει η αύξηση του ανώτατου αριθμού των μελών σε 700⁸⁷, αλλά και η τροποποίηση κατά το ευνοϊκότερο των όρων της ψηφοφορίας για τους νεοεισερχόμενους.

Όλα αυτά, και σε συνδυασμό με τις πραγματικά πολύ ψηλές πλέον χρηματικές απαιτήσεις δείχνουν –ελλείψει άλλων στοιχείων– την προσπάθεια αντιμετώπισης μιας οικονομικής δυσπραγίας του σωματείου. Μπαίνει όμως κανείς στον πειρασμό να διατυπώσει μια συμπληρωματική υπόθεση που προκύπτει από την μονομερή ετήσια επιβάρυνση των νέων μελών, μια πρακτική που επαναλαμβάνεται έκτοτε σε επόμενα καταστατικά, ότι η χαλάρωση κάποιων μηχανισμών ασφαλείας που ελέγχουν την αναπαραγωγή της ομάδας τείνει να εξισορροπηθεί από τη σκλήρυνση άλλων ρυθμιστικών διατάξεων, όπως είναι στην προκειμένη περίπτωση η διόγκωση των οικονομικών υποχρεώσεων των νέων μελών. Στο βαθμό μάλιστα που αυτές δεν αφορούν το συνολικό αριθμό των μελών, αλλά αντιμετωπίζουν με ευνοϊκούς όρους τους παλαιότερους εταίρους, μπορούμε να μιλάμε για μια αξιολογική μετατόπιση των κριτηρίων εισδοχής στην ομάδα: ίσως τα φιλικά, επαγγελματικά και οικογενειακά δίκτυα που στον παρελθόν εξασφάλιζαν την αποδοχή των υποψηφίων μελών να ατονούν και η έμφαση να αποδίδεται πλέον στη δυνατότητα που έχει κανείς να αντέξει τις υπέρμετρες οικονομικές υποχρεώσεις που συνεπάγεται η ιδιότητα του μέλους της Α.Λ., κοντολογίς στον καθορισμό του μεγάλου εισοδήματος ή εν γένει του πλούτου ως αποφασιστικού κριτηρίου για το χαρακτηρισμό των κοινωνικά ομόλογων.

⁸⁷ Μάλιστα το σχετικό εδάφιο προβλέπει τη δυνατότητα περαιτέρω αύξησης των τακτικών μελών μετά την παρέλευση μιας τριετίας το πολύ μέχρι 1.000, [απόφαση που πάρθηκε στην έκτακτη Γ. Σ. της 15.11.1925, (*Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικών – Εσωτερικός Κανονισμός*, Εν Αθήναις 1929, §5, σ. 4-5)].

Η παραπάνω υπόθεση δεν παραγνωρίζει ότι τα κριτήρια που καθορίζουν την ένταξη στη Λέσχη δεν είναι αποκλειστικά οικονομικά. Είναι προφανές ότι μέσα σε μισό αιώνα έχει παρατηρηθεί αυξημένη κοινωνική κινητικότητα και διαφοροποίηση, έχει σημειωθεί αριθμητική διόγκωση της αστικής τάξης, πράγμα που σημαίνει ότι οι «ίσοι» και «όμοιοι» που συναποτελούν την κοινότητα των μελών της Α.Λ. είναι πολύ περισσότεροι από τους είκοσι ιδρυτές του 1875.

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΨΗΦΟΦΟΡΙΑΣ

Η απόκτηση της ιδιότητας του μέλους ήταν αρκετά περίπλοκη και προσδιοριζόταν από μια προοδευτική διαδικασία που περιγράφεται λεπτομερώς στους θεσπισμένους κανονισμούς της Λέσχης. Στα δύο πρώτα καταστατικά του 1875 και 1878, όταν ακόμη η ομάδα είναι ολιγομελής, η εκλογή των νέων εταίρων ρυθμίζεται αποκλειστικά από την ομάδα των 20 ιδρυτών, που αποφασίζουν με μυστική ψηφοφορία περί της αποδοχής ή της απόρριψής τους.⁸⁸ Στο καταστατικό του 1898 που αναγγέλλεται η συνένωση της Α.Λ. με τον Όμιλο των Φιλόπλων, το δικαίωμα της εκλογής των νέων μελών έχουν πλέον όλοι οι τακτικοί εταίροι, ενώ για να είναι έγκυρη μια εκλογή θα πρέπει να έχει προσέλθει στις κάλπες τουλάχιστον το ¼ του συνολικού αριθμού των τακτικών μελών. Οι υποψήφιοι προτείνονται εγγράφως στο Δ.Σ. από δύο τακτικά μέλη, ενώ οι εγκεκριμένες υποψηφιότητες αναρτώνται για 15 ημέρες σε εμφανές σημείο και περιλαμβάνουν τα προσωπικά στοιχεία των προτεινόμενων (ονοματεπώνυμο, επάγγελμα και κατοικία), καθώς και τα ονόματα των προτεινόντων, εν είδει «συστατικής επιστολής».⁸⁹ Οι εκλογές γίνονται την πρώτη Κυριακή κάθε μήνα και η ψηφοφορία διαρκεί μία εβδομάδα. Ο χρόνος αυτός θα μειωθεί σε επόμενα καταστατικά στις 3 ώρες.

Όπως έχουμε δει μέχρι και το 1925 όπου τροποποιήθηκε το σχετικό άρθρο του καταστατικού, μια μαύρη ψήφος εξουδετέρωνε πέντε λευκές. Δε μπορούμε να ξέρουμε τη συχνότητα χρήσης της μαύρης ψήφου

⁸⁸ *Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης*, εν Αθήναις Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», 1875, §6, σ. 5-6 και *Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, 1878, §6, σ. 5-6.

⁸⁹ *Καταστατικόν της Αθηναϊκής Λέσχης*, ΦΕΚ Β', 8.4.1898, §7.

μια και διαθέτουμε μόνο τα ονόματα εκείνων που πέρασαν με επιτυχία τη σχετική δοκιμασία και έτσι στερούμαστε πολύ ενδιαφέρουσες πληροφορίες που θα έδειχναν ποιοι αποκλείονται από την ομάδα. Πάντως η διαδικασία της ψηφοφορίας περιγράφεται με πολύ λεπτομερή και αναλυτικό τρόπο σε όλα τα καταστατικά από το 1912 και μετά, για την αποφυγή φαινόμενων νοθείας του αποτελέσματος ή άλλων παρατυπιών, και προβλέπει τη σύσταση αρμόδιας τριμελούς επιτροπής που αποτελείται από δύο μέλη του Δ.Σ. και ένα τρίτο μέλος της Λέσχης που ορίζεται από δύο πρώτους. Από το 1915 μειώνεται ο αριθμός των ψήφων που απαιτείται για την έγκυρη εκλογή νέων υποψηφίων, στο 1/5 του συνόλου των τακτικών μελών και προβλέπονται διαδοχικές αναβολές της διαδικασίας ωσότου να συμπληρωθεί ο απαιτούμενος αριθμός των ψηφοφόρων. Η αλλαγή αυτή πρέπει να συνδέεται με κάποια μείωση του ενδιαφέροντος για τις σχετικές διαδικασίες, που έκανε την προηγούμενη διάταξη μη χρηστική (π.χ. αδυναμία εκλογής νέων μελών). Σύμφωνα με το άρθρο 8, μετά από την απόρριψη μιας υποψηφιότητας η νέα πρόταση εκλογής μπορεί να κατατεθεί αφού παρέλθει ένα έτος, ενώ ουδείς δικαιούται τη διεκδίκηση της ιδιότητας του μέλους αν δεν έχει συμπληρώσει το 25^ο έτος της ηλικίας του.⁹⁰

Μια ενδιαφέρουσα τροποποίηση εμφανίζεται στο καταστατικό του 1934: οι προτείνοντες υποψήφιο για τακτικό μέλος θα πρέπει να κατέχουν την ιδιότητα αυτή από πενταετίας και είναι συνεπείς απέναντι στις ταμειακές τους υποχρεώσεις. Ελλείπει επαρκών κριτηρίων αξιολόγησης που να στηρίζονται σε τυχόν προσωπική γνωριμία με τον υποψήφιο, οι προτείνοντες οφείλουν να παράσχουν οποιοδήποτε πληροφορία τους ζητηθεί από το Συμβούλιο ή από μέλη της Λέσχης γύρω από το πρόσωπο του προτεινόμενου, και κατόπιν το Δ.Σ. αποφασίζει με μυστική ψηφοφορία για την προώθηση ή όχι της υποψηφιότητας. Αναφορικά με το ποιοι έχουν το δικαίωμα ψήφου, συναντάμε πάλι την πρακτική της πενταετούς παρουσίας στους κόλπους της Λέσχης και τη συνεπή εκπλήρωση των οικονομικών υποχρεώσεων απέναντί της.⁹¹

⁹⁰ *Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν – Εσωτερικός Κανονισμός*, Εν Αθήναις 1915, §8 και §9, σ. 8.

⁹¹ *Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν*, Εν Αθήναις 1934, §7, σ. 6.

Μέχρι το 1898 όλα τα υπονήφια μέλη με ελληνική ιθαγένεια εκλέγονταν μέσω της προβλεπόμενης διαδικασίας,⁹² ενώ από εκείνη τη χρονιά μετά από τη σχετική απόφαση της Γ.Σ. ο Πρόεδρος της Κυβέρνησης, οι υπουργοί, ο αυλάρχης και ο αρχηγός του Στρατιωτικού Οίκου του Βασιλιά απαλλάσσονται από αυτήν και θεωρούνται μέλη της Λέσχης για τη χρονική περίοδο που κατέχουν τα αξιώματα.⁹³ Το επόμενο καταστατικό του 1915 διευρύνει την ευνοϊκή μεταχείριση προς τους κατέχοντες υψηλές δημόσιες θέσεις μ' ένα άρθρο αναδρομικού χαρακτήρα, που προδίδει όμως και το κύρος που αυτονόητα θεωρεί ότι κατέχει η ίδια η Λέσχη, αφού «Ο πρόεδρος της Ελληνικής Κυβερνήσεως και οι διατελέσαντες τοιούτοι, [...] γίνονται δι' απλής αποφάσεως του Συμβουλίου της Λέσχης τακτικά μέλη αυτής, αρκεί να δηλώσωσιν εγγράφως την περί τούτου επιθυμίαν των [...]».⁹⁴

Στην Α.Λ. υπήρχε μια ενδοσωματειακή ιεραρχική διάρθρωση: πέρα από τους διοικούντες, που απολάμβαναν το κύρος που απέρρεε από την ανώτερη θέση τους στο εσωτερικό της ομάδας, υπήρχαν διαβαθμίσεις στην ιδιότητα του μέλους που αντιστοιχούσαν σε διαφορετικά δικαιώματα και υποχρεώσεις: τακτικά και έκτακτα μέλη, αλλά και επίτιμοι εταίροι.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΜΕΛΩΝ

Οι παρεπιδημούντες, που ήταν ξένοι υπήκοοι που διέρχονταν από την πρωτεύουσα, μπορούσαν εξαρχής να «φοιτούν» προσωρινά στη Λέσχη με την έκδοση ειδικού εισιτηρίου, σαν έκτακτα μέλη. Το 1898 το εισιτήριο αυτό προσφέρεται δωρεάν για το πρώτο δεκαπενθήμερο, μετά την παρέλευση του οποίου μπορεί να ανανεωθεί τρεις φορές, για έναν μήνα κάθε φορά, έναντι της καταβολής του υψηλού αντιτίμου των 25 δρχ.⁹⁵ Την παραμονή της έναρξης των βαλκανικών εχθροπραξιών με τον επανακαθορισμό των συμμάχων και των εχθρών από την ελληνική πλευρά, φαίνεται πως παραλλάσσεται αυτή η πάγια εκδήλωση καλής

⁹² Είδαμε παραπάνω την προνομιακή θέση που κατείχαν οι ξένοι διπλωμάτες από την αρχή της ίδρυσης της Λέσχης αφού γίνονταν μέλη αυτόματα με απλή απόφαση του Δ.Σ. Η τακτική αυτή θα επεκταθεί και στους έλληνες πρέσβεις, (*Καταστατικόν της Αθηναϊκής Λέσχης*, ΦΕΚ Β', 8.4.1898, §4).

⁹³ Στο ίδιο, §3.

⁹⁴ *Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν – Εσωτερικός Κανονισμός*, Εν Αθήναις 1915, §10, σ. 8-9.

⁹⁵ *Καταστατικόν της Αθηναϊκής Λέσχης*, ΦΕΚ Β', 8.4.1898, §33.

πίστης απέναντι στους παρεπιδημούντες. Στη Γ.Σ. του Ιανουαρίου του 1912 το σχετικό άρθρο του καταστατικού σκληραίνει ως προς τους όρους κάτω από τους οποίους θα γίνονται στο εξής δεκτοί: δεν αρκεί πλέον η μονομερής σχεδόν διάθεσή τους να φοιτούν στη Λέσχη για το ανώτατο διάστημα των 3 μηνών, αλλά πρέπει να προηγηθεί -μυστική πάντοτε – ψηφοφορία μεταξύ των μελών του Δ.Σ. και η σχετική θετική απόφαση να ληφθεί πλειοψηφικά.⁹⁶ Τα μέλη εξάλλου που πρότειναν την υποψηφιότητα των παρεπιδημούντων, θεωρούνται υπεύθυνα για τα τυχόν χρέη τους στις αίθουσες των χαρτοπαιγνίων και το κυλικείο.

Η κατηγορία των επίτιμων μελών δεν αποτελεί καινοτομία της Αθηναϊκής Λέσχης. Όλα τα σωματεία όριζαν σαν επίτιμα μέλη τους πρόσωπα με ισχυρή δημόσια παρουσία και κοινωνική ακτινοβολία, αν και αυτός ο τίτλος είχε συνήθως μια συμβολική αξία και δεν σήμαινε κατ' ανάγκη την ενεργή τους παρουσία και συμμετοχή στις σωματειακές δραστηριότητες. Στην περίπτωση της Α.Λ. τα όρια της δράσης των επίτιμων μελών είναι αυστηρά οριοθετημένα, αφού από τη μια δεν υποχρεώνονται στην καταβολή δικαιώματος εισόδου και ετήσιας συνδρομής, και από τη άλλη δεν μπορούν να μετέχουν στη διοίκησή της, ούτε να προτείνουν ή να ψηφίζουν τακτικά μέλη και να παρουσιάζουν παρεπιδημούντες. Επίσης, όταν παρίστανται στις Γ.Σ. μπορούν να συμμετέχουν στη συζήτηση, αλλά ούτε εδώ έχουν δικαίωμα ψήφου⁹⁷. Αποκλείονται λοιπόν από οποιονδήποτε ουσιαστικό ρόλο που θα μπορούσε να επηρεάσει τη διοίκηση και τη λειτουργία του σωματείου. Από το 1912 που εμφανίζεται αυτή η κατηγορία μελών θα περιοριστεί σε πρόσωπα της βασιλικής οικογένειας, το διάδοχο Κωνσταντίνο και τους ενήλικες βασιλόπαιδες Νικόλαο (που ανακηρύσσεται μάλιστα επίτιμος πρόεδρος της λέσχης), Γεώργιο, Ανδρέα και Χριστόφορο. Η περίπτωση του αντιναύαρχου Παύλου Κουντουριώτη, που θριάμβευσε σαν επικεφαλής του θωρηκτού Αβέρωφ στις νικηφόρες ναυμαχίες του α' βαλκανικού πολέμου και εκλέχθηκε επίτιμο μέλος μετά από απόφαση της

⁹⁶ Άρθρα του Καταστατικού της Αθηναϊκής Λέσχης ως τροποποιήσαν, ΦΕΚ Α', 31.5.1912, §33.

⁹⁷ Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν – Εσωτερικός Κανονισμός, Εν Αθήναις 1915, §4, σ. 6.

Γ.Σ. της 9^{ης} Φεβρουαρίου 1914,⁹⁸ είναι μια εξαίρεση, αφού είναι το μόνο επίτιμο μέλος της Λέσχης που δεν ανήκει στη βασιλική οικογένεια.

⁹⁸ Στο ίδιο, §3, σ. 6.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Η διοικητική ομάδα της Α.Λ.

ΟΙ ΡΟΛΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΜΟΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Οι λέσχες, τα σωματεία, οι ομοσπονδίες, οι όμιλοι, οι εταιρίες, οι αδελφότητες (για να αναφέρω μόνο μερικές από τις ονομασίες που χρησιμοποίησαν αυτές οι εθελοντικές ομαδοποιήσεις πολιτών), συγκροτήθηκαν σαν συσπειρώσεις ομοίων: στήριξαν την οργάνωσή τους στο δημοκρατικό μοντέλο, λειτούργησαν κάτω από το επιστέγασμα ενός συνόλου θεσπισμένων κανόνων και υπό τη διοικητική εποπτεία συμβουλίων, που εκλέχθηκαν σύμφωνα με την αρχή της ισότητας της ψήφου. Η εποπτεία των δραστηριοτήτων και η διαχείριση των εσόδων ανήκαν στις αρμοδιότητες του Διοικητικού Συμβουλίου· συνήθως, ο πρόεδρος ήταν σημαντικό μέλος της τοπικής κοινωνίας, ο γραμματέας προερχόταν από το νομικό κόσμο, και ο ταμίας δραστηριοποιούνταν επαγγελματικά στον τραπεζικό ή τον εμπορικό τομέα.⁹⁹

Δεν είναι σπάνια η εμφάνιση των ίδιων προσώπων στα διοικητικά συμβούλια σωματείων με εντελώς διαφορετική σκοποθεσία, και δε φαίνεται να υπάρχει κάποιο νήμα που να συνδέει αυτές τις συμμετοχές – πλην του κοινωνικού στρώματος από το οποίο προέρχονται τα πρόσωπα που καταλαμβάνουν τις ανώτερες διοικητικές θέσεις. Προκύπτει πάντως, πως η εξέχουσα θέση στην τοπική κοινωνία είναι ταυτόχρονα προϋπόθεση

⁹⁹ R. J. MORRIS, «Voluntary Societies and British Urban Elites, 1780 – 1850: an Analysis», *Historical Journal* 26 (1983), σ. 101.

και αποτέλεσμα της πολλαπλής αρχηγικής παρουσίας σε οργανωτικές συσσωματώσεις.¹⁰⁰

Στον ιδρυτικό καταστατικό της Λέσχης οι διοικητικές αρμοδιότητες ανατίθενται σε 9μελή επιτροπή που αποτελείται από τον πρόεδρο, τον ταμία, το γραμματέα και έξι συμβούλους.¹⁰¹ Μέχρι και το 1898 η θητεία του Δ.Σ. είναι τριετής, ενώ από εκείνη την χρονιά γίνεται ετήσια, εκλέγεται δε πάντοτε από την πλειοψηφία των μελών της Γ.Σ. Μεταξύ των μελών του Δ.Σ. επικρατεί η αρχή της ισότητας της ψήφου, με μια εξαίρεση που επιβεβαιώνει την άποψη του «πρώτου μεταξύ ίσων», αφού σε περίπτωση ισοψηφίας επικρατεί η ψήφος του προέδρου.¹⁰²

Τα άρθρα που αναφέρονται στη διοίκηση της Λέσχης παίρνουν την πλήρη τους μορφή στο καταστατικό του 1915, το οποίο συμμορφώνεται πλήρως με τις διατάξεις του νόμου 281/1914 «Περί σωματείων», και δεν εμφανίζουν έκτοτε καμία αλλαγή. Το Δ.Σ. διαχειρίζεται την περιουσία που στο μεταξύ έχει αποκτήσει η Λέσχη, και είναι συνολικά υπεύθυνο για τους ετήσιους απολογισμούς, για να έχουν δε κύρος οι αποφάσεις του θα πρέπει να παρίστανται στις συνεδριάσεις τουλάχιστον τα 5 από τα 9 μέλη του. Από εκεί και πέρα η διάκριση των εξουσιών ανάμεσα στα μέλη του Δ.Σ. είναι σαφής. Ο πρόεδρος του Συμβουλίου έχει τη διεύθυνση και τη συνολική επιτήρηση της Λέσχης, συγκαλεί τις τακτικές και έκτακτες συνελεύσεις της και την εκπροσωπεί σε όλες τις έννομες της σχέσεις. Οι αντιπρόεδροι έχουν κυρίως χρέη εφόρων, δηλαδή επιτηρούν την ακριβή τήρηση του Κανονισμού και ανακαλούν τα παρεκτρέποντα μέλη στην τάξη, ενώ σε περίπτωση κωλύματος του προέδρου τον αντικαθιστούν. Ο ταμίας φροντίζει τα σχετικά με τα έσοδα και τις δαπάνες, και ο γραμματέας συντάσσει τα πρακτικά των Γ.Σ., τις ετήσιες εκθέσεις, φροντίζει την αλληλογραφία, τα εκδιδόμενα έγγραφα και τα εισιτήρια εισόδου για τους ξένους, επιβλέπει τη βιβλιοθήκη και το αναγνωστήριο. Στο καταστατικό προβλέπεται ο διορισμός ορισμένων μελών σε ρόλους

¹⁰⁰ STUART M. BLUMIN, *ό.π.*, σ. 209.

¹⁰¹ *Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης*, εν Αθήναις Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», 1875, §13, σ. 8. Στο Καταστατικό του 1898 θα εμφανιστεί η θέση των δύο αντιπροέδρων και οι σύμβουλοι θα περιοριστούν από 6 σε 4.

¹⁰² Στο *ίδιο*, §16, σ. 10.

εφόρους των διαφόρων αιθουσών με αυστηρά καθορισμένα καθήκοντα και κύκλο δράσης· η θητεία των εφόρων διαρκεί ένα έτος.¹⁰³

ΟΙ ΗΓΕΤΙΚΟΙ ΠΥΡΗΝΕΣ

Το πρώτο Δ.Σ. της Αθηναϊκής Λέσχης αποτελείται από τον Παύλο Καλλιγά στη θέση του προέδρου, τον κτηματία Αλέξανδρο Δόσιο στη θέση του ταμιά, και τον Δ. Ι. Σούτσο στη θέση του γραμματέα, ο οποίος μετά από ένα χρόνο θα παραιτηθεί και θα αντικατασταθεί από το διπλωμάτη και τραπεζίτη Μιχαήλ Αντωνόπουλο. Το σώμα των συμβούλων απαρτίζεται από τους Ευαγγ. Βαλτατζή, Αλ. Θεοδορίδη, Μιχ. Μελά, Ε. Χαρίλαο, Στ. Ψύχα, και Γ. Παχύ. Η επιλογή του Π. Καλλιγά στη θέση του προέδρου αποτελεί μάρτυρα μιας πάγιας επιδίωξης που συνδέεται με την ανάθεση της προεδρίας των συλλόγων σε πρόσωπα ιδιαίτερου κύρους. Μάλιστα στην περίπτωση του Καλλιγά, που θα παραμείνει στη θέση του προέδρου μέχρι το 1881, έχουμε να κάνουμε με μια προσωπικότητα μεγάλου πνευματικού διαμετρήματος: νομοδιδάσκαλος, οικονομολόγος, συγγραφέας πολλών άρθρων και μελετών σχετικής θεματολογίας και καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών στην έδρα του Ρωμαϊκού Δικαίου, φαίνεται να διατηρεί «ποιοτικές» αποστάσεις από τα δίκτυα της οικονομικής ισχύος που διαπίστωσα στη σύνθεση της ιδρυτικής ομάδας της Α.Λ.¹⁰⁴

Στο διάστημα των 65 χρόνων που εξετάζω, κρίστηκαν με το αξίωμα του προέδρου της Α.Λ. 13 διαφορετικά πρόσωπα.¹⁰⁵ Όλοι τους ανήκαν σε μεγάλες ηλικιακές κατηγορίες,¹⁰⁶ με γηραιότερο τον Περικλή Μαυρομιχάλη - Πιερράκο που βρέθηκε στη θέση αυτή σε ηλικία 69 ετών, μετά από μια καριέρα που ακολούθησε όλη την ανοδική κλίμακα της

¹⁰³ Για τις διατάξεις που αναφέρονται στη διοίκηση της Λέσχης βλ. *Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν – Εσωτερικός Κανονισμός*, Εν Αθήναις 1915, §13 - §26, σ. 10 – 14.

¹⁰⁴ Εξάλλου η τελευταία σημαντική θέση της πολυετούς δραστηριότητάς του, η θέση του διοικητή της ΕΓΕ, θα έρθει αρκετά χρόνια αργότερα, το 1890. Ωστόσο, έχει εξακριβωθεί η συμμετοχή του σε δυο α. ε. από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 (Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *Η Γηραιά Σελήνη*, ό.π., σ. 49).

¹⁰⁵ Βλ. στο παράρτημα τον κατάλογο με τους προέδρους της Α.Λ. και τα σύντομα βιογραφικά τους σημειώματα.

¹⁰⁶ Για όσους από τους κατά καιρούς προέδρους της Λέσχης διαθέτουμε τις συναφείς πληροφορίες, προκύπτει πως αναλάμβαναν αυτή τη δράση κατά τη έβδομη δεκαετία της ζωής τους, με την εξαίρεση του Μιχαήλ Μελά και του Δημήτριου Καλλέργη (49 και 50 ετών αντίστοιχα).

στρατιωτικής ιεραρχίας (αποστρατεύθηκε με το βαθμό του αρχιστράτηγου Έβρου) και μια εξίσου πετυχημένη πολιτική σταδιοδρομία, αφού το 1932 που αναλαμβάνει το προεδρείο της Λέσχης είναι ταυτόχρονα γερουσιαστής.

Όπως είδαμε παραπάνω, η διάρκεια της θητείας που προβλέπουν τα καταστατικά είναι ετήσια. Σ' όλες όμως τις περιπτώσεις παρατηρείται ανανέωση του χρόνου προεδρίας, με κορυφαίο παράδειγμα τα δύο μέλη της οικογένειας Μελά (πατέρα και γιο) που διατηρούνται στη θέση του προέδρου για 15 και 9 χρόνια αντίστοιχα. Ο Μιχαήλ Μελάς είναι από τα ιδρυτικά μέλη της Λέσχης, στο σπίτι του μάλιστα στεγάστηκαν τελικά οι εγκαταστάσεις της. Προέρχεται από μια οικογένεια που στράφηκε από νωρίς στο εμπόριο και εξήγαγε σιτηρά από την Οδησσό στη Μασσαλία και το Λονδίνο. Στην Αθήνα εγκαθίσταται οριστικά το 1876 και το 1878 τον συναντάμε στη θέση του ταμιά της Εθνικής Άμυνας. Το 1890 εκλέγεται βουλευτής Αττικής και το 1891 Δήμαρχος Αθηναίων, θέση που κράτησε μέχρι το 1894. Παράλληλα εκλέγεται πρόεδρος της Α.Λ. από το 1882 μέχρι και το θάνατό του το 1897, με ένα μονοετές διάλειμμα (το 1887 που τον αντικαθιστά ο Ανδρέας Αυγερινός).

Ο Βασίλειος Μ. Μελάς είναι το νεότερο από τα επτά παιδιά του Μιχαήλ. Διετέλεσε υπασπιστής του βασιλιά Αλέξανδρου, στρατιωτικός ακόλουθος της Ελλάδας στο Βελιγράδι και το Παρίσι, και αποστρατεύθηκε με το βαθμό του υποστράτηγου το 1926. Γίνεται μέλος της Λέσχης αμέσως μόλις συμπληρώσει το κατώτερο προβλεπόμενο όριο ηλικίας που είναι (εκείνη την περίοδο) τα 21 έτη και ανεβαίνει στο αξίωμα του προέδρου το 1938 σε ηλικία 59 ετών. Η στενή σχέση της οικογένειας με την Α.Λ. φαίνεται και από το πλήθος των εκπροσώπων της σε αυτή: 19 συνολικά μέλη με το επίθετο Μελά εγγράφονται από την ίδρυση της Λέσχης μέχρι και το 1940, καλύπτοντας το εύρος 3 γενεών. Ο Βασίλειος θα παντρευτεί την Ελένη, κόρη του Αλέξανδρου Σούτσου που είχε διατελέσει και αυτός πρόεδρος της Λέσχης (1912 – 17), ενώ οι δύο αδερφές του θα συνάψουν επίσης γάμους με μέλη του κλειστού

σωματείου.¹⁰⁷ Η ενεργή οικογενειακή παρουσία στους κόλπους της Λέσχης, η προηγούμενη και μακρόχρονη προεδρία του πατέρα Μελά, αλλά και το γεγονός ότι πρόκειται για το μικρότερο αδερφό του συμβολοποιημένου ήρωα του ρομαντικού εθνικισμού, του Παύλου Μελά, συναπαρτίζουν το όχημα που θα οδηγήσει αυτονόητα τον Βασίλειο στη θέση του προέδρου της Λέσχης, θέση που θα κρατήσει μέχρι το φυσικό του τέλος, όπως εξάλλου και ο πατέρας του.¹⁰⁸

Κοινή συνισταμένη των προέδρων της Λέσχης αποτελεί το γεγονός ότι επρόκειτο για πρόσωπα που είχαν ιδιαίτερο κύρος, -πολιτικό καταρχάς, οικονομικό κατά δεύτερο λόγο ή ταυτόχρονα- στην ελληνική κοινωνία. Πέρα από αυτό, η βασική τους επαγγελματική δραστηριότητα ποικίλει, αν και παρατηρείται αυξημένη παρουσία των ανώτατων αξιωματικών, και μάλιστα για όλη σχεδόν την περίοδο από την έναρξη των βαλκανικών πολέμων μέχρι και το τέλος της μικρασιατικής εκστρατείας. Οι πληροφορίες που μας δίνει η ιστορική έρευνα για το ρόλο των αξιωματικών στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα δείχνουν το κοινωνικό γόητρο αυτής της κατηγορίας, γόητρο συνδεδεμένο με την πλήρη ανάπτυξη της μεγάλης ιδέας, ενώ είναι επίσης γνωστή η ενεργή παρέμβαση και ανάμιξη των αξιωματικών στην πολιτική σκηνή.¹⁰⁹ Έτσι, η άποψη του υποστράτηγου Νικόλαου Τρουπάκη, συγγραφέα του λήμματος «Αξιωματικός» στη *Στρατιωτική Εγκυκλοπαίδεια*, που διατείνεται ότι «ο αξιωματικός είναι ο ουσιαστικός παράγοντας της εσωτερικής ασφάλειας του κράτους. Είναι το δημόσιο πρόσωπο στο οποίο συγκεντρώνονται η ιδέα της διεκδίκησης των εθνικών ιδεωδών, η πίστη προς την εθνική τιμή και η ακεραιότητα της πατρίδας. Στην κοινωνική του συμπεριφορά πρέπει να εμφανίζονται όλες οι φάσεις της ευγένειας, του

¹⁰⁷ Η Μαρία Μελά θα παντρευτεί τον Έκτωρα Ρωμανό δικηγόρο και αυλάρχη του πρίγκιπα Νικολάου, και η Άννα τον Απόστολο Παπαδόπουλο, μεγαλοκτηματία από τη Θεσσαλία.

¹⁰⁸ Η σχετική θητεία του Βασιλείου χωρίζεται σε δύο περιόδους: 1938 – 1941 και 1949 – 1956. Στα χρόνια που μεσολαβούν και ταυτίζονται με τις πολεμικές αναμετρήσεις του β' παγκόσμιου πολέμου αλλά και του ελληνικού εμφυλίου, χάνουμε τα ίχνη του. Τη προεδρία τότε είχαν αναλάβει οι Γεώργιος Δ. Ράλλης (1942 – 3) και Κωνσταντίνος Ι. Ζωγράφος (1944 – 8).

¹⁰⁹ Η Χριστίνα Βάρδα έχει υποδείξει την υπερεκπροσώπηση των αξιωματικών στη Βουλή. Την περίοδο 1843 – 1910 το 23 % όλων των υπουργών ήταν ή είχαν υπάρξει στρατιωτικοί, [ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΔΑ, «Πολιτευόμενοι Στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα Έγλη του 19^{ου} Αιώνα», *Μνήμων* 8 (1980-82), σ. 47-63].

ήθους και της αξιοπρέπειας, και του χαρακτήρα. Ο αξιωματικός είναι ένα ηθικό κεφάλαιο»,¹¹⁰ φαίνεται πως ξεπερνούσε τα στενά όρια των αναπαραστάσεων του στρατιωτικού κόσμου και ο συμβολισμός αυτός διαχεόταν σε ευρύτερες κοινωνικές κατηγορίες. Πάντως οι ανώτατοι αξιωματικοί που φτάνουν στο αξίωμα του προέδρου της Λέσχης είναι 4 για το διάστημα 1875 - 1940,¹¹¹ ενώ οι υπόλοιποι πρόεδροι ανήκουν σε διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες: δυο καθηγητές Πανεπιστημίου, δύο πολιτικοί, ένας έμπορος, ένας επιχειρηματίας, ένας βιομήχανος και ένας κτηματίας.

Από τη διαχρονική παρατήρηση των προσώπων που απαρτίζουν τα κατά καιρούς Δ.Σ. της Λέσχης προκύπτει πως η ανάληψη της προεδρίας δεν αποτελεί την κορύφωση μιας ενδοσωματειακής σταδιοδρομίας που περνά από όλες τις διοικητικές βαθμίδες, αλλά το αντίθετο. Οι πρόεδροι του σωματείου απολαμβάνουν αυτήν την αναγνώριση χωρίς να θητεύουν προηγουμένως σε κάποιο από τα υπόλοιπα αξιώματα, πλην της θέσης του αντιπροέδρου που φαίνεται να είναι για πολλούς ένα προπαρασκευαστικό στάδιο για την κατάληψη της προεδρικής θέσης.¹¹² Συνεχίζοντας τη συσχέτιση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων με την ανάληψη συγκεκριμένων θέσεων στο Δ.Σ. να προσθέσω την αυξημένη παρουσία προσώπων που δραστηριοποιούνταν στον τραπεζικό και εμπορικό κόσμο στη θέση του ταμιά, και δείχνει μια αυτονόητη αξιοποίηση των δεξιοτήτων που οι συγκεκριμένοι επιτηδευματίες κατείχαν.¹¹³

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΕΝΟΣ «ΜΙΚΡΟΥ» ΣΩΜΑΤΕΙΟΥ

¹¹⁰ *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, Λεξικόν, τ. Β', Έκδοσις Μεγάλης Στρατιωτικής και Ναυτικής Εγκυκλοπαίδειας, Αθήναι, χ.χ. [1927], σ. 176 – 178 · το παράθεμα στη σ. 178.

¹¹¹ Είναι οι στρατιωτικοί Αλέξανδρος Σούτσος (1912 -1917), Γεώργιος Βαρούχας (1921 – 1925), Περικλής Μαυρομιχάλης – Πιερράκος Λε Μπω (1932 – 1938) και Βασίλειος Μελάς (1938 – 41). Για τους υπόλοιπους προέδρους βλ. σχετικό πίνακα στο παράρτημα.

¹¹² Για παράδειγμα ο Αλέξανδρος Σούτσος, ο Φερδινάνδος Σερπιέρης, ο Γεώργιος Βαρούχας, ο Αναστάσιος Κούππας, ο Άγγελος Μεταξάς, και ο Βασίλειος Μ. Μελάς · όλοι τους πριν την ανάληψη των προεδρικών αρμοδιοτήτων, είχαν διατελέσει αντιπρόεδροι της Λέσχης.

¹¹³ Όπως ο έμπορος, τραπεζίτης, κτηματίας και γιατρός Γεώργιος Σκουζές, ο Γεώργιος Μαρίνος, μέλος του Δ.Σ. της Εμπορικής Τράπεζας, ο Χαρίλαος Δημητριάδης, υψηλόβαθμος υπάλληλος της Τράπεζας Αθηνών, ή ακόμη ο τραπεζίτης Γεώργιος Στρούμπος.

Το οικονομικό μέγεθος των σωματείων εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικά από το ανθρώπινο δυναμικό τους. Οι εισφορές των μελών είναι εκείνες που εξασφαλίζουν το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων ενός σωματείου, το οποίο συμπληρώνεται από άλλες μικρότερες εισπράξεις που συνοδεύουν την παροχή άλλων υπηρεσιών, όπως π.χ. τα τυχόν εντευκτήρια του συλλόγου.

Για τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της Αθηναϊκής Λέσχης γνωρίζουμε πως τη δαπάνη για τη σύστασή της κατέβαλαν ισόποσα οι 20 ιδρυτές της με την πρόβλεψη της επιστροφής των χρημάτων τους στο μέλλον, από το περίσσειμα των εσόδων της Λέσχης.¹¹⁴ Οι ενδείξεις που έχουμε μας φανερώνουν ένα οικονομικά εύρωστο σωματείο με πολύ υψηλά κόστη ετήσιας συνδρομής / εγγραφής και μια αντίστοιχα πολυέξοδη λειτουργία.

Καταρχήν η ενοικίαση και στη συνέχεια η αγορά της οικίας του Μιχαήλ Μελά στην οποία όπως είδαμε στεγάστηκε μόνιμα πλέον η Λέσχη από το 1898 ήταν μια πολύ μεγάλη δαπάνη. Για τα ενοίκια έπρεπε να καταβάλλει 13.000 δρχ. μηνιαίως και στη συνέχεια, η αγορά του μεγάρου και των οικοσυσκευών του το 1907 από τους κληρονόμους του Μιχαήλ Μελά στοίχισε 285.000 δρχ., ενώ για τις απαραίτητες επισκευές και τη νέα εσωτερική διαρρύθμιση του κτιρίου δαπανήθηκαν 99.000 δρχ.¹¹⁵ Η επέκταση το 1914 των κτιριακών εγκαταστάσεων της Λέσχης στο γειτονικό οίκημα όπου κατοικούσε η Ναταλία Μελά κόστισε προκειμένου να αγοραστεί 110.000 δρχ., ενώ ένα μεγάλο ποσό πρέπει να δαπανήθηκε το 1923 που πραγματοποιήθηκε η ένωση των δύο κτισμάτων από τους γνωστούς αρχιτέκτονες της περιόδου Α. Μεταξά, Ι. Αξελό και Β. Κουρεμένο. Αν συνυπολογίσουμε την πολυτελέστατη επίπλωση και διακόσμηση του εσωτερικού των κτιρίων, η οποία ας σημειωθεί προκύπτει από πολλές αφηγήσεις αλλά και από τις φωτογραφίες της εποχής που μιλούν για τα αργυρά και κρυστάλλινα σκεύη του εστιατορίου, για χειροποίητα χαλιά, γιγάντιους πολυελαίους, έπιπλα ειδικών παραγγελιών από το Παρίσι αρχικά και το Λονδίνο στη συνέχεια, είναι εμφανές πως το

¹¹⁴ *Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης*, εν Αθήναις Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», 1875, §4, σ. 5.

¹¹⁵ Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, *ό.π.*, σ. 16.

ιδιόκτητο κτίριο της Λέσχης και όσα περιλαμβάνονταν σε αυτό αποτελούν μια πραγματικά μεγάλη περιουσία. Σε επιστολή της Λέσχης προς την ΕΤΕ τον Αύγουστο του 1915, ζητείται έκδοση δηλώσεως περί εμπόλεμων χωρών εν είδει εγγυητικής επιστολής για την εισαγωγή εμπορευμάτων από την Αγγλία. Στις αιτήσεις που αποστέλλονται τον Ιανουάριο του επόμενου χρόνου αναφέρεται η αγορά δερμάτινων πολυθρόνων και δερμάτινων τεμαχίων ταπετσαρίας για την αντικατάσταση των φθαρμένων, συνολικής αξίας 41£.¹¹⁶ Η Λέσχη απασχολούσε επίσης μόνιμο προσωπικό με τακτική μισθοδοσία για το εστιατόριο, τα εντευκτήρια, το θυρωρείο, το ταμείο των χαρτοπαίγνιων κ.ά. Το προσωπικό πρέπει να ήταν πολυπληθές προκειμένου να ικανοποιεί τις υψηλές απαιτήσεις για την άρτια εξυπηρέτηση των μελών.

Με την πάροδο των ετών επεκτείνονται οι δραστηριότητες που μπορούν να προσπορίσουν έσοδα στη Λέσχη: στις τακτικές της εισπράξεις θα πρέπει να υπολογίσουμε, πλην των εισφορών των μελών, τα έσοδα από το εστιατόριο για τα γεύματα των μελών, από τα εντευκτήρια, από τις πωλήσεις πούρων,¹¹⁷ αλλά και ειδών ξιφασκίας στο αθλητικό τμήμα της Λέσχης, καθώς και τα μηνιαία δίδακτρα που κατέβαλαν οι εκπαιδευόμενοι αθλητές που δεν ανήκαν στα μέλη της. Τέλος, ένα σημαντικό ποσό θα πρέπει να περιερχόταν στα ταμεία της Λέσχης από τα χαρτοπαίγνια στα οποία επιδίδονταν τα μέλη.

Εντόπισα μια λεπτομερή περιγραφή της περιουσιακής κατάστασης της Α.Λ. για το έτος 1911,¹¹⁸ από την οποία προκύπτουν οι καταθέσεις του σωματείου σε τραπεζικά ιδρύματα, οι δανειακές οφειλές του, αλλά και η αξία του καταστήματος τόσο για το ακίνητο, όσο και για τα κινητά του μέρη, που αποκαλύπτουν ένα μικρό σε μέγεθος σωματείο με μια πολύ υψηλή συνολική περιουσία. Η αποτίμηση αυτή είναι ενδεικτική στο βαθμό που αντιστοιχεί σε μια μόνο χρονιά οικονομικής δραστηριότητας του σωματείου και παραγνωρίζει άλλες περιόδους που φαίνεται πως αντιμετώπιζε οικονομικές δυσχέρειες, όπως στην περίοδο της γερμανικής κατοχής ή αργότερα στα τέλη της δεκαετίας του '60 που οι οικονομικοί

¹¹⁶ ΙΑΕΤΕ, σειρά XXIV (Οργανισμοί – Ιδρύματα – Σωματεία), υποσειρά Β' Αθηναϊκή Λέσχη, Φάκελος 01 (462).

¹¹⁷ Βλ. *στο ίδιο*, την αγορά 2.000 πούρων Αβάνας τον Ιανουάριο του 1916, αξίας 60£.

¹¹⁸ Ο ισολογισμός του 1911 περιλαμβάνεται στο καταστατικό που δημοσιεύεται την επόμενη χρονιά.

του κλυδωνισμοί οδήγησαν στην απόφαση κατεδάφισης του παλιού κτιρίου και στην ανέγερση ενός νέου που θα προσφερόταν ταυτόχρονα και για οικονομική εκμετάλλευση.

Στον ισολογισμό του έτους 1911 η Λέσχη εμφανίζεται να έχει καταθέσεις στην Τράπεζα Ανατολής σε χρυσά φράγκα και χαρτονομίσματα, ύψους 32.091 δρχ., λαχειοφόρες ομολογίες της ΕΤΕ με αξία 112.867 δρχ., και μετρητά στο ταμείο της, ύψους 19.968 δρχ. Το ιδιόκτητο κτίριό της αξιολογείται στις 431.100 δρχ., τα έπιπλα και τα σκεύη που περιλαμβάνει στις 110.000 δρχ., ενώ τα αλκοολούχα ποτά που διαθέτει η κάβα της και τα πούρα που πωλεί στα μέλη της ανέρχονται στις 12.506 δρχ. Συνολικά η περιουσία της ανέρχεται στις 718.533 δρχ.,¹¹⁹ ποσό υπέρογκο εάν συγκριθεί με τα ομοειδή, από την άποψη της κοινωνικής σύνθεσης, σωματεία *Lawn Tennis Club*, που το 1907 η περιουσία του εκτιμούνταν στις 30.920, 65 και τον *Όμιλο Ερετών Πειραιά*, που το 1908 η αναλυτική καταγραφή της αξίας της κινητής και ακίνητης περιουσίας του φτάνει τις 81.704,9 δρχ.¹²⁰ Ακόμη και αν συνυπολογίσουμε τις αυτονόητες αποκλίσεις που προκύπτουν από τα διαφορετικά μεγέθη των σωματείων από την άποψη του ανθρώπινου δυναμικού, του χαμηλότερου ύψους των συνδρομών, αλλά και τη διαφορά μεγεθών ανάμεσα στις κτιριακές εγκαταστάσεις τους, και πάλι η εικόνα που προκύπτει αποδεικνύει την πέραν κάθε αμφισβήτησης οικονομική υπεροχή της Αθηναϊκής Λέσχης. Σύμφωνα με δικούς μου υπολογισμούς τα 353 τακτικά μέλη της Α.Λ. το 1911 απέδωσαν, με τις ετήσιες εισφορές τους μόνο, 42.950 δρχ. στα ταμεία της.¹²¹ Φαίνεται πάντως πως το πραγματικό κόστος συμμετοχής ήταν πολύ μεγαλύτερο αν υπολογίσει κανείς τις δαπάνες για όλες τις παρεχόμενες υπηρεσίες.

¹¹⁹ Το ίδιο έτος η Λέσχη εμφανίζεται να χρωστάει στην ΕΤΕ 212.376,60 δρχ. από δάνειο που έχει συνάψει τα προηγούμενα χρόνια υποθηκεύοντας το κτίριο της. Θα πρέπει να εκδόθηκε το 1907 προκειμένου να αγοραστεί το μέγαρο του Μ. Μελά.

¹²⁰ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *ό.π.*, σ. 352 και 318.

¹²¹ Τα αντίστοιχα ποσά στον Όμιλο Ερετών είναι γύρω στις 1.000 δρχ. ετησίως, (στο ίδιο).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄

Η κοινότητα των μελών

ΤΑ ΜΕΛΗ 1900 - 1940

Σε μια προσπάθεια συστηματοποίησης των πληροφοριών που συλλέχθηκαν για τα πρόσωπα που απαρτίζουν το κατά καιρούς ανθρώπινο δυναμικό της Α.Α. επιχείρησα την καταγραφή των μελών που εγγράφονται στο σωματείο κατά τη διάρκεια μιας 40κονταετίας και συγκεκριμένα για τα έτη 1900 – 1940. Ο σχετικός κατάλογος δημοσιεύεται στο βιβλίο του Ε. Στασινόπουλου και περιλαμβάνει μόνον τα τακτικά μέλη και όχι εκείνα που διαγράφηκαν για παραβάσεις σύμφωνα με τους κανονισμούς που κατά καιρούς ίσχυαν. Δεν περιέχει επίσης τους ξένους υπηκόους που αποτέλεσαν τμήμα του σωματείου ως μέλη των διπλωματικών αποστολών των χωρών τους ή εκείνους που διέρχονταν από την ελληνική πρωτεύουσα αλλά και από το κτίριο της Λέσχης. Ο συνολικός αριθμός των προσώπων που καταγράφηκαν είναι 1.031. Επιχείρησα τη συλλογή συμπληρωματικών πληροφοριών για κάθε ένα από αυτά ως προς τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες, τις εκλογικές τους προτιμήσεις και τις ιδεολογικές τους αναφορές. Επίσης κατέγραψα την ηλικία στην οποία εγγράφονταν στη Λέσχη και το χρόνο στον οποίο καταλάμβαναν θέσεις στη διοίκησή της (όταν αυτό συνέβαινε). Δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις όπου οι προσωπογραφίες αποκάλυπταν και άλλες αποχρώσεις της δράσης των μελών, όπως για παράδειγμα τη συμμετοχή σε άλλες εθελοντικές συσσωματώσεις, ή ακόμη τα δίκτυα των επαγγελματικών, κοινωνικών, φιλικών και οικογενειακών σχέσεων ανάμεσα τους.

Είναι προφανές ότι οι πληροφορίες αυτές είναι αποσπασματικές και σε καμία περίπτωση πλήρεις.¹²² Ωστόσο τα επιμέρους στοιχεία που συγκεντρώθηκαν συγκροτούν ένα ικανοποιητικό δείγμα που επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων ως προς το προφίλ των ανθρώπων που απαρτίζουν την Α.Α. Μας επιτρέπουν δηλαδή να σκιαγραφήσουμε κάποιες τάσεις, να εντοπίσουμε κοινά χαρακτηριστικά, να ανασυστήσουμε κάποιες από τις ομάδες που εκπροσωπούνται εντός της.

Η επεξεργασία των στοιχείων για την επαγγελματική ζωή των μελών αντιμετώπισε τις συνήθεις δυσχέρειες που ανακύπτουν στις προσπάθειες συστηματοποίησης των κοινωνικο – επαγγελματικών κατηγοριών. Αν και η επαγγελματική δραστηριότητα αναγνωρίζεται σαν ένας ουσιώδης δείκτης για τη διάκριση μεταξύ των υποκειμένων, στην πραγματικότητα δε δίνει ένα ενιαίο, αντικειμενικό και αμετάβλητο κριτήριο για τον προσδιορισμό των κοινωνικών κατηγοριών.¹²³ Ξεκινώντας με άξονα το επάγγελμα, με ποιο τρόπο θα αναδείξουμε και θα ιεραρχήσουμε άλλους, συμπληρωματικούς παράγοντες που καθορίζουν τις κοινωνικές ομάδες; Ποια είναι η σημασία της περιουσίας, της γενικότερης εισοδηματικής κατάστασης, του μεγέθους της ιδιοκτησίας; Πως θα διακρίνουμε τη δυνατότητα άσκησης τυπικής ή άτυπης εξουσίας, την έκφραση αυτού που ονομάζεται σχηματικά «τρόπος ζωής», την καταναλωτική συμπεριφορά και την οικογενειακή κατάσταση των υποκειμένων; Σε ποιο βαθμό τέλος, η ονοματολογία των επαγγελμάτων είναι ακριβής και με ποια κριτήρια θα επιλέξουμε την κύρια

¹²² Για τη συγκέντρωση των βιογραφικών στοιχείων αξιοποιήθηκαν οι ακόλουθες εκδόσεις: Κ. και ΣΠ. ΒΟΒΟΛΙΝΗΣ, *Μέγα Ελληνικών Βιογραφικών Λεξικών*, 6 τόμοι, Αθήνα 1959 - 63· *Who 's who in Greece*, εκδ. Athens News, Αθήνα 1959· *Ελληνικό Who 's who*, 1962, *Βιογραφικών Λεξικών Προσωπικότητων· Ελληνικό Who 's who*, 1965, *Βιογραφικών Λεξικών Προσωπικότητων· Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, 24 τόμοι, εκδ. Π. Γ. Μακρής / Πυρσός, Αθήνα 1927 - 29· Γ. Ν. ΠΓΛΕΣΗΣ, *Οδηγός της Ελλάδος*, σειρά εκδόσεων για τα έτη 1906 – 1939· επικουρικά χρησιμοποιήθηκαν πληροφορίες για τα πρόσωπα που μας ενδιαφέρουν, όπως εμφανίζονται στη γενική βιβλιογραφία.

¹²³ Προβληματισμοί και ερωτήματα παρόμοια με αυτά που ακολουθούν, εμφανίζονται σ' όλα τα ιστοριογραφικά κείμενα που εξετάζουν με άμεσο ή έμμεσο τρόπο τις επαγγελματικές ταξινομήσεις και τη συχνά αδιέξοδη πολυπλοκότητά τους. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Α. ΒΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ, *ό.π.*, Ι. ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ, *ό.π.*, Γ. ΜΠΑΦΟΥΝΗΣ, «Γάμοι στην Ερμούπολη (1845 – 1853). Δημογραφικά φαινόμενα μιας μοντέρνας πόλης του ελληνικού 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 9 (1984), σ. 211 – 45.

δραστηριότητα των υποκειμένων στις συχνές περιπτώσεις επαγγελματικής πολυδραστηριότητας;¹²⁴

Στην περίπτωση της Α.Λ. κάποια από τα παραπάνω ερωτήματα δεν έχουν πρακτική αξία στο βαθμό που η στρατολόγηση των μελών παραπέμπει με ακρίβεια, όπως θα δούμε, σε ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες που μπορούν από ένα πλήθος άλλων στοιχείων να χαρακτηριστούν συλλήβδην «αστικές». Τα προβλήματα που ανέκυψαν ήταν ελαφρώς τροποποιημένα και αφορούσαν κυρίως στην αδυναμία εντοπισμού της επαγγελματικής θέσης των μελών τη χρονική στιγμή της εγγραφής στη Λέσχη. Σε ορισμένες περιπτώσεις οι σχετικές πληροφορίες αντιστοιχούσαν σε άλλα έτη, όπου και σημειωνόταν η πλήρης ανάπτυξη των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των υποκειμένων. Κάποια άλλα μέλη ήταν ταυτόχρονα παρόντα σε διακριτούς επαγγελματικούς τομείς, συχνά με αξιοσημείωτες επιδόσεις σε κάθε έναν από αυτούς, ενώ μέσα στη χρονική περίοδο των 40 ετών από όπου άντλησα το δείγμα, λίγα πράγματα παρέμεναν αμετάβλητα. Σε κάθε περίπτωση επιλέχθηκε ο κανόνας της απλοποίησης προκειμένου να συγκροτηθούν οι ομαδοποιήσεις των επαγγελμάτων, με την επιλογή της *βασικής* δραστηριότητας για κάθε ένα από τα μέλη της Α.Λ., με το σκεπτικό ότι η παρούσα εργασία δε στοχεύει στην αυστηρή διακρίβωση της επαγγελματικής κατανομής των προσώπων που εξετάζει, αλλά χρησιμοποιεί το δείκτη αυτό επικουρικά.¹²⁵

Από το σύνολο των εγγραφών εντοπίστηκαν οι επαγγελματικές δραστηριότητες 420 μελών που δείχνουν μια σαφή υπεροχή της ομάδας των πολιτικών που φτάνει το 21 % του συνολικού αριθμού.¹²⁶ Αυτή η πλειοψηφική εκπροσώπηση του πολιτικού κόσμου πρέπει καταρχήν να αποδοθεί στις ευνοϊκές διατάξεις των καταστατικών που από το 1898 επιτρέπουν στους κατά καιρούς πρωθυπουργούς και υπουργούς να

¹²⁴ Φαινόμενο που ονόμασε ο Κ. Τσουκαλάς «πολυσθένεια» (βλ. «Μονοσήμαντες τάξεις και "πολυσθενή" υποκείμενα» στο βιβλίο του *Κράτος, Κοινωνία, εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 147 – 169).

¹²⁵ Ίσως να γίνει λίγο περισσότερο σαφής η διαπίστωση της *βασικής* δραστηριότητας με ένα παράδειγμα: ο Ανδρέας Χατζηκυριάκος δηλώνει στον *Οδηγό* του Ιγγλέση κτηματίας, ενώ ο Θεόδωρος Ρετσίνας βουλευτής Αττικής· και οι δυο καταγράφηκαν ως βιομήχανοι.

¹²⁶ Για τα ποσοστά που αντιστοιχούν στις διάφορες επαγγελματικές κατηγορίες βλ. σχετικό διάγραμμα στο παράρτημα.

γίνονται αυτοδίκαια μέλη για όσο καιρό κατέχουν το αξίωμα χωρίς να υπόκεινται στην διαδικασία της ψηφοφορίας. Να υποθέσουμε ότι η ισχυρή αριθμητικά ομάδα είχε τη δυνατότητα να υποστηρίζει την είσοδο στη Λέσχη υποψηφίων που προέρχονταν από τον πολιτικό στίβο και να αναπαράγεται χωρίς σημαντικές αντιστάσεις. Από την ίδρυσή της μέχρι και το 1940 που είναι το χρονολογικό όριο που θέτουμε σε αυτήν την εργασία, υπήρξαν μέλη της Α.Λ. 19 πρωθυπουργοί της χώρας, αν και κάποιοι από αυτούς με βραχύβιες θητείες στο αξίωμα. Απουσιάζουν ωστόσο πρόσωπα με σημαντική πολιτική παρουσία, όπως για παράδειγμα ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Δημήτριος Γούναρης και ο Ιωάννης Μεταξάς, παρά την πολυάριθμη εκπροσώπηση των κοινοβουλευτικών τους ομάδων στον κατάλογο των μελών.

Είδαμε την ισχυρή παρουσία των ανώτατων αξιωματικών στη διοικητική ομάδα της Α.Λ. ιδίως στο αξίωμα του προέδρου, θέση την οποία μονοπωλούν σχεδόν από το 1912 μέχρι και το 1941. Αντίστοιχα μεγάλη είναι η εκπροσώπηση του στρατιωτικού κόσμου στο κύριο σώμα των μελών που φτάνει το 13%, δεύτερη σε μέγεθος διαχρονικής εκπροσώπησης κατηγορία, με αρκετούς από αυτούς να δραστηριοποιούνται και στον πολιτικό στίβο, όπως ο Παύλος Κουντουριώτης, ο Παναγιώτης Δαγκλής και ο Παναγιώτης Ζαΐμης, που παρότι στους επαγγελματικούς οδηγούς δηλώνει αξιωματικός, διατελεί υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης επί Κυριακούλη Μαυρομιχάλη. Ή ακόμη ο επίσης αξιωματικός Λέων Μακκάς που είναι παράλληλα βουλευτής του Βενιζέλου και διευθυντής σύνταξης του, φιλικού στην κυβέρνηση των φιλελευθέρων, περιοδικού *Εργασία*. Δεν απουσιάζουν και οι περιπτώσεις κατώτερων αξιωματικών που γίνονται μέλη της Α.Λ. όπως ο Μενέλαος Μεταξάς που το 1911, χρονιά της εγγραφής του, είναι υπίλαρχος. Πρόκειται ωστόσο για το γιο του βιομηχάνου Άγγελου Μεταξά, παλιού μέλους της Λέσχης· ο Άγγελος θα γίνει αργότερα και πρόεδρος της για τη διετία 1930 – 31.

Σημαντική παρουσία στην Α.Λ. έχει και η ομάδα των βιομηχάνων και των επιχειρηματιών που αντιπροσωπεύεται από πρόσωπα που

κυριαρχούν στον κόσμο των επιχειρήσεων για πολλές δεκαετίες.¹²⁷ Πρόσωπα που προέρχονται από οικογένειες με βιομηχανική παράδοση, που συνήθως συνδυάζουν την επιστημονική παιδεία με τη μακρόχρονη επαγγελματική θητεία σε γνωστές βιομηχανίες, ή άλλα, εξίσου γνωστά, που προβάλλουν το μύθο του αυτοδημιούργητου παρότι η διαδρομή τους σπάνια επιβεβαιώνει αυτήν την ταπεινή εκκίνηση. Πρόσωπα που βρίσκονται πίσω από τις πιο επικερδείς επιχειρήσεις της περιόδου, που εναλλάσσονται στις διοικητικές θέσεις του *Συνδέσμου Βιομηχάνων και Βιοτεχνών Ελλάδος*, που παρεμβαίνουν ποικιλοτρόπως στην πολιτική και συχνά υπουργοποιούνται, που συνεργάζονται και ανταγωνίζονται εν τέλει σε πολλαπλές επιχειρηματικές δραστηριότητες κάθε είδους. Ενδεικτικά μόνο να αναφέρουμε τον μεγαλοβιομήχανο και δήμαρχο του Πειραιά Θεόδωρο Ρετσίνα που γίνεται μέλος της Λέσχης το 1909, τον κύριο μέτοχο / διευθυντή της *ΑΓΕΤ Ηρακλής* και επικεφαλής πολλών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων Ανδρέα Χατζηκυριάκο, που από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα εκλέγεται επανειλημμένα βουλευτής Αττικής και διατελεί υπουργός Εθνικής Οικονομίας το 1922, έτος που βρίσκεται ταυτόχρονα στην προεδρία του ΣΕΒΒ. Μέλος της Λέσχης από το 1907 είναι και ο αδερφός του Ανδρέα, ο ναύαρχος Αλέξανδρος Χατζηκυριάκος με ενεργή συμμετοχή σε πολλές από τις επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική από το 1909 και μετά. Ο Αλ. Χατζηκυριάκος εισηγείται ένα σχέδιο για την πολεμική βιομηχανία στα τέλη της δεκαετίας του '30, το οποίο συμπίπτει στα περισσότερα σημεία του με το πρόγραμμα του Μποδοσάκη Αθανασιάδη της Α.Ε. Πυριτιδοποιείου και Καλυκοποιείου. Σχέσεις ανάμεσα στα δυο πρόσωπα μαρτυρούνται από το 1926,¹²⁸ και ξεπερνούν τις επενδυτικές τους πρακτικές αφού και οι δυο συνδέονται, μεταξύ άλλων, με δικτατορικές κυβερνήσεις του μεσοπολέμου. Δύο χρόνια νωρίτερα, το 1924, ο Μπ. Αθανασιάδης εγγράφεται στην Α.Α. Εδώ

¹²⁷ Για τα πρόσωπα και πράγματα της ελληνικής βιομηχανίας βλ. ενδεικτικά, ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, «Βιομηχανία» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Οι Απαρχές*, Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 173 – 22' της ίδιας, «Οι Μηχανικοί και η Βιομηχανία. Μια Αποτυχημένη Συνάντηση» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 269 – 293 και ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *Η Γηραιά Σελήνη ...*, ό.π.

¹²⁸ Για τις σχέσεις Αλ. Χατζηκυριάκου και Μπ. Αθανασιάδη βλ. ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, ό.π., σ. 161 -2.

βρίσκεται και ο πολυπράγμων Πausανίας Μακρής, που γίνεται μέλος της Λέσχης το 1928, χρονιά που η εταιρεία του *Προμηθεύς* αναλαμβάνει με μια πολυσυζητημένη σύμβαση εκτεταμένα έργα οδοποιίας σε ολόκληρη τη χώρα,¹²⁹ αλλά και οι ιδιοκτήτες των σημαντικών βιομηχανιών ποτοποιίας Α. Καμπάς και Α. Μεταξάς, ο καπνοβιομήχανος Ι. Παπαστράτος, οι Π. και Α. Κανελλόπουλοι. Και βεβαίως ο «αυτοδημιούργητος» Επαμεινώνδας Χαρίλαος.

Στην ομάδα των ιδρυτικών μελών διαπιστώσαμε την ισχυρή παρουσία των τραπεζικών ιδρυμάτων της χώρας και μάλιστα του σκληρού πυρήνα των μετόχων τους. Η αριθμητική διόγκωση των μελών της Λέσχης που καταγράφεται στις επόμενες δεκαετίες συνοδεύεται από μια αντίστοιχη αύξηση της ομάδας των τραπεζιτών και των ανώτερων τραπεζικών στελεχών. Και εδώ διαπιστώνουμε την πρωτοκαθεδρία της ΕΤΕ μέσα από την παρουσία αρκετών διοικητών και υποδιοικητών της, όπως ο Ι. Βαλαωρίτης, ο Ι. Ευταξίας, ο Εμμ. Τσουδερός, ο Ι. Δροσόπουλος ή ο Αλ. Κορυζής. Αντίστοιχα εμφανίζονται πρόσωπα που δραστηριοποιούνται σε όλες σχεδόν τις τραπεζικές εργασίες της περιόδου ως ιδρυτές και μέτοχοι, διοικητές και μέλη των διοικητικών συμβουλίων, αλλά και ως νομικοί σύμβουλοι, διευθυντές ή εκπρόσωποι των τραπεζών στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες. Παρόντα είναι τα ιδρυτικά μέλη της Τράπεζας Αθηνών όπως ο Ι. Πεσματζόγλου, ο Αντ. Μάτσας, ο Επ. Εμπειρικός, ο Αλ. Τριανταφυλλίδης και κατοπινοί μέτοχοι της όπως ο Κ. Σαλβάγος, ο Εμ. Μπενάκης, ο Λ. Ζαρίφης, ο Ι. Ηλιάσκος και ο Δ. Δοανίδης. Ανατρέχοντας στη λίστα των μελών διαπιστώνουμε την ύπαρξη των ιθυνόντων των περισσότερων ανωνύμων τραπεζικών εταιρειών της περιόδου: Τράπεζα της Ανατολής (Ι. Βασιλόπουλος, Λ. Νικολαΐδης), Ιονική Τράπεζα (Γ. Γεωργιάδης), Λαϊκή Τράπεζα (Δ. Λοβέρδος, Γ. Φωκάς), Εθνική Κτηματική Τράπεζα (Κ. Αρλιώτης, Σπ. Μόστρας), Γενική

¹²⁹ Οι δραστηριότητές του Π. Μακρή δεν περιορίζονται στους τομείς της οδοποιίας και της εισαγωγής καυσίμων. Εκτός από τη διευθυντική του θέση στην Ανώνυμο Ελληνική Εταιρεία Πετρελαίου (Shell) και στην Ανώνυμο οικονομικοτεχνική Εταιρεία «Προμηθεύς» που αναπτύσσει τις εργασίες της στους κλάδους της οδοποιίας, της εμπορίας αυτοκινήτων και οδοποιητικών μηχανημάτων, είναι επικεφαλής πλήθους άλλων εταιρειών: της γενικής αντιπροσωπείας αυτοκινήτων «Λέυλαντ - Μόρρις», των εργοστασιακών και γεωργικών μηχανημάτων «Agricultural and General Engineers», της τηλεφωνικής εταιρείας «Western – Bell», της «Κλωστοϋφαντουργικής» και της Ανωνύμου Εταιρείας Εκδόσεων και Γραφικών τεχνών «Πυρσός».

Τράπεζα (Δ. Κωστόπουλος), Τράπεζα Πειραιώς (Α. Μαζαράκης, Κ. Σαμαράς, Σπ. Τόμπρος), Τράπεζα Βιομηχανίας (Αλ. Καπάζογλου) και Εμπορική Τράπεζα (Γ. Μαρίνος, Ν. Σέρμπος).

Μια άλλη επαγγελματική ομάδα που συνιστά ένα διακριτό σώμα με πυκνή παρουσία στην Α.Α. είναι εκείνη των καθηγητών σε ανώτερα ιδρύματα της Αθήνας. Ανάμεσά τους συναντάμε τον Δ. Αιγινίτη καθηγητή αστρονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, διευθυντή του Αστεροσκοπείου και πρώτο πρόεδρο της Ακαδημίας Αθηνών, το δημοφιλή μαθηματικό Κ. Καραθεοδωρή που εγγράφεται το 1924, αφού προηγουμένως του έχει ανατεθεί από τον ίδιο τον Ε. Βενιζέλο η οργάνωση του νεωτερικού Ιωνικού Πανεπιστημίου Σμύρνης, απόπειρα η οποία τελικά θα ναυαγήσει, όπως και το συντηρητικό αρχιτέκτονα και καθηγητή του ΕΜΠ Κ. Κιτσίκη που, μεταξύ άλλων, αναλαμβάνει μονοπωλιακά για 40 χρόνια την ανέγερση όλων των καταστημάτων της Εμπορικής Τράπεζας. Μέλος της Λέσχης το 1925 γίνεται και ο εν ενεργεία καθηγητής της φιλοσοφικής σχολής Γεώργιος Σωτηριάδης, που δεν είναι άλλος από τον μεταφραστή της Ορέστειας στην παράσταση του Βασιλικού Θεάτρου που πυροδότησε τις αναταράξεις των Ορεστειακών το 1903 και ένας εκ των ιδρυτών του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1910.¹³⁰ Αλλά και οι καθηγητές της ΑΣΣΟΕ Θ. Χαριτάκης και Δ. Καλλιτσουνάκης, μεταλλειολόγος και εισηγητής του ταιηλορισμού στην Ελλάδα ο πρώτος, οικονομολόγος και από τους βασικούς σχεδιαστές της εργατικής πολιτικής του μεσοπολέμου ο δεύτερος.

Στον κατάλογο των μελών της Λέσχης συναντάμε εκπροσώπους των δύο ελεύθερων επαγγελμάτων με ειδικό βάρος στην τοπική κοινωνία, των δικηγόρων και των γιατρών. Και εδώ τα συγκεκριμένα πρόσωπα είναι γόνιμοι γνωστών οικογενειών που ακολουθούν τις περισσότερες δημοφιλείς σπουδές της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και εξασφαλίζουν μέσα από αυτά

¹³⁰Ο Σωτηριάδης δεν είναι το μόνο ιδρυτικό μέλος του Ομίλου όπου γίνεται κατόπιν εταίρος της Λέσχης. Ενδεικτικά να αναφέρουμε την παρουσία των Α. Δελμούζου, Αλ. Διομήδη, Ι. Δραγούμη, Γ. Καφαντάρη, Αλ. Μυλωνά, Αλ. Παπαναστασίου, Δ. Πετροκόκκινου και Κ. Τοπάλη. Για το φιλελεύθερο αστικό χαρακτήρα του Ομίλου και τη συμμετοχή προσώπων «με ευρύτερη κοινωνικο-πολιτική ιστορία» βλ. ενδεικτικά ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ, «Η Εκπαίδευση στο Ελληνικό Κράτος», στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Οι απαρχές*, Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 235.

τα επαγγέλματα κύρους, διεξόδους στην πολιτική και γενικότερα στα κέντρα των αποφάσεων. Ισχυρή αριθμητική παρουσία έχουν και οι ανώτεροι διπλωματικοί υπάλληλοι, που όπως είδαμε είναι η δεύτερη ομάδα – μετά από τους κατά καιρούς υπουργούς – που ευνοείται από τους κανονισμούς της Λέσχης, αφού οι έλληνες πρεσβευτές απαλλάσσονται από το δικαίωμα εγγραφής για όσο καιρό κατέχουν τη θέση αυτή. Τέλος, επισημαίνεται η παρουσία της επαγγελματικής ομάδας των εμπόρων, των εφοπλιστών και των ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων.¹³¹

Συνοψίζοντας, η χρήση του δείκτη των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των μελών της Α.Λ. για τα έτη 1900 – 1940 δείχνει, παρά τον αποσπασματικό χαρακτήρα των σχετικών πληροφοριών, τη συγκρότηση μιας ομάδας που βρίσκεται στις ηγεμονικές θέσεις της κοινωνίας, στο οικονομικό, πολιτικό, στρατιωτικό και πνευματικό πεδίο. Τα πρόσωπα που απαρτίζουν το σώμα των εταίρων συνυπάρχουν και εναλλάσσονται στα κατά καιρούς υπουργικά συμβούλια, στις πιο κερδοφόρες βιομηχανικές και εμπορικές επιχειρήσεις της περιόδου, σε βραχύβιες αλλά και σε ευημερούσες για μακρύ χρονικό διάστημα τραπεζοπιστωτικές εργασίες. Συναντάμε επιφανείς καθηγητές πανεπιστημίου, ανώτατους αξιωματικούς και ανώτερους κρατικούς υπαλλήλους. Μαζί και κοντά με όλους αυτούς, βρίσκονται και όσοι θα ανέλθουν στα επόμενα έτη την κλίμακα της κοινωνικής ιεραρχίας, σε μια λίγο πολύ προβλεπόμενη διαδρομή που διαγράφεται από τις προϋφιστάμενες επαγγελματικές δοσοληψίες, τις φιλικές σχέσεις, τις οικογενειακές και ιδεολογικές συγγένειες. Δεν είναι παρακινδυνευμένο να υποστηρίξουμε πως η ένταξη στην Α.Λ. ευνόησε την επαγγελματική σταδιοδρομία των μελών της μέσα από τη συγκρότηση ενός διακριτού πεδίου κοινωνικών συναναστροφών, τυπικά αποστασιοποιημένου από τις συνεργασίες και τις διενέξεις της οικονομικής και πολιτικής ζωής, αλλά ουσιαστικά κατασκευασμένου από αυτήν και για αυτήν. Με τον ίδιο

¹³¹Για την κοινωνική κατηγορία των δημόσιων υπαλλήλων στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα βλ. ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ, *Δημόσιοι Υπάλληλοι Γένους Θηλυκού. Καταμερισμός της Εργασίας κατά Φύλα στον Δημόσιο Τομέα, 1908 – 1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, ιδίως σ. 60 – 109. Στους ανώτερους υπαλλήλους περιλαμβάνονται οι βαθμοί από το γενικό διευθυντή ως τον τμηματάρχη β', (στο ίδιο, σ. 73, υποσ. 18).

τρόπο συνέβαλε και στην περιχαράκωση της κυριαρχικής θέσης των μελών της, στο βαθμό που εμπλούτισε το σώμα των ενδιαφερόντων και των κοινών αναφορών τους με ολωσδιόλου διαφορετικές, οπωσδήποτε ταξικά χρωματισμένες, ψυχαγωγικές και αναψυχικές πρακτικές.¹³²

Η αναζήτηση της ιδεολογικής ταυτότητας των μελών της Α.Α. όπως εκφράστηκε μέσα από τις πολιτικές δραστηριοποιήσεις και τις κομματικές τους προτιμήσεις, οδήγησε στον εντοπισμό ενός σώματος που αποτυπώνει με σχετική ακρίβεια τους κατά καιρούς πολιτικούς πρωταγωνιστές της χώρας. Οι καταστατικές διευκολύνσεις που παρέχονταν αφειδώς στα υπουργικά συμβούλια με την αυτοδίκαιη εγγραφή των πρωθυπουργών και των υπουργών στο σώμα των εταίρων, δίχως να υπόκεινται στις συνήθεις διαδικασίες ψηφοφορίας, σίγουρα ευνόησαν την πολυσυλλεκτική εικόνα που προκύπτει. Εάν περιοριστούμε στο πολιτικό σκηνικό λίγο πριν, αλλά και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου θα διαπιστώσουμε, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο, την υπερεκπροσώπηση των δύο παρατάξεων που κυριάρχησαν στις πολιτικές εξελίξεις, του κόμματος των φιλελευθέρων και του κόμματος των εθνικοφρόνων (λαϊκό κόμμα από το '20 και εξής). Έχουμε ήδη επισημάνει την απουσία των ηγετών των αντίστοιχων κομμάτων από την ομάδα της Α.Α. Αντίθετα, εδώ βρίσκονται πολυάριθμα μέλη των δυο παρατάξεων και φαίνεται ότι οι διχαστικές εκδηλώσεις που κυριάρχησαν στη χώρα εισέδυσαν στο εσωτερικό του ψυχαγωγικού σωματείου. Από τις αφηγήσεις των μελών και παρά την προσπάθεια συγκάλυψης των συγκρούσεων που προέκυψαν από τις διαφορετικές πολιτικές θέσεις κάτω από την επίκληση της «παράδοσης» και της «σύνθεσης οικειότητας και σεβασμού» που συνδέει τα μέλη μεταξύ τους,¹³³ προκύπτει ότι μετά το 1916 το «φλυαρητήριο» της Λέσχης, δηλαδή η ειδική αίθουσα που ήταν αφιερωμένη στις άτυπες συζητήσεις μεταξύ των μελών, «διχάστηκε». Τότε προς αποφυγή των οξυμένων συγκρούσεων, συστάθηκαν δύο αίθουσες συζητήσεων, το βενιζελικό «φλυαρητήριο» και το αντιβενιζελικό, και αυτή η πρακτική επιβίωσε για αρκετά χρόνια, μέχρι

¹³² Για τις ψυχαγωγικές πρακτικές των μελών της Α.Α. βλ. εδώ, Β' Μέρος.

¹³³ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Το Χρονικό της Αθηναϊκής Λέσχης. Η Ιστορία ενός Κοινωνικοπολιτιστικού Σωματείου μέσα σ' έναν αιώνα (1875 – 1975)*, Αθήνα 1975, σ. 51.

την κατασίγαση των πολιτικών «παθών».¹³⁴ Αλλά και μερικά ακόμη περιστατικά μαρτυρούν συναφείς εσωτερικές συγκρούσεις: με το σχηματισμό της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης από το Βενιζέλο, ζητήθηκε από κάποια μέλη της Λέσχης η διαγραφή όσων είχαν δηλώσει την υποστήριξή τους στο κίνημα, αίτημα που δεν έγινε δεκτό, παρότι το διοικητικό συμβούλιο της περιόδου απαρτιζόταν κατά κύριο λόγο από υποστηρικτές του βασιλιά.¹³⁵ Η ακόμη η απομάκρυνση του Κωνσταντίνου το 1920 που συνοδεύτηκε από την αποκαθήλωση των πορτραίτων του βασιλικού ζεύγους από μια κεντρική αίθουσα της Λέσχης και τη μεταφορά τους σε κάποια άλλη μικρότερη.¹³⁶

Πάντως παρά τις συμπτωματολογικές συγκρούσεις που προέκυπταν από τους κομματικούς συσχετισμούς και τις κυβερνητικές εναλλαγές, προκύπτει ότι στη Λέσχη στα χρόνια αυτά εκπροσωπούνται όλες οι παρατάξεις του αστικού κόσμου: πέρα από τις δύο που προαναφέραμε, συναντάμε μέλη με δημοκρατικές πεποιθήσεις όπως Δ. Καλλιτσουνάκης, ο Αλ. Παπαναστασίου και ο Λ. Θεοχάρης, φιλομοναρχικούς όπως ο Γ. Πεσματζόγλου, πλάι σε υποστηρικτές φασιζουσών αντιλήψεων για το πολιτειακό, σαν τον επικεφαλής του χιτλερικού «Εθνικού Σοσιαλιστικού Κόμματος» Γ. Μερκούρη, νεωτεριστές κοντά σε συντηρητικούς πολιτικούς ... Προκύπτει δηλαδή η βασική μας υπόθεση που βλέπει την Αθηναϊκή Λέσχη σαν ένα σωματείο που συγκροτείται και τροφοδοτείται από πρόσωπα που ανήκουν στα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα, ανεξάρτητα από τις επιμέρους πολιτικές πεποιθήσεις και τις εκλογικές προτιμήσεις τους. Στο βαθμό μάλιστα που «η πολιτική διαμάχη στη δεκαετία του '20 υπήρξε πρακτική και όχι ιδεολογική»,¹³⁷ η κοινότητα των μελών της Α.Λ. παραμένει συμπαγής παρά τους περιστασιακούς πολιτικούς κλυδωνισμούς, απλούστατα επειδή τα πράγματα που τη συνενώνουν είναι κατά πολύ περισσότερα και ισχυρότερα από αυτά που τη διασπούν.

¹³⁴ [ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ], *Η Αθηναϊκή Λέσχη ...*, ό.π., σ. 19.

¹³⁵ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΛΙΓΕΙΑΛΙΔΗΣ, ό.π.

¹³⁶ Στο ίδιο.

¹³⁷ ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Ο Μεσσπόλεμος 1922 - 1940*, Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 82.

Από την παρατήρηση των προσωπικών διαδρομών αυτών που εγγράφονται στην Α.Λ. προέκυψαν και συμπληρωματικές πληροφορίες για τη συμμετοχή τους και σε άλλες οργανώσεις και σωματεία παντός τύπου. Η πολλαπλή συμμετοχή σε σωματεία, συχνά σημαντικής δημόσιας δράσης, φαίνεται να είναι ο κοινός τόπος για τα μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αποτέλεσμα και ταυτόχρονα προϋπόθεση της κυρίαρχης κοινωνικής θέσης τους. Εξάλλου κάποιες σχετικές αναφορές γίνονται και σε άλλα σημεία αυτής της εργασίας. Εδώ θα αναφερθώ σε μια συμμετοχή ορισμένου τύπου που επισήμανα κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου, τη συμμετοχή σε τεκτονικές οργανώσεις. Οι σχετικές πληροφορίες προέκυψαν από δύο πηγές: καταρχήν από την επίσημη σελίδα της «Μεγάλης Στοάς της Ελλάδος» στο διαδίκτυο, που περιλαμβάνει έναν ονομαστικό κατάλογο με τους *Επιφανείς Έλληνες Ελευθεροτέκτονες της Περιόδου 1800 – 1950*,¹³⁸ και από το επετειακό λεύκωμα που εξέδωσε το 1931 η στοά «Πυθαγόρας», με την ευκαιρία του εορτασμού 50 χρόνων από την ίδρυσή της.¹³⁹ Παρότι η ταύτιση που προέκυψε δίνει ένα ποσοστό της τάξης του 7%, θεωρώ ότι στην πραγματικότητα τα μέλη της Λέσχης που ήταν ελευθεροτέκτονες ήταν πολύ περισσότερα, εξαιτίας του πολύ περιορισμένου δείγματος της αρχικής πηγής: η στοά Πυθαγόρας ήταν μεν η πρώτη που ενεργοποιήθηκε στην Αθήνα, αλλά μόνο μία εκ των πολλών. Ταυτόχρονα η επίσημη σελίδα της «Μεγάλης Στοάς της Ελλάδας» δημοσιοποιεί έναν πολύ μικρό αριθμό προσώπων που είχαν προσχωρήσει στον ελευθεροτεκτονισμό: η ιδιότητα του τέκτονα δεν ήταν από εκείνες που ανακοινώνονταν εύκολα σε χώρους εκτός των μασονικών συσσωματώσεων.¹⁴⁰

¹³⁸ www.grandlodge.gr

¹³⁹ *Λεύκωμα επί τη Πεντηκονταετηρίδι της Σ.· ΣΤ.· «Πυθαγόρου» (1881 – 1931). Τεκτόνων Έργα και Ημέραι*, Εν Αθήναις μεσούντος Θαργηλιώνος, 1931.

¹⁴⁰ Ωστόσο οι τεκτονικές οργανώσεις στο μεγαλύτερο μέρος της περιόδου που εξετάζουμε δεν είναι «αφανή» σωματεία, παρότι σε σύγκριση με άλλες συσσωματώσεις έχουν τις δικές τους μυστικές τελετές. Ταυτόχρονα όμως έχουν δημόσιο πρόσωπο, οι εφημερίδες δημοσιεύουν ειδήσεις από τις ποικίλες δραστηριότητές τους, κατά κύριο λόγο εκείνες που συνδέονται με το φιλανθρωπικό τους έργο. Ένα ενδογενές στοιχείο αυτών των οργανώσεων τις καθιστά ένα διακριτό παράδειγμα: ο διαταξικός τους χαρακτήρας, αφού στρατολογούν τα μέλη τους από όλες τις κοινωνικές κατηγορίες και απονέμουν τους ιεραρχικούς βαθμούς που προβλέπει η λειτουργία τους, τόσο σε ελεύθερους επαγγελματίες και επιχειρηματίες, όσο σε χειρωνακτες εργάτες και υπαλλήλους. Αυτά τουλάχιστον διατείνονται οι ίδιοι οι ελευθεροτέκτονες αλλά και

Από τις ταυτίσεις προσώπων που προκύπτουν ανάμεσα στην Α.Λ. και στη στοά *Πυθαγόρας*, φαίνεται ότι οι απόψεις που υποστηρίζουν την κοινωνική ετερογένεια και την ταξική πολυσυλλεκτικότητα των μασονικών στοών, οι οποίες στην πραγματικότητα αναπαράγουν το λόγο των ίδιων των ελευθεροτεκτόνων, χρειάζονται περαιτέρω τεκμηρίωση. Η αίσθησή μου είναι πως τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα υπερκπροσωπούνται στις τεκτονικές στοές, και πάντως ότι μονοπωλούν τις υψηλότερες βαθμίδες της τεκτονικής ιεραρχίας. Ότι δηλαδή τα τεκτονικά σωματεία στην Ελλάδα ήταν σωματεία αστικού χαρακτήρα και αυτό είναι το σημείο σύνδεσης με την Α.Λ. Κοντολογίς στα μέλη της Α.Λ. διαπιστώνουμε την ύπαρξη τεκτόνων όχι επειδή η Λέσχη είναι ένα τεκτονικό σωματείο, αλλά επειδή είναι ένα σωματείο που απαρτίζεται αποκλειστικά από αστούς. Το 1926 ο Μεγάλος Διδάσκαλος της Μ.Σ.Ε. βιομήχανος Μιλτιάδης Πουρής που έχει γίνει μέλος της Α.Λ. το ίδιο έτος, ευχαριστεί σε επιστολή του τον Ιωάννη Δροσόπουλο διοικητή της ΕΤΕ, επίσης μέλος της Λέσχης, για την αγορά 100 εισιτηρίων για την φιλανθρωπική τεκτονική χοροεσπερίδα που δόθηκε στο κοσμικό κέντρο *Καπρίς*.¹⁴¹ Η ΕΤΕ διαφημίζεται συστηματικά στο οπισθόφυλλο του περιοδικού *Πυθαγόρας – Γνώμων* που εκδίδει η *Μεγάλη Στοά* και φαίνεται πως υπάρχει καταρχήν μια επαγγελματική σχέση που συνδέει τα δύο ιδρύματα: η Στοά είναι ένας από τους «καλούς» πελάτες της τράπεζας. Πάντως φαίνεται πως και στις τεκτονικές συσσωματώσεις, παρά την ανοχή που επέδειξαν απέναντι στις θρησκευτικές, ιδεολογικές, πολιτικές διαφορές και την προβολή του ιδανικού της ισότητας, τα όρια της κοινωνικής τάξης παραμένουν σαφή. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του γιατρού Κωνσταντίνου Περάκη, μέλους της Α.Λ. και κατόχου του 33^{ου} βαθμού στη μασονική ιεραρχία, «στον δημόσιο βίο είμαστε άνθρωποι της

πολλά από τα ιστοριογραφικά κείμενα που εξετάζουν τα συναφή σωματεία. Ωστόσο, η διαταξική, εναλλακτική - απέναντι στις υφιστάμενες κοινωνικές διαιρέσεις - πρόταση του τεκτονισμού, μας φέρνει σε μια ουσιώδη παρατήρηση: η εσωτερική του ιεραρχία, σε συνδυασμό με τις ιδιαίτερες τελετουργίες και τα σύμβολά του, παρότι στοιχειοθετεί ένα αντιθετικό παράδειγμα κοινωνικής οργάνωσης με την ταξική πολυσυλλεκτικότητα που προσβέβει, στην πραγματικότητα δανείζεται το ήδη υπάρχον μοντέλο, συναινεί και ενισχύει την κυρίαρχη κοινωνική δομή. Για τα τεκτονικά σωματεία στη Μεγάλη Βρετανία βλ. ενδεικτικά το κεφάλαιο "Freemasons" στο βιβλίο του Peter Clark, ό.π., σ. 309 – 349.

¹⁴¹ ΙΑΕΤΕ, αρχείο Ιωάννη Δροσόπουλου, Μ/Τ 2448.

πάλης εάν αυτό μας ευχαριστεί, αλλά στον ελευθεροτεκτονικό βίο ως είμαστε καλοί αδελφοί: ισότητα – δικαιοσύνη – αρμονία – αγάπη».¹⁴²

Εξετάζοντας το χρόνο στον οποίο εισέρχονταν στη Λέσχη τα νέα μέλη σε σχέση με την ηλικία τους,¹⁴³ φαίνεται πως δεν ήταν ένα «γερασμένο» σωματείο: η πλειοψηφία των νέων μελών αντιστοιχεί σε μάλλον νεαρές ηλικιακές κατηγορίες, απαρτίζεται δηλαδή από ανθρώπους που διανύουν την 4^η δεκαετία της ζωής τους, ενώ διαπιστώνεται πολύ μικρή πύκνωση στις ηλικίες άνω των 60 ετών. Προκύπτει δηλαδή μια μεγάλη ηλικιακή διάσταση ανάμεσα σε εκείνους που συγκροτούν την ομάδα των μελών και σε εκείνους που αναλαμβάνουν τις ηγετικές θέσεις στη διοίκηση του σωματείου, όπως τουλάχιστον φαίνεται από την ηλικία όσων αναρριχώνται στο αξίωμα του προέδρου, θέση που όπως είδαμε μονοπωλείται σχεδόν από μέλη που βρίσκονται στην 7^η δεκαετία της ζωής τους. Η προεδρία ανατίθεται λοιπόν κυρίως σε πρόσωπα, που μεταξύ άλλων, βρίσκονται σε μια χρονική και άρα ποιοτική απόσταση από τη νεότητα.

«Η ΧΕΙΡΟΔΙΚΙΑ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΛΕΣΧΗΣ ΣΥΝΕΠΑΓΕΤΑΙ [...] ΤΗΝ ΟΡΙΣΤΙΚΗΝ ΑΠΟΜΑΚΡΥΝΣΗΝ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΔΙΚΗΣΑΝΤΟΣ». ΠΑΡΑΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΙΜΩΡΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ.

Οι κανονισμοί των σωματείων στόχο είχαν να προσδιορίζουν τη συμπεριφορά των μελών, να δημιουργήσουν ένα ρυθμιστικό πλαίσιο για την εύρυθμη λειτουργία της ομάδας καθορίζοντας τι είναι αποδεκτό και τι όχι εντός της. Στην πραγματικότητα δε γνωρίζουμε κατά πόσον οι απαγορευτικές διατάξεις και οι ποινές που προέβλεπαν εφαρμόζονταν στην πράξη με αυστηρότητα, αν δηλαδή ο λόγος των καταστατικών και των εσωτερικών κανονισμών ξεπερνούσε το τυπικό του περίβλημα και γινόταν λόγος ουσίας και πρακτικής. Ίσως μάλιστα, για την Αθηναϊκή Λέσχη που μας απασχολεί εδώ, οι διαδοχικές αλλαγές στα άρθρα που αφορούν την εσωτερική οργάνωση και τάξη να αντικατοπτρίζουν ευρύτερες αποκρυσταλλώσεις στο περιεχόμενο της αντικοινωνικής

¹⁴² ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΕΡΑΚΗΣ 33°, «Τι Επιδιώκει ο Ελευθεροτεκτονισμός», *Πυθαγόρας / Γνώμων*, τχ. 8 – 9 (Αύγουστος – Σεπτέμβριος 1934), σ. 194.

¹⁴³ Βλ. σχετικό πίνακα στο παράρτημα.

συμπεριφοράς, όπως αυτό επανακαθορίζεται από τα μέλη της. Πάντως, ο Γεώργιος Ν. Αιγειαλίδης μέλος του Δ.Σ. της Λέσχης, στο βιβλίο που γράφει για αυτή με την ευκαιρία του εορτασμού των 100 χρόνων από την ίδρυσή της, υποστηρίζει πως η επιβίωση του σωματείου στηρίχθηκε στην «ευλαβική» εφαρμογή του *Καταστατικού* και του *Εσωτερικού Κανονισμού*, τόσο από εκείνους που διοίκησαν τη Λέσχη, όσο και από τα ίδια τα μέλη της,¹⁴⁴ και στη συνέχεια παραθέτει ορισμένα παραδείγματα ανοίκειας συμπεριφοράς μελών και τις ποινές που τους επιβλήθηκαν (τα οποία θα δούμε αμέσως μετά).

Φαίνεται πάντως ότι οι περισσότερες διαγραφές μελών οφείλονταν στην πλημμελή άσκηση των οικονομικών υποχρεώσεών τους, τόσο ως προς τις ετήσιες εισφορές, όσο και ως προς τα τυχόν χρέη τους από τα χαρτοπαίγνια. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις διαγραφής που δε συνδέονται με ασυνέπειες οικονομικής φύσης, αλλά εμπίπτουν στις διατάξεις περί εσωτερικής τάξης και αξιοπρέπειας της Α.Λ. Από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης υπάρχει μια ειδική, αν και ασαφής αναφορά σε ζητήματα τάξης, που θεωρεί απαραίτητη την κόσμια συμπεριφορά των μελών σε λόγους και πράξεις «εντός της Λέσχης». Ο παραβάτης επιτιμείται κατ' ιδίαν από το Δ.Σ. και σε περίπτωση μη συμμόρφωσης αποφασίζεται η διαγραφή του. Όμως, «διαγραφή δύναται ν' αποφασίσει η Διεύθυνση άνευ αιτιολογίας και σε άλλες απρόοπτες περιστάσεις».¹⁴⁵ Αυτή η λακωνική αναγγελία έχει μια ειδική σημασία, αφού, όπως θα δούμε παρακάτω, θα διαγραφούν μέλη της λέσχης για «μη κόσμια συμπεριφορά σε λόγους και πράξεις» εκτός του χώρου της, γεγονός που αποδεικνύει την διευρυμένη ερμηνεία που επιδέχεται η έννοια της, κατά τα άλλα, «εσωτερικής τάξης». Σε επόμενα καταστατικά οι συναφείς διατάξεις αναδιατυπώνονται και γίνονται ολοένα και πιο λεπτομερείς. Έτσι, στο καταστατικό του 1898 παραβατική συμπεριφορά χαρακτηρίζεται η διαγωγή που γίνεται «αιτία σκανδάλου, ανησυχίας και ταραχών στην Λέσχην» για να φτάσουμε τελικά στις λεπτομερείς διατυπώσεις του καταστατικού του 1934. Μέσα σε αυτά τα 35 χρόνια η

¹⁴⁴ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΑΙΓΕΙΑΛΙΔΗΣ, *ό.π.*, σ. 48.

¹⁴⁵ *Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης*, εν Αθήναις Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», 1875, §11, σ. 7.

πρακτική εφαρμογή της ποινής της διαγραφής έχει βοηθήσει στο να προσδιοριστούν με μεγαλύτερη ακρίβεια τα όρια της ανοχής της διοίκησης απέναντι στις πράξεις και τις δραστηριότητες των μελών της Λέσχης.¹⁴⁶ Στις σοβαρές πλέον παραβάσεις οι παρατηρήσεις γίνονται εγγράφως, ενώ η δεύτερη παρεκτροπή του ίδιου μέλους παίρνει διαστάσεις δημοσιότητας, αφού η σχετική ανακοίνωση τοιχοκολλείται. Εάν το μέλος συνεχίσει παρόλα αυτά να παρεκτρέπεται, τότε συγκαλείται εντός 48 ωρών το Διοικητικό Συμβούλιο για να αποφασίσει για το αν θα απομακρυνθεί πρόσκαιρα (από 1 έως 6 μήνες) ή αν θα αποβληθεί οριστικά. Η διαγραφή μπορεί να αποφασιστεί είτε από το σώμα των διοικούντων, είτε από την έκτακτη Γ.Σ. όπου δικαίωμα ψήφου έχουν τα μέλη που πληρούν 5ετή παρουσία στους κόλπους της Λέσχης. Η δε ψηφοφορία είναι μυστική.

Ποια θεωρείται πλέον παραβατική συμπεριφορά; Είναι εκείνη η διαγωγή που μπορεί να θίξει την τιμή και την αξιοπρέπεια των ατόμων ή της Λέσχης. Πιο συγκεκριμένα, τα μέλη οφείλουν να συμπεριφέρονται με ευγένεια και να αποφεύγουν κάθε πράξη ή ομιλία που θα επιφέρει ενόχληση. Κατά τις μεταξύ τους συζητήσεις και κατά τη διάρκεια των παιχνιδιών δεν θα πρέπει να χρησιμοποιούν φράσεις που θίγουν την αξιοπρέπεια και τις πεποιθήσεις άλλου μέλους και για κάθε σχετικό παράπονο να απευθύνονται στον Πρόεδρο και τους Συμβούλους.¹⁴⁷

Από τις περιγραφές του Γ. Αιγειαλίδη γνωρίζουμε μερικά περιστατικά που οδήγησαν στη διαγραφή μελών. Καταρχήν, φαίνεται πως η χαρτοπαιξία στην οποία επιδίδονταν τα μέλη μπορούσε να δημιουργήσει θορυβώδεις προστριβές, όπως στην περίπτωση του γερμανού πρέσβη στην Αθήνα Eric von Wagenheim και του στρατηγού Αλέξανδρου Σούτσου, που σε μια παρτίδα μπριτζ λογομάχησαν έντονα. Το επεισόδιο έληξε μετά από απόφαση του Δ.Σ. που προέβλεπε ότι ο γερμανός πρέσβης, που απ' ό,τι φαίνεται ήταν περισσότερο οξύς στις αντιδράσεις, έπρεπε να ζητήσει δημόσια συγνώμη από τον έλληνα αξιωματικό. Πιο αυστηρή ποινή επιβλήθηκε όμως σε μια άλλη περίπτωση λογομαχίας σε παιχνίδι με

¹⁴⁶ Αναγκαστικά, θα αξιοποιήσουμε τις αφηγήσεις του Γ. Ν. Αιγειαλίδη που δημοσιεύει κάποιες πληροφορίες για μέλη της Α.Λ. όπου τιμωρήθηκαν με την ποινή της διαγραφής.

¹⁴⁷ *Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν*, Εν Αθήναις 1934, §41, σ. 24 και *Αθηναϊκή Λέσχη, Εσωτερικός Κανονισμός*, Εν Αθήναις 1934, §3, σ. 4.

χαρτιά, όπου οι έφοροι διέκοψαν την παρτίδα και το Δ.Σ. απαγόρευσε για ένα τρίμηνο την είσοδο των δυο παικτών στη Λέσχη, γεγονός που τους οδήγησε σε παραίτηση.¹⁴⁸ Σε ένα άλλο επεισόδιο που διαδραματίστηκε στο κτίριο της Λέσχης ανάμεσα στον Σ. Χαλκοκονδύλη και τον επιχειρηματία Α. Αργυρόπουλο έγινε χρήση της μονομαχητικής λύσης, γεγονός που οδήγησε και τους δύο σε παραίτηση, μετά από τη σχετική προτροπή της διοίκησης.

Οι παραπάνω περιπτώσεις αφορούν περιστατικά που συνδέονται με τη διαχείριση της καθημερινότητας εντός της λέσχης και φαίνεται απολύτως δικαιολογημένη η επιβολή της «μεγαλύτερης των ποινών» σε όσους δημιουργούν προβλήματα που συνδέονται με αυτή. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις μελών που εξαναγκάστηκαν σε προσωρινή απομάκρυνση, παραίτηση ή διαγραφή για λόγους που δεν αφορούσαν συμπεριφορές ή πράξεις εντός της Λέσχης, αλλά ζητήματα που συνδέονταν με τη γενικότερη κοινωνική παρουσία τους. Τέτοια είναι η περίπτωση των προσώπων που απαρτίζουν το Δ.Σ. της Τράπεζας Αθηνών το 1914, όταν αποκαλύφθηκαν συσσωρευμένες ζημιές στους λογαριασμούς της με αποτέλεσμα να παραιτηθεί ο διευθύνων σύμβουλος της Ζαφείρης Μάτσας, αφού ασκήθηκε εναντίον του δίωξη για απιστία.¹⁴⁹ Τότε η διοίκηση της Λέσχης υπέδειξε σε όσα από τα μέλη της εμπλέκονταν στην υπόθεση να μην προσέρχονται σε αυτήν μέχρι να ξεκαθαρίσει δικαστικά η υπόθεση. Μετά το πέρας των δικονομικών διαδικασιών, επιτράπηκε η επιστροφή τους στη Λέσχη, αν και ο Ζ. Μάτσας, μέλος από το 1896, προσβεβλημένος από την απόφαση της διοίκησης υπέβαλε την παραίτησή του, την οποία ανακάλεσε ύστερα από επίμονες παρακλήσεις του Δ.Σ.¹⁵⁰

Οι αρχές της ευταξίας και της αξιοπρέπειας φαίνεται λοιπόν πως υπερέβαιναν το μικρόκοσμο του σωματείου, καθώς επεκτείνονταν σε όλη τη γκάμα των δημόσιων δραστηριοτήτων των μελών. Ειδική ευαισθησία φαίνεται να υπάρχει ως προς τη δημόσια εικόνα της Λέσχης: αναφέρεται η

¹⁴⁸ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΑΙΓΕΙΑΛΙΔΗΣ, *ό.π.*, σ. 48 – 9.

¹⁴⁹ Χ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, *Η Γηραιά Σελήνη...*, *ό.π.*, σ. 236.

¹⁵⁰ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΑΙΓΕΙΑΛΙΔΗΣ, *ό.π.*, σ. 49 – 50. Στο ίδιο βιβλίο αναφέρεται μια παρόμοια περίπτωση του 1905, όπου ένα γνωστό μέλος της Λέσχης διαγράφηκε «γιατί είχε λεχθεί πως ήταν ανακατεμένος σ' ένα πολύ λυπηρό επεισόδιο, που την εποχή εκείνη είχε συγκλονίσει ολόκληρη την αθηναϊκή κοινωνία», χωρίς όμως να κατονομάζεται ο διεγραμμένος, (στο ίδιο, σ. 49).

περίπτωση νεαρού εταίρου που εκφράστηκε σε δημόσιο χώρο περιφρονητικά για άλλα μέλη. Το παράπτωμα αντιμετωπίστηκε με απλή επίπληξη του «παραβάτη», μόνο και μόνο επειδή ήταν γιος «παλιού και αξιότιμου» μέλους.¹⁵¹ Φαίνεται πάντως πως η καθόλου αξιότιμη, αλλά επίσης παλιά πρακτική της χειροδικίας δεν ήταν ιδιαίτερα σπάνια, αφού στο καταστατικό του 1934 εισέρχεται ειδική ρήτρα που προβλέπει την «... οριστική ή εν περιπτώσει ελαφρυντικών την πρόσκαιρον απομάκρυνση του χειροδικήσαντος».¹⁵²

«Η ΕΙΣΟΔΟΣ ΚΥΝΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΛΕΣΧΗΝ ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ»

Όπως έχουμε δει, για μια μεγάλη χρονική περίοδο που καλύπτει 40 χρόνια της λειτουργίας της λέσχης, επιτρεπόταν η είσοδος στις εγκαταστάσεις της μόνο σε όσους ήταν μέλη. Μετά τη μεταφορά της Λέσχης στο κτίριο Μελά ζητήθηκε από την πλειοψηφία των μελών να επιτραπεί και στις κυρίες να εισέρχονται στο εστιατόριο και σε κάποιες από τις αίθουσες του 1^{ου} ορόφου μετά τις 10.00 το βράδυ. Φαίνεται πως το ζήτημα της μερικής κατάργησης του «αβάτου» επέφερε διχογνωμίες και συγκρούσεις στο εσωτερικό του σωματείου, αφού η γενική τάση, όπως εμφανίστηκε στη Γ.Σ. της 30^{ης} Νοεμβρίου 1899, έβλεπε θετικά το «άνοιγμα» του κλειστού κλαμπ, όχι όμως και η διοίκησή του. Πράγματι στη σχετική ψηφοφορία της Γ.Σ. η πρόταση γίνεται δεκτή και αμέσως μετά το διοικητικό συμβούλιο με πρόεδρο τον κτηματία και τραπεζίτη Θεόδωρο Γκίκα που ήταν αντίθετο με αυτή τη διεύρυνση, παραιτείται. Οι συζητήσεις συνεχίζονται και τελικά – άγνωστο μέσα από ποιες διεργασίες - η απόφαση της Γενικής Συνέλευσης δεν εφαρμόζεται, το Δ.Σ. ανακαλεί την παραίτησή του και επιστρέφει στα καθήκοντά του.¹⁵³ Είμαστε μπροστά σε μια περίπτωση, πιθανώς όχι τη μοναδική, όπου η δημοκρατική αρχή έτσι όπως εκφράζεται μέσα από την ισότητα της ψήφου και της πλειοψηφικής αρχής, καταστρατηγείται και προκύπτει το μεγαλύτερο ειδικό βάρος που έχει η ολιγαρχική ομάδα της διοίκησης σε σχέση με τα υπόλοιπα μέλη.

¹⁵¹ Στο ίδιο, σ. 50.

¹⁵² *Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν*, Εν Αθήναις 1934, §41, σ. 24 *Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν*, Εν Αθήναις 1934, §41, σ. 24

¹⁵³ [ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ], *Η Αθηναϊκή Λέσχη ...*, ό.π., σ. 18.

Πάντως η, ελεγχόμενη έστω, κοινωνική διεύρυνση που επιχειρήθηκε ανεπιτυχώς το 1899, θα εφαρμοστεί 15 περίπου χρόνια αργότερα με το §10 του κανονισμού του 1915: «εις την μεγάλην αίθουσαν του ισογείου του Καταστήματος της Λέσχης επιτρέπεται, μετά την 10^η μ.μ. ώραν η είσοδος και παραμονή κυριών συγγενών των μελών και συνοδευόμενων παρ' αυτών».¹⁵⁴ Με το ίδιο άρθρο ανοίγει και ο δρόμος για τη φοίτηση μη μελών στην αίθουσα της ξιφασκίας, υπό την προϋπόθεση να είναι άντρες και να καταβάλλουν μηνιαία δίδακτρα. Η αλλαγή που σημειώνεται και αφορά την αποδοχή, έστω κάτω από αυστηρούς περιορισμούς στον τόπο και το χρόνο, των γυναικών ως επισκεπτριών πρέπει να αντικατοπτρίζει μια ευρύτερη κοινωνική αλλαγή που επιδρά στις μορφές της κοινωνικότητας. Έτσι οι ανδρικές λέσχες από προπύργια των παραδοσιακών προσλήψεων για την κοινωνικότητα, στρέφονται σε πιο νεωτερικές αντιλήψεις που περιλαμβάνουν στη λογική τους την, υπό όρους, γυναικεία συντροφιά (π.χ. στις χοροεσπερίδες, ή τα επίσημα γεύματα).¹⁵⁵

Έκτοτε και σε επόμενα καταστατικά επιτρέπεται, με μικρές παραλλαγές, η παραμονή επισκεπτών αμφοτέρων των φύλων στο εστιατόριο και στις αίθουσες του ισογείου, αρκεί να συνοδεύονται από κάποιο μέλος. Από το 1934 και μετά, τηρείται ειδικό βιβλίο στο θυρωρείο όπου αναγράφονται τα ονόματα των επισκεπτών, ενώ επιτρέπεται και η είσοδος επισκεπτών στις ίδιες αίθουσες όλες τις ώρες που είναι ανοιχτή η

¹⁵⁴ *Αθηναϊκή Λέσχη, Εσωτερικός Κανονισμός*, Εν Αθήναις 1915, §10, σ. 28.

¹⁵⁵ Εξάλλου η εξαίρεση των γυναικών ως μελών δεν αποτελεί φυσικά αποκλειστική πρακτική των αντρικών ψυχαγωγικών λεσχών, αλλά παρατηρείται σε σωματεία με πολυάριθμες δραστηριότητες. Εξετάζοντας τις εθελοντικές συσσωματώσεις που προέβλεπαν τη συμμετοχή και των δυο φύλων, μπορούμε να προχωρήσουμε σε μία βασική παρατήρηση: οι έμφυλοι ρόλοι είναι εμφανείς και διακριτοί, αφού οι διοικητικές αρμοδιότητες ασκούνται σχεδόν πάντοτε από τους άντρες, ενώ οι γυναίκες περιορίζονται σε δευτερεύουσας σημασίας δραστηριότητες που θεωρούνται συγγενείς με το φύλο τους, (L. DAVIDOFF – C. HALL, *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Classe, 1780 – 1850*, Σικάγο, 1987, σ. 422). Το *Lawn Tennis Club Αθηνών* προβλέπει εξαρχής - από το 1895 που συστήνεται- τη συμμετοχή και των δυο φύλων, και μάλιστα από το 1901 οι γυναίκες αποκτούν το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι (με μόνη εξαίρεση τη θέση του προέδρου). Την ίδια χρονιά εκλέγονται γυναίκες στη θέση των συμβούλων, αλλά η συμμετοχή τους στις συνεδριάσεις του Δ.Σ. είναι σχεδόν μηδενική· κατά τη διάρκεια της διετούς θητείας τους θα παραστούν σε δύο μόνο συναντήσεις του Συμβουλίου. Στη συνέχεια και μέχρι το 1923 καμιά γυναίκα δε θα εκλεγεί μέλος του Δ.Σ., (ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *ό.π.*, σ. 327).

Λέσχη, με την προϋπόθεση να μην ορίζεται κατ' επανάληψη ως τόπος επαγγελματικών συναντήσεων.¹⁵⁶

¹⁵⁶ *Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν*, Εν Αθήναις 1934, § 14, σ. 10-11.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΨΥΧΑΓΩΓΙΑΣ

Είναι γνωστό πως η διατύπωση που επιλέγεται κατά τη σύνταξη των καταστατικών και των υπολοίπων κανονισμών των σωματείων ακολουθεί μια τυπική μορφή, υπαγορευμένη από το νομικό λόγο που ενώ περιγράφει εξαντλητικά τον τρόπο διοίκησης και οργάνωσης, αποκρύπτει αντίστοιχα ένα πλήθος πληροφοριών ικανών να φωτίσουν τις προθέσεις, τις ιδιαιτερότητες και τις κανονικότητες αυτής της κλειστής κοινότητας. Και φυσικά, τις μορφές που παίρνει η κοινωνικότητα που αναπτύσσεται μεταξύ των μελών στο επίπεδο της καθημερινής επαφής.

Ένα εγγενές χαρακτηριστικό των ψυχαγωγικών λεσχών που δεν τονίστηκε αρκετά, είναι πως πρόκειται για χώρους όπου τα μέλη συναντώνται μέσα σε ένα πλέγμα περισσότερο ή λιγότερο στενών σχέσεων, όπου και δραπετεύουν από τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες και τις οικογενειακές πιέσεις, συζητούν καθισμένοι γύρω από ένα τραπέζι τρώγοντας, πίνοντας ή παίζοντας ενώ μαθαίνουν τα τελευταία νέα της πόλης, με άλλα λόγια βρίσκονται εκεί γιατί επιθυμούν να «διασκεδάσουν». Η εκ των έσω περιγραφή της συμμετοχικής εμπειρίας σε μια αντρική λέσχη, μας προϊδεάζει για το περιεχόμενο που έδιναν τα ίδια μέλη στην έννοια της διασκέδασης, παρότι προέρχεται από μια άλλη χώρα και περίοδο, την Αγγλία του 18^{ου} αιώνα: «συναντιόμαστε και

συζητάμε, γελάμε, μιλάμε, καπνίζουμε, πίνουμε, διαφωνούμε, συμφωνούμε, διαπληκτιζόμαστε, φιλοσοφούμε, αγορεύουμε, κάνουμε λογοπαίγνια, τραγουδάμε, χορεύουμε, σαχλαμαρίζουμε ... είμαστε στ' αλήθεια μια λέσχη».¹⁵⁷

Η έννοια της «ψυχαγωγίας», της «αναψυχής», της «τέρψης» δεν έχει αυτονόητο ή σταθερό στο χρόνο περιεχόμενο. Εν προκειμένω ο ιδρυτικός κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης δεν αναφέρει λόγο ίδρυσης: από το 1898 και μετά ο διακηρυγμένος σκοπός της –σύμφωνα με το 1^ο άρθρο του νέου καταστατικού της που κυκλοφορεί εκείνη τη χρονιά– είναι η ανάπτυξη και η διάδοση των ασκήσεων (sports) και γενικότερα η ψυχαγωγία των μελών της.¹⁵⁸ Ο κανονισμός λοιπόν επικαλείται την ψυχαγωγία χωρίς όμως να βάζει προδιαγραφές στο περιεχόμενό της, εκτός από μια μάλλον ασαφή αναφορά στα σπορ, που, όπως θα δούμε, στην πράξη αφορά ένα και μόνο άθλημα με σαφέστατη κοινωνική εμβέλεια, την ξιφασκία. Ταυτόχρονα οι ελάχιστες εργασίες στην Ελλάδα που καταπιάνονται με ζητήματα που σχετίζονται με την αναψυχή, δεν την επεξηγούν εννοιολογικά ακόμη και όταν είναι εξολοκλήρου αφιερωμένες σε αυτήν.¹⁵⁹ Η Χρ. Κουλούρη στη γνωστή έρευνα της για τον αθλητισμό, σημειώνει ότι η ψυχαγωγία παρότι αναφέρεται σπάνια, αποτελεί έναν από τους στόχους των αθλητικών σωματείων και ιδιαίτερα από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα η ψυχαγωγική διάσταση του αθλητισμού γίνεται ολοένα και πιο σημαντική κυρίως για την αστική τάξη της πρωτεύουσας,¹⁶⁰ παρότι θα αρχίσει να αναζητά «την ηθική της νομιμοποίηση στον ορθολογικό και ελεγχόμενο χαρακτήρα του συλλογικού παιχνιδιού ή της ατομικής

¹⁵⁷ Η περιγραφή προέρχεται από τον Alexander Hamilton, μέλος ενός κοινωνικού σωματείου αστικής σύνθεσης στο τέλος του 18^{ου} αιώνα, [J. WHEELER, “Reading and Other Recreations of Marylanders, 1700-1776”, *Maryland Historical Magazine*, 38 (1943), σ. 44]. Η παραπομπή στο P. CLARK, *British Clubs and Societies ...*, ό.π., σ. 491.

¹⁵⁸ Η έμφαση δική μου.

¹⁵⁹ Όπως για παράδειγμα το πολυσέλιδο βιβλίο της ΜΑΤΟΥΛΑΣ ΣΚΑΛΤΣΑ, *Κοινωνική Ζωή και Δημόσιοι Χώροι Κοινωνικών Συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} Αιώνα*, [χ. ε.], Θεσσαλονίκη 1983, όπου η συγγραφέας παραθέτει ένα πλήθος από χώρους στους οποίους οι άνθρωποι συγκεντρώνονταν για να «διασκεδάσουν» στη διάρκεια ενός ολόκληρου αιώνα, χωρίζοντάς τους μάλιστα ανάλογα με την κοινωνική τάξη στην οποία απευθύνονται.

¹⁶⁰ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870-1922*, ΙΑΕΝ/ΚΝΕ, Αθήνα 1997, σ. 181 και 184 – 5.

άσκησης».¹⁶¹ Πάντως οι έννοιες της «τέρψεως» και της «ψυχαγωγίας» θα εμφανιστούν στο αθλητικό νομοθετικό λεξιλόγιο, πολύ αργότερα, το 1932.¹⁶²

Περίπου έναν αιώνα πριν, το 1836, στον ιδρυτικό κανονισμό της λέσχης *Ερμής* που ήταν η πρώτη αντρική λέσχη στην Ερμούπολη, χρησιμοποιείται ο όρος «διασκέδαση» σαν στόχος της ίδρυσής της, με απολύτως καθορισμένο περιεχόμενο: «Σκοπός της Λέσχης είναι να προμηθεύη εις πεπολιτισμένους άνδρας μίαν καθημερινήν, ευάρεστον και ωφέλιμον διασκέδασιν, συνισταμένην εις εμπορικές πληροφορίας, πολιτικές ειδήσεις, χορούς κατά προσδιορισμένας εποχάς, συγκεχωρημένα παιγνίδια και μουσικές αρμονίας· κάθε άλλος σκοπός είναι αλλότριος εις αυτήν και απαράδεκτος».¹⁶³ Εδώ η διασκέδαση είναι αποδεκτή όταν είναι ωφέλιμη και αφορά την ανταλλαγή οικονομικών και πολιτικών ειδήσεων, αλλά ταυτόχρονα νομιμοποιείται και από τις καθαρά ψυχαγωγικές της επιδράσεις (χοροί, παιχνίδια, μουσικές συναυλίες), δίχως τη χρήση επιχειρημάτων ηθικού τύπου.

Για τα νοήματα που παίρνει ο δηλωμένος στόχος της «εν γένει» ψυχαγωγίας στην Αθηναϊκή Λέσχη, μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν. Ίσως μάλιστα η ζητούμενη αναψυχή να προκύπτει αυτόματα από την κοινωνική σύνθεση αυτού του περιχαρακωμένου «θύλακα» που παρέχει τη δυνατότητα συναναστροφής μόνο με «ομοίους». Ωστόσο γίνεται χρήση ενός ηθικού κώδικα, όπως στην περίπτωση της ξιφασκίας που θεωρείται μια άσκηση που προάγει τον αυτοέλεγχο, παρατηρείται μια φιλεκπαιδευτική τάση που να αρμόζει σε μια εγγράμματη κοινότητα, όπως δείχνει τουλάχιστον η ύπαρξη βιβλιοθήκης, αναγνωστηρίου και η διοργάνωση διαλέξεων, σημειώνεται μια φιλανθρωπική δραστηριότητα. Ταυτόχρονα, η κοινωνικότητα που αναπτύσσεται εντός της Λέσχης έχει

¹⁶¹ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, «Η Ώρα του Σώματος. Αθλητισμός, Άσκηση και Ψυχαγωγία στο Ελληνικό Κράτος (1870-1922)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Οι Χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, σ. 278.

¹⁶² ΑΛΕΚΟΣ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, «"Πρόχειροι Πατριώται". Ο Σωματικός Πολιτισμός της Γυμναστικής και των Αγώνων στην Ελλάδα του 19^{ου} Αιώνα», *Δοκίμης* 11-12 (Ανοιξη 2003), σ. 294-5. Ο συγγραφέας θεωρεί την χρήση των λέξεων αυτών μια προοδευτική παρένθεση που οφείλεται στη δεύτερη ελληνική δημοκρατία.

¹⁶³ Το χωρίο του κανονισμού της Λέσχης *Ερμής* παρατίθεται στο Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ – Α. ΚΟΚΚΟΥ, *Ερμούπολη, Έκδοση Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα 1980, σ. 61.

και άλλες όψεις: τα μέλη φλυαρούν, χαρτοπαίζουν, τρώνε και πίνουν σε παρέες, παραθέτουν επίσημα γεύματα και δεξιώσεις...

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

Το αθλητικό τμήμα της Α.Λ.

Η Α.Λ. δεν είναι ένα αθλητικό σωματείο, κατ' αντίθεση με τους πραγματικά πολυάριθμους ομίλους με φίλαθλους στόχους που ιδρύονται την ίδια περίοδο με αυτή, αλλά είναι μια κλειστή ανδρική λέσχη που διαθέτει, μεταξύ άλλων, και αθλητικό τμήμα. Ο στόχος της ανάπτυξης και της διάδοσης των σπορ, αποτελεί ασφαλώς μεταγενέστερη προσθήκη, η οποία συνόδευσε την ένωσή της με τον *Όμιλο των Φιλόπλων* εν όψει των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων, τον Ιανουάριο του 1896.¹⁶⁴ Όπως δείχνει άλλωστε το παράδειγμα των κλειστών κλαμπ της Αμερικής, δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις σωματείων που έδιναν στα μέλη τους την ευκαιρία ενασχόλησης με κάποιο άθλημα που είτε ήταν της μόδας, είτε θεωρούνταν «ευγενές» και μ' αυτήν την έννοια, συμπληρωματικό στοιχείο της αστικής κοινωνικής ζωής.¹⁶⁵ Το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα η κοινωνική εμβέλεια ορισμένων σπορ, νεωτερικών ή μη, είναι οριοθετημένη: το τένις,

¹⁶⁴ Την περίοδο αυτή δεν επιβάλλεται στα σωματεία η σύνταξη καταστατικού, πόσο μάλλον η έγκρισή του από τις αρμόδιες αρχές. Όλες οι εθελοντικές ομαδοποιήσεις πολιτών θα διέθεταν κάποιον – περισσότερο ή λιγότερο λεπτομερή – εσωτερικό κανονισμό που να ρυθμίζει την οργάνωση και τη λειτουργία τους, και όσες από αυτές προχωρούσαν στην έγκρισή του, στόχευαν στην ενίσχυση της δημόσιας εικόνας τους και στην υιοθέτηση ενός προσώπου νομιμότητας. Η χρονική στιγμή στην οποία συντάσσεται και δημοσιεύεται (1898) – εμφανώς καθυστερημένα – το τροποποιημένο καταστατικό της Λέσχης, δεν μπορεί παρά να συνδέεται με την προ διετίας συνένωσή της με τον *Όμιλο των Φιλόπλων*.

¹⁶⁵ STUART M. BLUMIN, *The emergence of middle class. Social experience in the American city, 1760 – 1900*, Cambridge University Press, 1989, σ. 207 – 8.

η ποδηλασία, η κωπηλασία, η ιππασία και η ξιφασκία απευθύνονται αποκλειστικά στις ανώτερες κοινωνικές κατηγορίες.

Ο ΟΜΙΛΟΣ ΤΩΝ ΦΙΛΟΠΛΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΝΕΝΩΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΛΕΣΧΗ

Το αθλητικό τμήμα της Αθηναϊκής Λέσχης καθιερώνεται το 1896 με την εγκόλπωση του Ομίλου των Φιλόπλων που είχε ιδρυθεί το 1888 με πρωτοβουλία του γιατρού Χρήστου Ράλλη. Δεν πρόκειται ωστόσο για την πρώτη οργανωμένη προσπάθεια διδασκαλίας του αθλήματος της ξιφασκίας – στα μέσα του 19^{ου} αιώνα παραδίδονταν στην Αθήνα μαθήματα ξιφασκίας από βουαρδούς οπλοδιδάσκαλους, ενώ ο Νικόλαος Νέγρης είχε διαθέσει 20.000 δρχ. για τη χρηματοδότηση σχολής ξιφασκίας και ιππασίας.¹⁶⁶ Από το 1895 ο Πανελλήνιος Γυμναστικός Σύλλογος θα συμπεριλάβει στο πρόγραμμα της σχολής γυμναστών του το άθλημα.¹⁶⁷

Στο καταστατικό του Ομίλου των Φιλόπλων που δημοσιεύεται το 1895, αναφέρεται πως ο σκοπός της ίδρυσής του είναι η ανάπτυξη του ζήλου για τις οπλομαχητικές ασκήσεις και η εξάσκηση των μελών του στον χειρισμό των όπλων.¹⁶⁸ Οι εγκαταστάσεις του περιλαμβάνουν χώρους οπλασκητηρίου και σκοπευτηρίου, γεγονός που δείχνει πως τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του δεν περιόριζε τις δραστηριότητές του στο άθλημα της ξιφασκίας, αλλά και σε αυτό της σκοποβολής. Τα μέλη του διακρίνονται σε τακτικά, έκτακτα και επίτιμα. Ο τελευταίος τίτλος αποδιδόταν σε μέλη της βασιλικής οικογένειας αλλά και σε «πρόσωπα που κατέχουν ανώτερη θέση στο στρατό και στην πολιτεία τα οποία διακρίνονται στον χειρισμό των όπλων»,¹⁶⁹ ενώ έκτακτα μέλη θεωρούνταν οι εταίροι που δεν είχαν συμπληρώσει το 21^ο έτος της ηλικίας τους. Οι νεαροί ξιφιστές είχαν περιορισμένα δικαιώματα και υποχρεώσεις: γίνονταν δεκτοί στον Όμιλο με απλή απόφαση του Δ.Σ. και δεν ήταν αναγκασμένοι να καταβάλλουν το δικαίωμα εγγραφής, παρά μόνο το ποσό της μηνιαίας συνδρομής. Παράλληλα όμως δεν είχαν

¹⁶⁶ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας*, ό.π., σ. 96.

¹⁶⁷ Αίθουσα οπλομαχητικής διατηρεί επίσης ο Εθνικός Γ. Σ. και ο Ποδηλατικός Σύλλογος, ό.π., σ. 100.

¹⁶⁸ «Καταστατικόν του Ομίλου των Φιλόπλων», ΦΕΚ Γ', 13.4.1895, § 1.

¹⁶⁹ Στο ίδιο, § 3.

δικαίωμα ψήφου, συμμετοχής στις Γ.Σ., ούτε και άδεια εισόδου στο εντευκτήριο του Ομίλου, που προφανώς προοριζόταν για τη συναναστροφή των ενήλικων μελών.¹⁷⁰

Οι όροι της ψήφισης των νέων μελών χαρακτηρίζονταν από την ίδια αυστηρότητα που συναντήσαμε στους κανονισμούς της Α.Λ.: μία μαύρη ψήφος εξουδετέρωνε πέντε λευκές. Η ομάδα των Φιλόπλων πριν την ένωσή της με την Α.Λ. δεν φαίνεται να ήταν πολυπληθής, αφού για να είναι έγκυρη μια εκλογή αρκούσε η προσέλευση 20 μελών στις σχετικές διαδικασίες.¹⁷¹ Αν μάλιστα συνυπολογίσουμε το 9μελές Δ.Σ. που αυτονόητα ως το πιο δραστήριο κομμάτι του σωματείου θα συμμετείχε στις ψηφοφορίες, βλέπουμε μια περαιτέρω συρρίκνωση του αριθμού των υπολοίπων ενεργών μελών στις αναπαραγωγικές πρακτικές της ομάδας.

Το κόστος της συνδρομής για τα μέλη ήταν 10 δρχ. μηνιαίως, ενώ το αρχικό ποσό που έπρεπε να καταβληθεί έναντι του δικαιώματος εγγραφής ήταν 100 δρχ. Ένα πρόσθετο έσοδο εξασφαλιζόταν από τις εισπράξεις του εντευκτηρίου και από την πώληση ειδών ξιφασκίας, αφού οι ασκούμενοι όφειλαν να προμηθεύονται τον εξοπλισμό τους από τον Όμιλο.

Η σφραγίδα του συλλόγου απεικονίζει δύο διασταυρούμενα ξίφη πάνω από τη φράση «πατρίδος και τιμής πρόμαχος». Δεν είναι παράξενη η αναφορά στην πατρίδα και την τιμή, αφού η ξιφασκία σαν δραστηριότητα είναι καταρχήν συνδεδεμένη με τη στρατιωτική προετοιμασία και το σωματείο αποτελεί, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, ένα οργανωμένο πλαίσιο για την περαιτέρω εξάσκηση των αξιωματικών.

Πέρα όμως, από την προφανή σύνδεση της έννοιας της τιμής με την υπεράσπιση των ιδεωδών της πατρίδας και του έθνους, κεντρικά στον στρατιωτικό κώδικα αξιών, υπάρχει και μια δεύτερη παράμετρος που παραπέμπει ευθέως σε ζητήματα προσωπικής αξιοπρέπειας. Μιλάμε για τις διεξαγόμενες «δια ξίφους» μονομαχίες, έθιμο αριστοκρατικής καταγωγής που στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα επανασηματοδοτείται

¹⁷⁰ Στο ίδιο, § 7 και 8.

¹⁷¹ Στο ίδιο, § 6.

και εγγράφεται στον ηθικό κώδικα της αστικής τάξης.¹⁷² Ο χαρακτηρισμός του gentleman, ο οποίος άλλωστε τύχαινε ευρείας χρήσης και στην Ελλάδα,¹⁷³ δεν αναφερόταν μόνο στο σώμα των ευγενών, αλλά προσδιόριζε με όρους διευρυμένης ταξικότητας το μοντέλο της αστικής συμπεριφοράς. Η πρακτική της μονομαχίας έδινε στο προσβεβλημένο πρόσωπο τη δυνατότητα να επιδείξει και να αποδείξει πως διέθετε τη γενναιότητα (δηλαδή την ανδρεία) να υπερασπιστεί το αίσθημα της προσωπικής του τιμής, εκθέτοντας σε κίνδυνο την ίδια του τη ζωή – ήταν η έμπρακτη απόδειξη πως ήταν ένα αξιοσέβαστο άτομο, πως του άξιζε να κατακτήσει τον κοινωνικό «τίτλο» του gentleman.¹⁷⁴ Κυρίως όμως, η μονομαχία υποστασιοποιεί και αναπαριστά με συμβολικό τρόπο δύο από τις βασικές αρχές της φιλελεύθερης ιδεολογίας, την ισότητα και την ελευθερία. Θεωρητικά, και ανεξάρτητα από την ταξική του προέλευση, ο καθένας μπορεί να εμπλακεί σε αυτήν την αναμέτρηση ως έλλογο υποκείμενο, απολύτως υπεύθυνο για τις αποφάσεις και τις πράξεις του, προικισμένο με την ικανότητα να τιθασει ο ίδιος τα ένστικτά του. Η ισορροπία ανάμεσα στην ακατέργαστη φύση του και στο προσωποποιημένο ιδεώδες της ευγένειας, ανάμεσα στη βαρβαρότητα και τον πολιτισμό επιτυγχάνεται μέσω του αυτοελέγχου.¹⁷⁵ Όπως δείχνει το παράδειγμα της Γαλλίας, η αναβίωση των μονομαχιών στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα υποστηρίχθηκε αποκλειστικά από την αστική τάξη και λειτούργησε ως στοιχείο κοινωνικής διάκρισης, ενώ οι περιπτώσεις αρνητικής απάντησης σε πρόσκληση για μονομαχία ήταν σπάνιες, λόγω του κινδύνου να χαρακτηριστεί εκείνος που υποχωρούσε δειλός και άνανδρος.¹⁷⁶

¹⁷² ROBERT A. NYE, «Honor Codes in Modern France. A Historical Anthropology», *Ethnologia Europaea* 21 (1991), σ. 5 και 7.

¹⁷³ Τον όρο το συναντάμε για παράδειγμα πολύ συχνά στον τύπο, συνήθως στις στήλες με «κοινωνικό» ή «κοσμικό» περιεχόμενο και φυσικά στα εβδομαδιαία περιοδικά ποικίλης ύλης. Αυτό δε σημαίνει ότι το περιεχόμενό του είναι σαφές και σταθερό: άλλοτε έχει χλευαστικό και άλλοτε επαινετικό χαρακτήρα.

¹⁷⁴ UTE FREVERT, «Honor and Middle-Class Culture: the History of Duel in England and Germany», στο J. KOCKA / A. MITCHELL (επιμ.), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, Berg, Λονδίνο 1993, σ. 219 – 20.

¹⁷⁵ E. ANTHONY ROTUNDO, “Body and Soul: Changing Ideals of American Middle – Class Manhood, 1770 – 1920”, *Journal of Social History* 16 (Φθιν. 1983), σ. 26 – 7.

¹⁷⁶ R. A. NYE, *ό.π.*, σ. 14.

Η άποψη που διατυπώνεται στον επετειακό τόμο για τα 125 χρόνια της Α. Λ. και αποδίδει τη συνένωση των σωματείων στη μονομερή διάθεση του Ομίλου των Φιλόπλων «λόγω του κύρους που είχε ήδη αποκτήσει [η Α.Λ.] ως Σωματείο μεγάλης κοινωνικής ακτινοβολίας»,¹⁷⁷ αποκρύπτει ενδεχομένως την αμφίδρομη σχέση: το αριστοκρατικό αυτό σπορ απευθύνεται αυτονόητα και εν πολλοίς αποκλειστικά στην κοινωνική κατηγορία που απαρτίζει το ανθρώπινο δυναμικό της Λέσχης και φυσικά ο Ο.Φ. αντλεί, αναδρομικά έστω, κύρος από τη συγκεκριμένη συμμαχία, αλλά την ίδια στιγμή ανταποδίδει την προσφορά προσθέτοντας ένα ακόμη στοιχείο κοινωνικής διάκρισης στη Λέσχη. Μιλώντας με όρους γοήτρου, την τροφοδοτεί και επανατροφοδοτείται από αυτήν.

Η συνένωση ταυτίζεται χρονολογικά με την είσοδο του ιδρυτή του Ομίλου, Χ. Ράλλη στον κατάλογο των μελών της Α.Λ. – δεν είναι η πρώτη φορά που συναντάμε το όνομα της οικογένειας, αφού έχει προηγηθεί η εγγραφή πολλών εκπροσώπων της, γεγονός που δείχνει την προηγούμενη ύπαρξη φιλικών δεσμών ανάμεσα στα δυο σωματεία. Στην πραγματικότητα το 1896 παρατηρείται μια εκτός κλίμακας αύξηση των νέων μελών που οφείλεται στην ενσωμάτωση του ανθρώπινου δυναμικού του Ομίλου των Φιλόπλων: 78 νέες εγγραφές, αριθμός πράγματι εντυπωσιακός: για όλη την περίοδο που εξετάζουμε, μόνο το 1925 παρατηρούμε μια μεγαλύτερη εισροή νέων μελών, αύξηση που συνόδευσε την ευνοϊκή τροποποίηση κάποιων άρθρων του καταστατικού.

Η συγχώνευση πραγματοποιείται χωρίς ενδείξεις αποκλεισμού προσώπων: η Αθηναϊκή Λέσχη απαρτίζεται πλέον από όλα τα μέλη των δύο σωματείων,¹⁷⁸ ενώ οι βασικές διατάξεις για τον τρόπο εκλογής και το κατώτερο ηλικιακό όριο των νέων μελών, παραμένουν ίδιες με εκείνες του καταστατικού του Ομίλου των Φιλόπλων. Μόνη αλλαγή, ο διπλασιασμός του δικαιώματος εγγραφής που επανακαθορίζεται στις 200 δραχμές.¹⁷⁹

Πάντως από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα οι αθλητές που εκπαιδεύονται στο οπλασκητήριο της Α.Λ. θα μονοπωλήσουν τα πρωτεία σε όλους τους επόμενους πανελλήνιους αγώνες που θα συμπεριλάβουν το άθλημα, και

¹⁷⁷ Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, *ό.π.*, σ. 18.

¹⁷⁸ *Καταστατικόν της Αθηναϊκής Λέσχης*, ΦΕΚ Β', 28.03.1898, § 5.

¹⁷⁹ Στο ίδιο, § 9.

θα αποτελούν το κύριο σώμα της εθνικής ομάδας ξιφασκίας στις αθλητικές διοργανώσεις εκτός των συνόρων. Η αίθουσα της ξιφασκίας αποτελεί άλλωστε και έναν από τους ελάχιστους χώρους που εξαιρούνται από τον κανόνα του αδύτου για τα μη μέλη: προσφέρει τα μέσα άσκησης και το χώρο για τη διεξαγωγή αγώνων λογχομαχίας μεταξύ αξιωματικών του στρατού,¹⁸⁰ ενώ ύστερα από πρόταση του εφόρου της ξιφασκίας, επιτρέπει -έναντι καταβολής διδάκτρων- τη φοίτηση μαθητών εκτός του περιορισμένου κύκλου των μελών.¹⁸¹ Η εξαίρεση υπαγορεύεται από την πρακτική ανάγκη επάνδρωσης της ομάδας με αθλητές που θα ξεκινούν την εξάσκησή τους αρκετά νωρίς, χωρίς να προσκρούουν στο κατώτερο ηλικιακό όριο που προβλέπει το καταστατικό της Λέσχης. Ταυτόχρονα το αθλητικό τμήμα αποτελεί και ένα φυτώριο απ' το οποίο θα στρατολογηθούν τα υποψήφια μέλη της επόμενης γενιάς, πιθανώς κατά πλειοψηφία τα παιδιά των εν ενεργεία μελών. Ενώ από τους κανονισμούς προβλέπεται η αυτοδίκαιη απόκτηση της ιδιότητας του μέλους στα τέκνα όσων είναι ήδη μέλη, η προηγούμενη δραστηριοποίηση στο αθλητικό τμήμα της Λέσχης αποτελεί ένα είδος προπαίδειας για τους εύπορους νεαρούς, ένα φροντιστήριο που θα τους διδάξει έναν τύπο σωματικής άσκησης και έναν τρόπο ψυχαγωγίας που θα απαντούν στις απαιτήσεις της κοινωνικής τους «χωροταξίας». Ο Ιωάννης Γεωργιάδης, μετέπειτα καθηγητής στην Ιατρική Σχολή, μέλος της Α.Λ. και δεινός ξιφομάχος (νικητής στο αγώνισμα της σπάθης στους Ολυμπιακούς αγώνες του 1896), αφού πρώτα διαπιστώσει την ισχνή διάδοση της ξιφασκίας, κατόπιν επιχειρηματολογεί υπέρ του αθλήματος διανθίζοντας τον περί υγείας λόγο του με παραμέτρους παιδαγωγικές, ψυχολογικές και κοινωνικές. Πρόκειται για τον τύπο της «τελείας» άσκησης: αναπτύσσει αρμονικά τα μέλη του σώματος, επιδρά καταλυτικά στο πνεύμα, διαμορφώνει το χαρακτήρα και τις ψυχικές ποιότητες, συνιστά αποτελεσματική άμυνα σε δύσκολες περιστάσεις, και διαθέτει το πρόσθετο πλεονέκτημα να μην περιορίζεται στις νεαρές ηλικίες. Έτσι προάγει το κάλλος, οξύνει την

¹⁸⁰ Εφημ. *Ακρόπολις*, 29.12.1906.

¹⁸¹ Εσωτερικός Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης, § 10, σ. 6.

πνευματική ετοιμότητα, διαμορφώνει «...επί το ανδρικότερον και καθιστά τον μεν φύσει δειλόν εσκεμμένον, και τον ευέξαπτον ψυχραιμότερον».¹⁸²

Στην πρώτη επίδειξη ξιφασκίας των μελών της Λέσχης που πραγματοποιείται τον Μάρτιο του 1899, ανιχνεύουμε ψήγματα μιας ευρύτερης κοινωνικότητας. Το πρόγραμμα συμπεριλαμβάνει συναυλία κλασικής μουσικής και τραγουδιού, ενώ στους προσκεκλημένους επιβάλλεται βραδινή αμφίεση¹⁸³.

Στα χρόνια του Ομίλου, ο πρώτος διδάσκαλος ξιφομαχίας ήταν ο Νικόλαος Πύργος, συγγραφέας -στην πραγματικότητα εραμιστής και μεταφραστής από τα γαλλικά- του πρώτου σχετικού εγχειριδίου στη γλώσσα μας. Ακολούθησαν προσκλήσεις ξιφομάχων από το εξωτερικό, όπως ο γάλλος Peronnet την περίοδο της συγχώνευσης των δύο σωματείων, και οι ομοεθνείς του Roger (1904) και Clappier (1906). Το 1917 προσλήφθηκε ο ιταλός Arthur Gereski που η σταδιοδρομία του στην Αθηναϊκή Λέσχη ανακόπηκε με την κήρυξη του ελληνο-ιταλικού πολέμου το 1940. Οι σχέσεις ανάμεσα στον Gereski και τη Λέσχη αποκαταστάθηκαν μετά από τον τερματισμό της εμπόλεμης κατάστασης, με την ανάκληση της απόλυσής του.¹⁸⁴

¹⁸² ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, «Τὰ ἐκ τῆς Ξιφασκίας Ἀγαθὰ», στο Κ. Μ. ΚΑΤΣΑΡΑΣ (επιμ.), *Ἡ Ἑλλάς κατὰ τοὺς Διεθνεῖς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνας 1906*, Ἀθήνα 1906, σ. 17-19.

¹⁸³ Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, *ὁ.π.*, σ. 22.

¹⁸⁴ *Ὁ.π.*, σ. 21.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

Ενδοσωματειακή κοινωνικότητα

Έχουμε ήδη μιλήσει για τα σημεία που συνδέουν τις κλειστές αντρικές λέσχες με τον κόσμο του καφενείου και της ταβέρνας, αλλά και για τις μεγάλες διαφορές που παρατηρούνται ανάμεσα στα δύο κοινωνικά μορφώματα. Τα κλειστά σωματεία παρότι εμφανίζονται πιο περίπλοκα, περισσότερο ιεραρχικά και οργανωμένα με μεγαλύτερη αυστηρότητα απ' ό,τι τα καφενεία και οι ταβέρνες, έχουν αξιοποιήσει και μετασχηματίσει κάποια υλικά από την κοινωνική αρχιτεκτονική των πρώιμων αυτών χώρων του συμποσιασμού: την κατανάλωση φαγητών και ποτών, την ελεγχόμενη κοινωνική σύνθεση, την ακροβασία ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό, την αποκλειστικά αντρική συναναστροφή.¹⁸⁵ Από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στις χώρες της ευρωπαϊκής ηπείρου και στην Αμερική, σημειώθηκε ένας αριθμητικός πολλαπλασιασμός της σωματειακής ζωής, πράγματι εντυπωσιακός. Η διόγκωση αυτή που συνόδευσε την ανάπτυξη των πόλεων και τη αριθμητική ενίσχυση της αστικής τάξης, συνδέθηκε με μια νέα οργάνωση του χρόνου και με ευρύτερες αλλαγές στο περιεχόμενο της κοινωνικότητας. Η ανάδυση νέων, νεωτερικών τρόπων ψυχαγωγίας και αναψυχής των αστικών στρωμάτων της πόλης συνδέθηκε με πολλές δραστηριότητες, όπως τα σπορ, οι εξοχικοί περίπατοι, οι χοροεσπερίδες, οι μουσικές εκδηλώσεις, οι θεατρικές παραστάσεις κ.ά. Εδώ θα μας απασχολήσει το σύνολο δραστηριοτήτων που συνδέεται με την ενδοσωματειακή κοινωνικότητα που αναπτύσσεται εντός της Αθηναϊκής Λέσχης, στους ειδικούς χώρους που έχουν διαμορφωθεί για την

¹⁸⁵ P. CLARK, *British Clubs and Societies ...*, ό.π., σ. 40-1.

εξυπηρέτηση διακριτών αναγκών της συναναστροφής των μελών: φλυαρητήριο, εντευκτήρια, εστιατόριο, βιβλιοθήκη, αναγνωστήριο και αίθουσες «παιγνίων».

ΟΤΑΝ ΤΑ ΜΕΛΗ ΦΛΥΑΡΟΥΝ

Συνεκτικό στοιχείο της καθημερινής ζωής μέσα στα σωματεία «κοινωνικού» τύπου, αυτό που δημιουργούσε δεσμούς ανάμεσα στα μέλη και έδινε υπόσταση στη συμμετοχή τους σε μια ομάδα, δεν ήταν βέβαια η τυπική απόκτηση της ιδιότητας του μέλους, αλλά το σύνολο των δραστηριοτήτων στις οποίες συμμετείχαν από κοινού οι εταίροι. Οι αντρικές λέσχες είναι χώροι που αυτονόητα ακμάζει η συνομιλία. Σύμφωνα με τον Ρίτσαρντ Σένετ, είναι ο πρώτος θεσμός που συγκροτήθηκε για να στεγάσει την ιδιωτική συνομιλία, και στο βαθμό που η τελευταία μπορεί να ειπωθεί σαν διασκέδαση, προσφέρει μεγαλύτερη ικανοποίηση όταν κανείς επιλέγει τους συνομιλητές ή το ακροατήριό του. Στις κλειστές λέσχες «το πρώτο που ήθελες να ξέρεις δεν ήταν τι λεγόταν, αλλά ποιος μιλούσε».¹⁸⁶

Στην Αθηναϊκή Λέσχη υπάρχει μια ειδική αίθουσα που προσφέρεται γι' αυτό το σκοπό, το «φλυαρητήριο», μεταφορά στην ελληνική γλώσσα των parlour rooms των αντίστοιχων λεσχών της Αγγλίας, επιπλωμένη με αναπαυτικές πολυθρόνες και καναπέδες, κρυστάλλινους πολυελαίους και μεγάλους καθρέφτες. Η συνομιλία εκεί θα μπορούσε να εντάσσεται σ' ένα σώμα άτυπων κανόνων που να προκρίνουν τη συνεργασία, το ιδανικό της ισότητας ανάμεσα στους συνομιλητές, την αυθορμησία και την ανεπισημότητα του λόγου και να επικεντρώνεται ενίοτε σε μη επαγγελματική θεματολογία. Ζητήματα της επικαιρότητας όπως εμφανίζονταν στις εφημερίδες και τα περιοδικά της

¹⁸⁶ ΡΙΤΣΑΡΝΤ ΣΕΝΕΤ, *Η Τυραννία της Οικειότητας*, ό.π., σ. 117. Στο μακρύ κατάλογο των διαφορών ανάμεσα στα δυο μορφώματα του αντρικού συμποσιασμού, τις κλειστές λέσχες και τα καφενεία, να προσθέσω μια ακόμη παράμετρο. Στο εσωτερικό του καφενείου είναι δυνατή η συναναστροφή μ' έναν κοινωνικά κατώτερο. Αντίθετα η λέσχη είναι μια κοινότητα «ίσων», η συνομιλία σ' αυτή δεν είναι παρά μια ομοκοινωνική επικοινωνία, (για τη συνομιλία στα καφενεία και τις αντρικές λέσχες της Αγγλίας και της Γαλλίας το 18^ο αιώνα, βλ. στο ίδιο, σ. 112 – 6).

εποχής που προμηθευόταν ανελλιπώς η Λέσχη, θέματα εξωτερικής και εσωτερικής πολιτικής, τα «νέα» της πόλης θα συζητιόνταν στις σταθερές ή ευκαιριακές παρέες του σωματείου και θα μπορούσαν να προσφέρουν μια ευεργετική ανακούφιση από τις απαιτήσεις και τις δυσκολίες της επαγγελματικής δραστηριότητας. Αλλά και οι επαγγελματικές συζητήσεις θα άνοιγαν το δρόμο για ευρύτερες συμμαχίες παρόμοιας φύσης ανάμεσα στα μέλη. Η πρόβλεψη ειδικών χώρων με μικρές διαστάσεις για τις κατ' ιδίαν συναντήσεις των μελών, φαίνεται να υποστηρίζει την παραπάνω υπόθεση.¹⁸⁷

Η ύπαρξη αιθουσών που είναι αφιερωμένες στη συζήτηση και διαθέτουν δηλωτικό όνομα της δραστηριότητας που αναπτύσσεται εντός τους, γεγονός που σημειώνεται εξάλλου στα καταστατικά, δείχνει ενδεχομένως ότι εξίσου ζητούμενο στη Λέσχη θα μπορούσε είναι η αναζήτηση κάποιας ιδιωτικότητας. Στις υπόλοιπες αίθουσες του κτιρίου η συζήτηση δεν θα ήταν η βασική δραστηριότητα και ίσως μάλιστα να αποφευγόταν· τα μέλη μπορούσαν έτσι να βρίσκονται σ' ένα δωμάτιο γεμάτο με φίλους και να μην αποσπώνται ή να ενοχλούνται από κανέναν, δηλαδή η σιωπή και η άτονη κοινωνικότητα που συνεπάγεται, να ήταν ένα από τα δικαιώματα που απολάμβαναν οι συμμετέχοντες στη Α.Λ. Στις λονδρέζικες λέσχες του 19^{ου} αιώνα φαίνεται πως συχνά επικρατούσε «νεκρική σιγή», γεγονός που τις έκανε πολύ πληκτικούς χώρους για τους επισκέπτες από λέσχες μικρότερων επαρχιακών πόλεων, αλλά ταυτόχρονα απολύτως απαραίτητα περιβάλλοντα για τα τακτικά μέλη τους, που ως κάτοικοι της πολύβουης και κουραστικής μεγαλούπολης, είχαν συχνά την ανάγκη της απόδρασης κάθε είδους.¹⁸⁸

Πάντως στην Αθηναϊκή Λέσχη δεν φαίνεται να απουσίαζαν οι «ζωηρές» παρέες που συναντιόντουσαν με σταθερή συχνότητα στο φλυαρητήριο, όπως η φιλολογική παρέα του γελοιογράφου και εκδότη της

¹⁸⁷ Ο J. Tosh αναφέρει τη συχνή περιγραφή των κλειστών λεσχών από τα ίδια τα μέλη τους σαν χώρους όπου επικρατεί μια «οικογενειακή ατμόσφαιρα» και επισημαίνει τον παραπλανητικό χαρακτήρα αυτού του χαρακτηρισμού, αφού το είδος της συντροφικότητας που προσφέρουν στη ουσία υποκαθιστά προσωρινά τις οικογενειακές σχέσεις. Το μόνο σημείο όπου μπορεί να ανιχνευθεί ένας κοινός τόπος με τον οίκο, είναι η ενδεχόμενη προσφορά ενός καταφυγίου από τις πιέσεις της αγοράς, (*A Man's Place*, ό.π., σ. 129).

¹⁸⁸ ΡΙΤΣΑΡΝΤ ΣΕΝΕΤ, ό.π., σ. 277.

σατυρικής εφημερίδας *Ασμοδαίος*, Θέμου Άννινου, του συγγραφέα Εμμανουήλ Ροΐδη και του λόγιου και κτηματία Αλέξανδρου Δόσιου που με τη συνδρομή του, νεαρού τότε, Αριστομένη Προβελέγγιου αποτελούσε πόλο έλξης για τα υπόλοιπα μέλη του σωματείου εξαιτίας της «ζωηρότητας και του ενδιαφέροντος» που παρουσίαζε, με αφηγήσεις ανεκδότητων και αστεϊσμούς. Η παρέα διέθετε το «δικό της» τραπέζι και συχνά ήταν ιδιαίτερα θορυβώδης αφού ένα βράδυ αναγκάστηκε «ο πρόεδρος της Λέσχης Α. Αυγερινός να σβήσει το φως του εστιατορίου για να αναγκαστούν αυτοί να φύγουν και να βρουν την ησυχία τους τα άλλα μέλη της Λέσχης».¹⁸⁹

Για τις συναντήσεις των μελών προσφέρονταν και άλλες αίθουσες εντευκτηρίων αλλά και «πολυτελέστατη» σάλα εστιατορίου, που όπως είδαμε από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 επιτρεπόταν η χρήση της από κυρίες και κυρίους που δεν ανήκαν στον κατάλογο των μελών. Η τιμές των προσφερόμενων φαγητών και ποτών καθορίζονταν από το διοικητικό συμβούλιο και αποτελούσαν ένα πρόσθετο έσοδο της Α.Λ. Με απόφαση μάλιστα της Γ.Σ. το 1936 και με τη σύναψη δανείου 500.000 δρχ. αποφασίστηκε το χτίσιμο ενός ακόμη ορόφου και η δημιουργία θερινού εστιατορίου στην ταράτσα του κτιρίου, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η αφόρητη ζέστη τους μήνες του καλοκαιριού.¹⁹⁰

ΤΑ ΧΑΡΤΟΠΑΙΓΝΙΑ

Πέρα από τις αθλητικές δραστηριότητες που επιδίδονταν τα μέλη, δηλαδή ξιφασκία και σπαθασκία, και για τις οποίες γίνεται ειδική μνεία στην οικεία ενότητα, ένα μεγάλο μέρος της ψυχαγωγίας τους φαίνεται πως καταλάμβανε η χαρτοπαιξία. Παρότι αγνοούμε τις κοινωνικές συνδηλώσεις της χαρτοπαιξίας, τα παιχνίδια με τα χαρτιά ήταν μια προσφιλή ενασχόληση σε όλα τα *gentlemen's club* του εξωτερικού. Πάντως δεν είναι παρόμοια όλα τα παιχνίδια που μπορεί να παίζει κανείς με τα χαρτιά στην κλίμακα της αξιολόγησης· η κύρια διαφορά είναι αν το παιχνίδι δίνει έμφαση στη διανοητική λύση ή στην τύχη, οπότε κατατάσσεται στον «τζόγο»: π.χ. το μπριτζ ανέκαθεν, ακόμη και σήμερα

¹⁸⁹ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΑΠΕΙΛΑΛΙΔΗΣ, *ό.π.*, σ. 55.

¹⁹⁰ Στο *ίδιο*, σ. 31.

εξάλλου, θεωρούνταν ένα παιχνίδι με ειδικό βαθμό δυσκολίας που παιζόταν από ανθρώπους που ανήκαν σε ανώτερες κοινωνικές κατηγορίες και διέθεταν ή πίστευαν πως διέθεταν, τις διανοητικές ικανότητες που απαιτούσε. Μάλιστα τα σχετικά παιχνίδια περιβάλλονταν και με μια αίγλη κοσμοπολιτισμού, όπως τουλάχιστον φαίνεται στο άρθρο που περιλαμβάνεται στη στήλη *Κοσμική κίνησης* και αναφέρεται σε «μία κομψή αίθουσα [που] φιλοξενεί την εντελλεκτουέλ της χαρτοπαιξίας, ήτοι τις μπριτζίστριες».¹⁹¹ Στη Λέσχη υπήρχε ειδική αίθουσα για μπριτζ και διεξάγονταν μάλιστα και ετήσια τουρνουά. Ένας ολόκληρος όροφος του κτιρίου ήταν αφιερωμένος στη χαρτοπαιξία που περιλάμβανε 6 αίθουσες προορισμένες για διαφορετικό παιχνίδι η καθεμιά. Για την αποφυγή προβλημάτων με το νόμο που από τα τέλη του 19^{ου} είχε σκληρύνει απέναντι στις χαρτοπαικτικές λέσχες και στα φαινόμενα κερδοσκοπίας και οικονομικών καταστροφών που διαδραματίζονταν εντός τους, η Α.Λ. είχε εξαρχής απαγορεύσει τα λεγόμενα *τυχερά* παιχνίδια.¹⁹² Βέβαια μπορεί η απαγόρευση να αφορούσε κυρίως τα ποσά που παίζονταν, ή ακόμη να είχε έναν τυπικό χαρακτήρα, προκειμένου να εξασφαλίζει το απαιτούμενο πρόσωπο νομιμότητας.

Οι κανόνες που όριζαν τα παιχνίδια ήταν διατυπωμένοι σε ειδικά και λεπτομερέστατα εγχειρίδια όπως για παράδειγμα ο 50σέλιδος Κανονισμός της αίθουσας του Εκαρτέ που εντόπισα κατά τη διάρκεια της έρευνάς μου,¹⁹³ αλλά και σε μικρότερες σε έκταση ανακοινώσεις που συντάσσονταν από το Δ.Σ. και τοιχοκολλούνταν στη Λέσχη προς γνώση των μελών.¹⁹⁴ Κατά τα άλλα συστήνονταν ειδικές εφορευτικές επιτροπές για τα διάφορα παιχνίδια (μπριτζ, εκαρτέ, ανοιχτό και κλειστό πόκερ) που

¹⁹¹ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 19.2.1928.

¹⁹² *Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης*, εν Αθήναις Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», 1875, §25, σ. 13. Φαίνεται μάλιστα πως ο διευθυντής της Αστυνομίας Αθηνών Μπαϊρακτάρης, είχε εφορήσει ένα βράδυ του 1892 στη Λέσχη διαλύοντας τα παιχνίδια. Το επεισόδιο έληξε μετά από τις διαμαρτυρίες του τέως προέδρου του σωματείου και τότε αντιπροέδρου της βουλής Ανδρέα Αυγερινού στον πρωθυπουργό Θ. Δηληγιάννη, που επέπληξε τον αρχηγό της Αστυνομίας και του υπέδειξε να ζητήσει δημοσίως συγγνώμη από τη διοίκηση, (ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΑΙΓΕΙΑΛΙΔΗΣ, *ό.π.*, σ. 55-6).

¹⁹³ *Αθηναϊκή Λέσχη, Κανονισμός της Αιθούσας του Εκαρτέ*, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη, 1919. Το εκαρτέ ήταν ένα παιχνίδι που φαίνεται ότι μέχρι και την περίοδο που εξετάζουμε ήταν δημοφιλές στη Λέσχη, αλλά στη συνέχεια εγκαταλείφθηκε.

¹⁹⁴ *Αθηναϊκή Λέσχη, Εσωτερικός Κανονισμός*, Εν Αθήναις 1929, §5, σ. 31.

επιτηρούσαν την εφαρμογή του καταστατικού και των ειδικών κανονισμών. Και τα 3 βιβλία που έχουν γραφεί από μέλη της Λέσχης για αυτήν, συμφωνούν ως προς το ότι η χαρτοπαιξία συνοδευόταν πολύ συχνά από δυσάρεστες προστριβές μεταξύ των παικτών και αποτελούσε έναν συνήθη λόγο για επιπλήξεις και διαγραφές μελών. Γι αυτό ίσως και οι καταστατικοί κανονισμοί ξοδεύουν πολύ μελάνι για να ρυθμίσουν και να προβλέψουν κάθε περίπτωση που θα μπορούσε να δημιουργήσει εντάσεις κατά τη διάρκεια των παιχνιδιών. Το τιμολόγιο με το κόστος των χαρτοπαίγνιων συντάσσεται από το Δ.Σ. και τα σχετικά χρέη προς τη Λέσχη πρέπει να εξοφλούνται μέσα σε διάστημα 48 ωρών, διαφορετικά ειδοποιείται εγγράφως ο παίκτης για τις οφειλές του με την υποχρέωση να τις τακτοποιήσει το επόμενο εικοσιτετράωρο, μετά την παρέλευση του οποίου διαγράφεται.¹⁹⁵ Την έκταση που καταλάμβανε η χαρτοπαιξία στη Λέσχη προδίδουν και οι αφηγήσεις του Γ. Αιγειαλίδη για την καθημερινότητα εντός του σωματείου, που το μεγαλύτερο μέρος τους αφορά περιστατικά που διαδραματίστηκαν γύρω από την πράσινη τσόχα.

ΔΕΞΙΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΧΟΡΟΕΣΠΕΡΙΔΕΣ

Η σταθερή επιδίωξη της ενότητας και της φιλίας ανάμεσα στα μέλη της Λέσχης που από τη μια έχουν συγγενή κοινωνική προέλευση αλλά από την άλλη χρειάζεται να υποσκελίζουν επαγγελματικά συγκρουόμενα συμφέροντα και διακριτές πολιτικές ιδεολογίες, μπορούσε να κατοχυρωθεί και με άλλους τρόπους, κάποιοι από τους οποίους συνδέονταν με τις κοινωνικές επαφές μεταξύ των μελών, και με πρακτικές διασκέδασης και ψυχαγωγίας όπως ο συμποσιασμός, η χαρτοπαιξία και η διοργάνωση χοροεσπερίδων. Και αυτές οι πρακτικές λειτουργούσαν σαν κριτήρια κοινωνικής διαφοροποίησης,¹⁹⁶ με άλλα λόγια τα μέλη του σωματείου θεωρούσαν πως ανήκουν σε μια διακριτή και προνομιακή ομάδα που ως τέτοια έπρεπε να διασκεδάσει με ομοκοινωνικό τρόπο.

Από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και μετά, τα κάθε λογής σωματεία διοργανώνουν χοροεσπερίδες, συνήθως σε ετήσια βάση και με στόχο την

¹⁹⁵ Οι διατάξεις αυτές είναι απαράλλακτες σε όλα τα καταστατικά από το 1904 και μετά, ενδεικτικά βλ. *Αθηναϊκή Λέσχη, Κανονισμός 1912*, Εν Αθήναις, § 4, σ.26.

¹⁹⁶ JOHN LOWERSON, *Sport and the English Middle Classes, 1870 – 1914*, ό.π., σ. 2.

οικονομική τους ενίσχυση ή τη χρηματοδότηση κάποιου φιλανθρωπικού σκοπού. Μια ματιά στις «κοινωνικές» σελίδες των εφημερίδων που καταγράφουν την κοσμική κίνηση της πρωτεύουσας, δείχνει τα αυξητικά μεγέθη του φαινομένου κυρίως στην αρχή του έτους, την περίοδο της αποκριάς ή με την ευκαιρία του εορτασμού της ίδρυσης των συλλόγων. Όσο πιο σημαντικό από κοινωνική άποψη είναι ένα σωματείο, τόσο μεγαλύτερη δημοσιότητα κερδίζει η διοργάνωση του ετήσιου χορού του, όπως για παράδειγμα ο χορός του «Παρνασσού» που πρωτοεμφανίστηκε το 1879 και πολύ γρήγορα εξελίχθηκε σε ένα από τα σημαντικά κοσμικά γεγονότα της πόλης, με την παρουσία υψηλών προσκεκλημένων από τη βασιλική αυλή.¹⁹⁷ Στον τύπο αφιερώνονται πολλές γραμμές κάθε χρόνο για να περιγραφούν, συχνά με φαιδρές λεπτομέρειες, τα πρόσωπα που παρελάσανε στα πολυτελή σαλόνια, το είδος της μουσικής που συνόδευε τις χορευτικές τους φιγούρες, και κυρίως οι ενδυματολογικές προτιμήσεις των δεσποινίδων και των κυριών.

Οι δύο κλειστές ανδρικές λέσχες της Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης, η λέσχη *Βυζάντιον* και η *Ελληνική Λέσχη Σμύρνης*, φαίνεται πως διοργάνωναν συχνά χοροεσπερίδες, αφού στα καταστατικά τους περιλαμβάνουν ειδικές διατάξεις *περί χορών και εσπερίδων*. Έτσι προβλέπεται η δυνατότητα διοργάνωσης χορών κατά την περίοδο της αποκριάς «απαγορεύοντας εν πάση περιπτώσει τας προσωπίδας και τους ρυπαρούς και άσεμνους ιματισμούς, και παν ό,τι αντίκειται προς την της Λέσχης αξιοπρέπειαν».¹⁹⁸ Στις εκδηλώσεις αυτές επιτρέπεται η δραστηριοποίηση και η συμμετοχή των συζύγων των μελών. Είναι επίσης δυνατό, μετά από τη σχετική έγκριση της διοίκησης, μέλη της Λέσχης να διοργανώσουν με δική τους πρωτοβουλία και δικά τους έξοδα, ιδιωτικές γιορτές στις εγκαταστάσεις του σωματείου, αρκεί να τηρούν τους γενικούς όρους των τακτικών χορών και να αποδώσουν ένα χρηματικό ποσό προς όφελος του ταμείου της Λέσχης.¹⁹⁹ Η κοινωνική αίγλη των Λεσχών επιβάλλει την πρόσκληση των ανώτερων πολιτικών και στρατιωτικών

¹⁹⁷ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, *ό.π.*, σ. 203.

¹⁹⁸ *Κανονισμός της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Λέσχης Βυζάντιον*, εν Κωνσταντινουπόλει Τύποις Ε. Ι. Λαζαρίδου 1862, §38, σ. 10-1.

¹⁹⁹ Στο *ίδιο*, §41, σ. 11. Αυτές οι ιδιωτικές εκδηλώσεις δεν μπορούν να ξεπερνούν τις 10 ετησίως.

υπαλλήλων της εγχωρίου αρχής αλλά και των εν γένει διακεκριμένων προσώπων της πόλης. Για λόγους αμοιβαιότητας προσκαλούνται επίσης τα Δ.Σ. των άλλων λεσχών της Σμύρνης, αλλά όχι και τα μέλη τους.²⁰⁰ Οι εγκαταστάσεις της Λέσχης μπορούν να παραχωρηθούν για τη διοργάνωση φιλανθρωπικών χορών υπέρ των σημαντικών ευεργετικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων της ορθόδοξης κοινότητας της Σμύρνης.²⁰¹

Αντίθετα για την περίπτωση της Αθηναϊκής Λέσχης δεν διαθέτουμε καμιά καταστατική μαρτυρία ή πληροφορία από τον τύπο για την κοσμική πλευρά των δραστηριοτήτων της. Και εδώ τηρείται ο, πανταχού παρών, κανόνας της αποσιώπησης, γεγονός που μας οδηγεί σε δύο υποθέσεις. Καταρχήν πως απουσίαζαν οι χοροεσπερίδες με φιλανθρωπικό χαρακτήρα, μια και αυτές οι εκδηλώσεις πάντοτε συνοδεύονταν από μεγάλη δημοσιότητα προκειμένου να εξασφαλίσουν όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συμμετοχή που θα αύξαινε αντίστοιχα και το ποσό που θα συγκεντρωνόταν, και έπειτα, πως η Α.Λ. διατηρεί τα χαρακτηριστικά του κλειστού σωματείου ακόμη και σε περιπτώσεις όπως αυτή.

Πάντως η πρώτη επίσημη δεξίωση της Λέσχης φαίνεται ότι γίνεται στις 29 Μαρτίου του 1899 μετά από μια επίδειξη ξιφασκίας των αθλητών της, για να γιορτάσει με αυτόν τον τρόπο την επέκταση των εγκαταστάσεών της στο γειτονικό κτίριο που ανήκε στη Ναταλία Μελά. Στην εσπερίδα παρευρέθηκε όλη η «καλή κοινωνία» της εποχής, οι νεαροί πρίγκιπες της βασιλικής αυλής και πολλά μέλη του διπλωματικού σώματος.²⁰² Την περίοδο πριν τον α΄ παγκόσμιο πόλεμο η Α.Λ. μετείχε εξάλλου στην ελλανόδικο επιτροπή που βράβευε τα καλύτερα άρματα των «κομιτάτων» της αποκριάς, ενώ ήταν και ένας από τους αθλοθέτες του εορταστικού θεσμού.²⁰³ Παρά την ελλιπή πληροφόρηση που διαθέτουμε γύρω από αυτό το ζήτημα, φαίνεται πως οι θεσμοθετημένοι χοροί του σωματείου ήταν τρεις ετησίως: τα *réveillons* των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς και η επίσημη μεγάλη δεξίωση στις αρχές κάθε χρόνου,

²⁰⁰ *Κανονισμός της Ελληνικής Λέσχης εν Σμύρνη*, 1898, §32 και 35, σ. 13.

²⁰¹ Στο *ίδιο*, §38, σ. 14.

²⁰² ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΑΙΓΕΙΑΛΙΔΗΣ, *ό.π.*, σ. 22.

²⁰³ Στο *ίδιο*, σ. 23.

που ήταν και η γιορτή της ίδρυσης του σωματείου.²⁰⁴ Οι χοροί αυτοί σαν γεγονότα που κατ' εξαίρεση αξιοποιούσαν τη γυναικεία κοινωνικότητα, πρέπει να προσέφεραν και την ευκαιρία για γνωριμία ανάμεσα στις ανύπαντρες θυγατέρες των μελών και τους επίδοξους μέλλοντες συζύγους τους, αφού οι πρακτικές επιγαμίας μεταξύ των οικογενειών που ανήκαν στο σωματείο δεν πρέπει να ήταν σπάνιες, όπως είδαμε π.χ. στην περίπτωση της οικογένειας Μελά. Η διασωματειακή κοινωνικότητα είναι επίσης σπάνια για την Α.Λ. Ένα από τα σωματεία με τα οποία διατηρούσε κάποιο είδος επαφών φαίνεται πως ήταν ο *Σύλλογος Αθηναίων* που βρισκόταν υπό την προστασία του βασιλιά, αφού στον ετήσιο χορό του στο κέντρο *Μαζίμ* που χαρακτηριζόταν «εξαιρετικό αθηναϊκόν κοσμικόν γεγονός», ένα από τα δύο μέρη που διατίθονταν τα εισιτήρια ήταν το θυρωρείο της Λέσχης. Το δεύτερο ήταν το αριστοκρατικό ξενοδοχείο της *Μεγάλης Βρετανίας*.²⁰⁵

²⁰⁴ Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, *Η Αθηναϊκή Λέσχη 1875 – 2000...*, ό.π., σ. 28.

²⁰⁵ Εφημ. *Καθημερινή*, 1.3.1939.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄

Μια εγγράμματη κοινότητα

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΡΙΟ

Η Α.Α. συστήνει βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο από την αρχή της ίδρυσής της. Η βιβλιοθήκη συγκροτείται σταδιακά με επιλεκτικές αγορές της διοίκησης, αλλά και με δωρεές που πραγματοποιούν τα μέλη και αριθμεί γύρω στα 5.000 βιβλία, ιστορικού κυρίως περιεχομένου.²⁰⁶ Ταυτόχρονα προμηθεύεται τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο της Ελλάδας, αλλά και τις σπουδαιότερες ξένες εφημερίδες και περιοδικά, συχνά μετά από παράκληση των μελών της. Έτσι ο Κ. Παπαρηγόπουλος αιτείται την αγορά της *Journal d' Agriculture Pratique*, οι αξιωματικοί του Ναυτικού Παλάσκας, Κριεζής και Αργυρόπουλος ζητούν την έκδοση του γαλλικού υπουργείου Ναυτικών *Revue Maritime*. Το 1877 οι Χωρέμης, Β. Μελάς και Α. Πάλης την παρισινή εφημερίδα *La Voix des Peuple*, ενώ οι Ζυγομαλάς, Μπουντούρης, Ροΐδης και Δ. Σούτσος συνιστούν την αγορά του *Dictionnaire des Contemporains*.²⁰⁷ Η βιβλιοθήκη λειτουργεί και σαν δανειστική για όλα τα βιβλία και τα περιοδικά που διαθέτει, πλην των καλλιτεχνικών. Η διευκόλυνση προφανώς αφορά μόνο τα μέλη: για τα περιοδικά επιτρέπεται ο δανεισμός μόνο αφού παρέλθει ένας μήνας από τη λήψη τους, ενώ ο δανειστής οφείλει να επιστρέψει τα δανειζόμενα έντυπα μέσα σε 10 μέρες.²⁰⁸ Στο τέλος κάθε χρόνου η Λέσχη προβαίνει στην πώληση των περιοδικών, εφημερίδων και βιβλίων που δεν χρειάζονται

²⁰⁶ Διαθέτει μάλιστα και ένα αντίτυπο της μεγάλης «Χάρτας» του Ρήγα σε έκδοση τυπωμένη στη Βιέννη το 1797, [(ΕΠΗΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ), *Η Αθηναϊκή Λέσχη ...*, ό.π., σ. 19].

²⁰⁷ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ν. ΑΙΓΕΙΑΛΙΔΗΣ, ό.π., σ. 57.

²⁰⁸ *Αθηναϊκή Λέσχη, Εσωτερικός Κανονισμός*, Εν Αθήναις 1915, §8, σ. 27.

πλέον μετά από πλειοδοσία που διενεργείται μεταξύ των ενδιαφερόμενων μελών, ενώ τα τυχόν υπολειπόμενα εκποιούνται εκτός της Λέσχης από τη διοίκησή της.²⁰⁹

ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ

Στην Α.Λ. υπάρχει ειδική αίθουσα διαλέξεων στην οποία, τα μέλη της κυρίως (όπως δηλώνει τουλάχιστον ο Φ. Μπουμπουλίδης), μπορούν να δίνουν ομιλίες με θέματα που άπτονται των επαγγελματικών τους ενασχολήσεων ή των γενικών ενδιαφερόντων τους. Η διοργάνωση διαλέξεων από σωματεία που δεν περιλάμβαναν στην κύρια σκοποθεσία τους την εκπαιδευτική και επιμορφωτική αποστολή δεν είναι καθόλου σπάνια. Πέρα από την αθρόα σύσταση φιλεκπαιδευτικών συλλόγων στα αστικά κέντρα που αναλαμβάνουν από το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα τη διάχυση της παιδείας και της επιστημονικής γνώσης στο σύνολο του πληθυσμού και κυρίως στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις,²¹⁰ παρόμοιες δραστηριότητες σε πολύ πιο περιορισμένη έκταση χαρακτηρίζουν και άλλα σωματεία. Σε αυτά, τα υποκείμενα εκπαιδεύονται κυρίως μέσα από την παρακολούθηση διαλέξεων που διοργανώνονται από τις αρμόδιες επιτροπές και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα γνωστικών πεδίων: ιστορία, φιλολογία, θρησκεία, πολιτική, οικονομία, τέχνη, υγιεινή. Σε αντίθεση με την Α.Λ. που και εδώ κρατά μακριά από το φως της δημοσιότητας αυτή την πλευρά της, οι διαλέξεις που διοργανώνονται από άλλα σωματεία είναι εκδηλώσεις με ανοιχτό χαρακτήρα που προαναγγέλλονται στις σχετικές στήλες των εφημερίδων με στόχο την συγκέντρωση του μεγαλύτερου δυνατού ακροατηρίου αλλά και τη δημόσια προβολή του σωματείου σαν φορέα επιστημονικής γνώσης.

Πάντως αυτά δεν φαίνεται να ισχύουν για την Λέσχη. Η αναζήτηση πληροφοριών για τις διαλέξεις που φαίνεται πως διοργάνωνε έδωσε πενιχρά αποτελέσματα, έτσι ώστε να μην μπορούμε να

²⁰⁹ Στο ίδιο, §9, σ. 27.

²¹⁰ Για την ελληνική περίπτωση βλ. ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, *Εθνική Ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως 1870 – 1912*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, και ΛΥΔΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Τοσούτοι Οξύφωνοι Αλέκτορες Αναφωνούντες Έγρηγορείτε»: οι Ελληνικοί Πολιτιστικοί Σύλλογοι τον 19^ο Αιώνα», *Ιστορικά* 27 (Δεκ. 1997), σ. 303 – 322.

διακριβώσουμε τη συχνότητα αυτών των δραστηριοτήτων, τη θεματολογία τους, ή το ποιοι από τα μέλη επιδίδονταν σε αυτές τις ανακοινώσεις. Η μόνη πληροφορία που ανιχνεύθηκε αφορά την ομιλία του Θεόδωρου Π. Πετρακόπουλου, επιχειρηματία και προέδρου του Δ.Σ. της Εταιρείας Ελληνικών Ξενοδοχείων Λάμψα, που δόθηκε στην ειδική αίθουσα διαλέξεων της Α.Λ. με θέμα τα αγαθά του τουρισμού.²¹¹

Αν ευσταθούν οι πληροφορίες που μας δίνουν τα κείμενα που προέρχονται από την ίδια τη Λέσχη, δίνονταν διαλέξεις «για θέματα εθνικά (ιδίως κατά τις μεγάλες εθνικές επετείους), ιστορικά, φιλολογικά, καλλιτεχνικά, αλλά και επιστημονικά, μάλιστα ιατρικά, με διαπρεπείς εκάστοτε ομιλητές (μέλη κυριότατα της «Λέσχης»)» και οι ακροατές τους μπορούσαν να είναι και μη μέλη, προσκεκλημένοι εγγράφως από τη διοίκηση.²¹² Επρόκειτο δηλαδή για μια ενδοσωματειακή δραστηριότητα όπως σχεδόν όλες οι άλλες, που αφορούσε κυρίως αποκλειστικά τα μέλη, αν εξαιρέσουμε την επιλεκτική πρόσκληση ανθρώπων από το φιλικό περίγυρο της Λέσχης. Ίσως το γεγονός της ύπαρξης πολλών καθηγητών των ανώτατων ιδρυμάτων ανάμεσα στα μέλη, που όπως είδαμε έφτανε το 10% του συνολικού αριθμού των εταίρων, να δίνει το στίγμα των συνήθων ομιλητών. Να σημειώσουμε και την ταυτόχρονη συμμετοχή πολλών μελών σε άλλες συσσωματώσεις όπου η διεξαγωγή ομιλιών ήταν κύρια δραστηριότητά τους, όπως ενδεικτικά ο *Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός*, η *Αρχαιολογική Εταιρεία*, ή ο *Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφέλμων Βιβλίων*.

Μια στενότερη συγγένεια της Α.Λ. ανιχνεύεται με τη *Λέσχη Επιστημόνων*, που ιδρύεται εν μέσω εθνικού διχασμού και φαίνεται πως δραστηριοποιείται στις παρυφές των κυβερνήσεων του Αλέξανδρου Ζαΐμη, με ένα Δ.Σ. που περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τον υπουργό Εθνικής Οικονομίας Π. Καλλιγά και τον υπουργό Συγκοινωνίας Φωκίωνα Νέγρη (στη θέση του προέδρου της Λέσχης).²¹³ Παρατήρησα την υψηλή συμμετοχή μελών της Α.Λ. και τόσο στη διοίκηση του 1916, όσο και σε

²¹¹ Η πληροφορία προέρχεται από τη βιογραφία του ομιλητή στο Λεξικό Βοβολίνη.

²¹² Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, *ό.π.*, σ. 27 – 8.

²¹³ ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΠΟΧΩΤΗΣ, «Εσωτερική Πολιτική» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Οι απαρχές*, Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 85.

εκείνη του 1919 της *Λέσχης Επιστημόνων*, που φαίνεται να είναι ένα μόρφωμα ταυτισμένο με την αντιβενιζελική παράταξη.

Δεν γνωρίζω αν η Λέσχη Επιστημόνων είχε μια μακρόχρονη ή βραχύβια παρουσία, πάντως εκτός από το ιδρυτικό καταστατικό, εντόπισα και το αμέσως επόμενο που κυκλοφόρησε στο τέλος του 1919.²¹⁴ Παρότι ο τίτλος του σωματείου παραπέμπει σε ένα ιδιότυπο επαγγελματικό σωματείο, εφόσον θεωρήσουμε το πανεπιστημιακό δίπλωμα που προαπαιτείται για να γίνει κάποιος μέλος της Λέσχης επαγγελματικό «εφόδιο», πρόκειται για μια ομάδα η οποία, καταστατικά τουλάχιστον, δηλώνει ότι στόχος της είναι «η δια των ειδικών γνώσεων των μελών αυτής ενίσχυσης της μερίμνης και των μέτρων των εκάστοτε Κυβερνήσεων προς βελτίωσιν της καθ' όλου διοικήσεως του Κράτους».²¹⁵ Δευτερευόντως, σημειώνεται το έργο της διαφώτισης της κοινής γνώμης πάνω σε ζητήματα που αφορούν τα οικονομικά και κοινωνικά συμφέροντα των πολιτών.²¹⁶

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ

Παρά τη μικρή ανάπτυξη της καλλιτεχνικής κίνησης στην Αθήνα στις αρχές του αιώνα, που περιορίζεται στις αστικού χαρακτήρα περιοχές του κέντρου και στους προαστιακούς θύλακες, σημειώνονται κάποιες εκθέσεις καλλιτεχνικού χαρακτήρα. Οι διοργανώσεις αυτές απευθύνονται κατά κύριο λόγο στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και με τον εκπαιδευτικούς χαρακτήρα ευελπιστούν να εισαγάγουν την Ελλάδα στον όμιλο των «πολιτισμένων» κρατών της Ευρώπης. Η εικονογραφία της δυτικότερης τέχνης προτείνει ένα κυρίαρχο μοντέλο ζωής με αναγνωρίσιμα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, και μέσα από αυτό, σφυρηλατεί δεσμούς συνάφειας τόσο μεταξύ των ελλήνων αστών, όσο και ανάμεσα σε αυτούς και τους ευρωπαϊούς ομολόγους τους.²¹⁷ Η απουσία ειδικών μελετών που να δείχνουν τα κριτήρια σύστασης μειζόνων καλλιτεχνικών συλλογών,

²¹⁴ *Καταστατικόν, Λέσχη Επιστημόνων*, Αθήνα 1916 και *Καταστατικόν, Λέσχη Επιστημόνων*, Αθήνα 1919.

²¹⁵ *Καταστατικόν, Λέσχη Επιστημόνων*, Αθήνα 1916, §1, σ. 3.

²¹⁶ Στο ίδιο.

²¹⁷ ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Εικαστικές Τέχνες», στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Οι Απαρχές*, Α2, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 1999, σ. 315.

όπως για παράδειγμα της Εθνικής Πινακοθήκης στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, δυσχεραίνει την εξαγωγή στοιχειωδών, έστω, συμπερασμάτων: δεν γνωρίζουμε τις στρατηγικές που καθόρισαν την επιλογή συγκεκριμένων καλλιτεχνών και συγκεκριμένων έργων. Ακόμη περισσότερο, αγνοούμε τις αισθητικές προτιμήσεις και τις ιδεολογικές επιλογές που οδήγησαν στη συγκρότηση μικρότερων, ιδιωτικών ή «ημιδημόσιων» συλλογών.²¹⁸

Η καλλιτεχνική συλλογή της Α.Α. συγκροτήθηκε από δωρεές μελών, αλλά και από τις αγορές που πραγματοποίησε η ίδια η Λέσχη στα χρόνια της λειτουργίας της.²¹⁹ Στον κατάλογο που παρατίθεται από τον Ε. Α. Στασινόπουλο σημειώνονται τα «σημαντικότερα» αποκτήματά της: πρόκειται για 30 ελαιογραφίες, 26 προσωπογραφίες, 19 υδατογραφίες, 4 παστέλ, πολυάριθμες χαλκογραφίες του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα και 28 γλυπτά έργα.

Παρά την ισχνή, αναλογικά, παρουσία εικαστικών καλλιτεχνών στους κόλπους της Λέσχης, επισημαίνουμε την ύπαρξη 7 ζωγράφων και γλυπτών, των οποίων τα έργα περιλαμβάνονται στη συλλογή της. Ως επί το πλείστον, πρόκειται για καλλιτέχνες με εκπαίδευση και έργο συντηρητικής κατεύθυνσης, προερχόμενοι από την Ακαδημία του Μονάχου - σχολή που κυριαρχεί στον ελληνικό χώρο, όχι μόνο στα τέλη του 19^{ου} αλλά και στις αρχές του 20ού αιώνα – με δημοφιλέστερο τον Γ. Ιακωβίδη, που επιστρέφοντας στην Ελλάδα το 1900 αναλαμβάνει διευθυντική θέση στην Εθνική Πινακοθήκη και την ίδια χρονιά γίνεται δεκτός στην Α.Α.²²⁰ Εδώ, η απόκτηση των έργων καλλιτεχνών / μελών της Λέσχης έχει έναν αυτονόητο χαρακτήρα: από τη στιγμή που αποτελούν μέρος αυτής της ομάδας είναι πολύ πιο εύκολη η αγορά των έργων τους, αλλά και πολύ πιο πιθανή η περίπτωση της αφιλοκερδούς προσφοράς τους

²¹⁸ Εξαιρέση αποτελεί η εξέταση της Συλλογής της *Λέσχης των Φιλελευθέρων*, βλ. ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, Η Συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιεννάλε της Βενετίας, 1934 – 1940, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, τόμ. Α', Ρέθυμνο 1996, σ. 115 – 7.

²¹⁹ Εδώ, θα μας απασχολήσουν μόνον τα ζωγραφικά και γλυπτικά έργα της συλλογής, για τα οποία διαθέτουμε στοιχειώδεις πληροφορίες (ονόματα καλλιτεχνών και τίτλους έργων, όχι όμως το χρόνο της απόκτησής τους από τη Λέσχη). Ο Ε. Α. Στασινόπουλος αναφέρει την ύπαρξη πολύτιμων ρολογιών, παλαιών σερβίτσιων φαγητού, χειροποίητων χαλιών και αρχαίων αγγείων (!), [Επαμεινώνδας Α. Στασινόπουλος], *ό.π.*, σ. 37.

²²⁰ Οι υπόλοιποι είναι οι Γ. Χατζόπουλος, Ν. Οθωνάιος, Γ. Κοσμάδοπουλος, Λ. Κογεβίνας, Ι. Λεωνίδας και ο γλύπτης Φ. Ρωκ.

από τους ίδιους τους καλλιτέχνες. Ίσως, μάλιστα η τελευταία αυτή περίπτωση να είναι περισσότερο πιθανή για τον Γ. Κοσμαδόπουλο και τον Ι. Λεωνίδα, όπου η ενασχόλησή τους με τη ζωγραφική φαίνεται να είναι πάρεργο, και πάντως όχι η κύρια βιοποριστική τους δραστηριότητα: γνωστός ως τραπεζίτης ο πρώτος, ως εφοπλιστής και πολιτικός ο δεύτερος.

Οι περισσότεροι από τους καλλιτέχνες που τροφοδοτούν με έργα τους τη συλλογή είναι γνωστοί ζωγράφοι του τέλους του 19^{ου} και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα. Μεταξύ άλλων, συναντάμε, όπως είπαμε, έργα του ακαδημαϊκού Γ. Ιακωβίδη, του Επ. Θωμόπουλου, των τοπιογράφων Οδ. Φωκά και Γ. Χατζόπουλου, της Θ. Φλωρά - Καραβία, του Ν. Κουνελάκη, του Ν. Οθωναίου, του Α. Προσαλέντη, του - διορισμένου από την κυβέρνηση Βενιζέλου ως ζωγράφου του στρατού- χαρακτή Λ. Κογεβίνα, του ιδιαίτερα γνωστού τον 19^{ου} αιώνα Βικ. Λάντσα, του παραγωγικότατου και δημοφιλή Α. Γιαλλινά, του Βικ. Μποκατσιάμπη, καθώς και των, φιλελεύθερης πολιτικής ιδεολογίας, γλυπτών, Κ. Θ. Δημητριάδη και Φ. Ρωκ. Στην περίπτωση του Άγγελου Γιαλλινά (1857 – 1939), βρίσκουμε μια ιδιαίτερη σχέση με την Α.Λ. Η γνωριμία του κερκυραίου ζωγράφου με τον άγγλο πρεσβευτή Φορντ (πιθανότατα μέλος της Λέσχης) υπήρξε καθοριστική για την καριέρα του, καθώς του έδωσε σημαντικές παραγγελίες και διοργάνωσε εκθέσεις του στην Αθήνα και σε πόλεις του εξωτερικού. Πάντως, η πρώτη ατομική έκθεση του καλλιτέχνη πραγματοποιήθηκε στο κτίριο της Αθηναϊκής Λέσχης το 1886.²²¹

Παρότι δύσκολα μπορούμε να μιλήσουμε για συστηματικές επενδυτικές πρακτικές στον καλλιτεχνικό τομέα μέχρι τα μέσα του 20^{ού} αιώνα (δεν διενεργούνται δημοπρασίες έργων τέχνης ή άλλες, ευρείας κλίμακας μεταπωλήσεις που να επισύρουν τις κερδοσκοπικές βλέψεις των συλλεκτών), και παρά το ότι απουσιάζουν από τη συλλογή καλλιτέχνες που τύχαιναν μεγάλης αναγνώρισης από τους σύγχρονούς τους, όπως ο Κ.

²²¹ Οι πληροφορίες για τη ζωή και το έργο των καλλιτεχνών αντλήθηκαν από το ΔΩΡΑ ΚΟΜΙΝΗ – ΔΙΑΛΕΤΗ / ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών: Ζωγράφοι, Γλύπτες, Χαρακτές, 16^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, τόμοι 4, Μέλισσα, Αθήνα 1997.

Παρθένης, ο Κ. Μαλέας, ο Ν. Γύζης, ο Π. Μαθιόπουλος ή ο Γ. Ροϊλός, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συλλογή αυτή συγκροτήθηκε βάσει μιας οικονομικής στρατηγικής, στο βαθμό που ο ακαδημαϊκός χαρακτήρας της τής εξασφαλίζει κάποια σιγουριά από την άποψη της οικονομικής αποτίμησης. Βέβαιος είναι εξάλλου ο συντηρητικός χαρακτήρας που αποπνέει η Συλλογή. Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη, από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι νεωτεριστές έλληνες καλλιτέχνες στρέφονται προς την τεχνοτροπία του ιμπρεσιονισμού και τροφοδοτούν την αντίθεση με τις κατεστημένες μορφές τέχνης, μέσα στο γενικότερο κλίμα της ανανέωσης και του εκσυγχρονισμού.²²² Κατ' αντίθεση με τη Συλλογή της *Λέσχης των Φιλελευθέρων* που αποδεικνύει μια αποκλειστική ταύτιση του πολιτικού αυτού χώρου με τις νεωτερικές τεχνοτροπικές τάσεις, εδώ –παρότι εμφανίζονται κοινά πρόσωπα– δεν μπορούμε να συγκροτήσουμε ανάλογο επιχείρημα. Προκύπτει μάλλον το αντίθετο: το σύνολο, σχεδόν, των έργων της Συλλογής προέρχονται από ζωγράφους που ακολούθησαν την κατεστημένη καλλιτεχνική παραγωγή της εποχής τους.²²³ Η παρουσία γνωστών φιλότεχνων αστών ανάμεσα στα μέλη της Α.Λ., ορισμένοι από τους οποίους κατέχουν και σημαντικές θέσεις στο Δ.Σ. της, όπως ο επιχειρηματίας και πολιτικός Π. Βουρλούμης και ο τραπεζίτης και πολιτικός Σπ. Λοβέρδος που αμφότεροι διατελούν αντιπρόεδροί της, ίσως να συνετέλεσε στην ενίσχυση της συλλογής.

Ως προς τη θεματολογία, θα πρέπει να σημειωθεί και η ύπαρξη αρκετών έργων που απεικονίζουν αθηναϊκές αρχαιότητες και βυζαντινά κτίρια, κυρίως θρησκευτικής χρήσης, σαν τυπική έκφραση μιας «ελληνικότητας» στραμμένης στα αρχαιοελληνικά πρότυπα και εν συνεχεία, στη βυζαντινή τέχνη. Πέρα από τη στρατιωτική, αρχαιοελληνική και βυζαντινή εικονογραφία, τα υπόλοιπα έργα είναι τοπιογραφίες, θαλασσογραφίες και προσωπογραφίες. Οι τελευταίες, με την εξαίρεση των πορτραίτων του Κωνσταντίνου και της Σοφίας φιλοτεχνημένων από τον Γ. Μαθιόπουλο, απεικονίζουν τους κατά καιρούς προέδρους της Λέσχης.

²²² ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Εικαστικές Τέχνες», *ό.π.*, σ. 329 – 335.

²²³ Με την εξαίρεση του Οδυσσέα Φωκά (1875 – 1946), που υπήρξε υποστηρικτής των ανανεωτικών καλλιτεχνικών τάσεων και πρωτοπόρος του υπαιθριστικού κινήματος στην Ελλάδα.

Η «ελληνικότητα» της Λέσχης αντικατοπτρίζεται και στο έμβλημα που επιλέγει· μέχρι το 1918 η Α.Λ. είχε σαν σύμβολό της ένα δέντρο, εμβαλωματική λύση και ίσως, έμμεση αναφορά στην Βαυαρική Λέσχη “Grüner Baum” που λειτουργούσε στην πρωτεύουσα επί Όθωνα.²²⁴ Έκτοτε η σφραγίδα της απεικονίζει τον Λεσχηνόριο Απόλλωνα, προστάτη των Λεσχών στην αρχαία Ελλάδα. Η αρχαιοελληνική αναφορά συνέχεται με μια κανονικότητα και μια ανάγκη: συνήθης η καταφυγή σε εμβλήματα αρχαιοελληνικής έμπνευσης για πολλά από τα σωματεία που ιδρύονται στον ελλαδικό χώρο, ακόμη και σε περιπτώσεις που ο συμβολισμός δεν παραπέμπει ευθέως στο είδος των δραστηριοτήτων που οργανώνονται εντός τους. Συνήθης επίσης, η διεκδίκηση της ελληνικής πρωτοκαθεδρίας σε εκδηλώσεις που κινούνται γύρω από το δίπολο «νους και σώμα» – τόσο οι πνευματικές δραστηριότητες, όσο και οι αθλητικές πρακτικές που αναπτύσσονται εντός του ελλαδικού χώρου, αποτελούν μέρος μιας παράδοσης που δημιούργησε το προγονικό κλέος. Το έμβλημα λοιπόν, επιλέγεται για να υποστηρίξει το επιχείρημα της «συνέχειας». Παρότι, και στα δύο επετειακά κείμενα που παράγονται στο εσωτερικό της Λέσχης τονίζεται η δημιουργία της βάσει του προτύπου των κλειστών κλαμπ της Αγγλίας, ακολούθως οι συγγραφείς τους αναφέρονται εκτενώς στην ύπαρξη λεσχών στην αρχαία Ελλάδα που λειτουργούσαν σαν τόποι συγκέντρωσης για συζήτηση,²²⁵ αντισταθμίζοντας μ’ αυτή την πληροφορία την προηγούμενη δήλωση για έναν θεσμό που στην πραγματικότητα εισήχθη από τη Βρετανία.

Η ύπαρξη έργων που απαθανατίζουν ηρωικές στιγμές των πολεμικών εξορμήσεων του έθνους²²⁶ καταρχήν θα πρέπει να αποδοθεί σε μια γενικότερη τάση προς τη στρατιωτική εικονογραφία μετά τον πόλεμο του 1897, αλλά κυρίως μετά τις βαλκανικές συρράξεις και τον α’

²²⁴ Φαίνεται πως το «Πράσινο Δενδρί» ήταν μια λέσχη που ιδρύθηκε στη δεκαετία του 1830 κυρίως για τους Βαυαρούς αξιωματικούς, παρότι την επισκέπτονταν επίσης ξένοι διπλωμάτες και έλληνες του εξωτερικού. Είχε κάποια από τα χαρακτηριστικά μιας αντρικής λέσχης: προσέφερε φαγητό και ποτό, διοργάνωνε χορούς για τα μέλη της και διέθετε σχολή σπαθασκίας [ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η Αθήνα του περασμένου αιώνα (1830 – 1900)*, χ.ε., Αθήνα 1963, σ. 57].

²²⁵ Φ. Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ, *ό.π.*, σ. 21 και [ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ], *Η Αθηναϊκή... ό.π.*, σ. 10.

²²⁶ Πρόκειται για 4 ζωγραφικά έργα και 7 χαλκογραφίες.

παγκόσμιο πόλεμο. Η τάση αυτή, που ενισχύθηκε από την κρατική παρακίνηση, εξυπηρετούσε εύλογα το εθνικό «αίσθημα» που εγείρεται πάντοτε υπερτονισμένο σε περιπτώσεις πολεμικών αναμετρήσεων. Αρκετοί είναι οι καλλιτέχνες που, αποζητώντας ηθικά και οικονομικά οφέλη, βρέθηκαν στα πεδία των μαχών να παρακολουθούν από κοντά τις εξελίξεις με σκοπό να απεικονίσουν τους μείζονες πρωταγωνιστές, αλλά και τα ελάσσονα πρόσωπα των στρατιωτικών επιχειρήσεων.²²⁷ Δεν είναι παράξενη, λοιπόν, η ύπαρξη έργων αυτής της παραγωγής στην Συλλογή της Α.Λ., ούτε βέβαια και η κατοχή της ελαιογραφίας *Διάβαση των Στενών της Κρέσνας από τον Ελληνικό Στρατό στον πόλεμο 1913* του George Berté Scott, ενός διάσημου ζωγράφου εκείνης της περιόδου, που είχε μετακληθεί από τη Γαλλία για να εικονογραφήσει τις νικηφόρες εκστρατείες του ελληνικού στρατού μετά από σχετική πρόσκληση της βασιλικής οικογένειας.²²⁸ Η υπερεκπροσώπηση του στρατιωτικού και πολιτικού κόσμου στον κατάλογο των μελών της Α.Λ., μπορεί να χρησιμοποιηθεί σαν πρόσθετο επιχείρημα γι' αυτή τη θεματολογική προτίμηση των δραματοποιημένων ιστορικών σκηνών – ως υπενθύμισης των εθνικών επιτυχιών του παρελθόντος, αλλά και του μελλοντικού χρέους προς την πατρίδα. Μέσα σ' αυτό το ηρωικό κλίμα εντάσσονται και οι 8 προσωπογραφίες μελών της Λέσχης που έπεσαν σε πολεμικές αναμετρήσεις και διακοσμούν την αίθουσα του αναγνωστηρίου.²²⁹

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ

Η αεργία, η επαιτεία, η εγκατάλειψη των παιδιών, η κοινωνική προστασία των φτωχών, η αντιμετώπιση των ασθενειών, αποτέλεσαν το κύριο μέλημα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας μέσα από τη σύσταση φιλανθρωπικών εταιριών, που ήρθαν να υποκαταστήσουν ή να συμπληρώσουν τις κωλυσιεργείς δημόσιες αρχές στην Αθήνα και τον

²²⁷ ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ, «Εικαστικές Τέχνες», *ό.π.*, σ. 329.

²²⁸ Στο *ίδιο*.

²²⁹ Περ. Βαρατάσης (1897), Εμμ. Αντωνιάδης (1897), Βασ. Καψάμπελης (1912), Ζαφ. Μάτσας (1912), Κων. Μάνος (1913), Γεώρ. Κολοκοτρώνης (1913), Αντ. Αλμείδας (1913), και Δημ. Μελετόπουλος (1941).

Πειραιά του 19^{ου} αιώνα.²³⁰ Πέρα όμως από το κεντρικό εγχείρημα της ηθικοποίησης, οι φιλανθρωπικές πρακτικές ανεξάρτητα από τον συλλογικό ή ατομικό τους χαρακτήρα συνδέονται και με την έννοια του καθήκοντος του πολίτη μέσα στην κοινωνία, του υποκειμένου που διαθέτοντας πλούτο, γνώση και κοινωνικό κύρος είχε την υποχρέωση της υπεράσπισης των θεσμών της οργανωμένης κοινωνίας.²³¹

Πέρα από τη συγκρότηση ιδρυμάτων που ο βασικός τους στόχος είναι η προνοιακή φιλανθρωπία, σε ανάλογες πρακτικές οδηγούνται και άλλες συσσωματώσεις με διαφορετική σκοποθεσία εκπληρώνοντας με αυτόν τον τρόπο το καθήκον που θεωρείται πως έχουν ως μέλη της κυρίαρχης τάξης απέναντι στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Η Αθηναϊκή Λέσχη αναλαμβάνει λοιπόν κάποιες δραστηριότητες που ξεπερνούν τα όρια της ψυχαγωγίας των μελών της, όπως είναι οι χρηματοδοτήσεις σωματείων φιλανθρωπικού χαρακτήρα, όπως είναι το Νηπιαγωγείο Απόρων, το Άσυλο Ανιάτων, ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός και η Αντιφθισική Εταιρεία.²³² Η απόφαση χρηματοδότησης επιλεγμένων σωματείων πρέπει να συνδέεται με την ύπαρξη ειδικών σχέσεων με αυτά και με τη εξέχουσα δημόσια παρουσία τους. Μια συγκριτική μελέτη των γνωστότερων σωματείων και συλλόγων της περιόδου που θα πιστοποιούσε την επαναληπτικότητα της συμμετοχής των ίδιων προσώπων, θα αποδείκνυε τις εκλεκτικές συγγένειες ανάμεσά τους και το γεγονός ότι η πολλαπλή συμμετοχή σε σωματεία κάθε είδους είναι ταυτόχρονα προϋπόθεση και αποτέλεσμα της ηγεμονικής κοινωνικής θέσης που απολαμβάνουν ορισμένα υποκείμενα. Στην πορεία της αναζήτησης των βιογραφικών στοιχείων των μελών της Α.Λ. συναντήσαμε πολλές περιπτώσεις προσώπων που παρουσίαζαν μια υπέρμετρη παρουσία σε σωματεία κάθε είδους, ως επίτιμα και τακτικά

²³⁰ Για τις όψεις του ευεργετισμού στην Αθήνα και τον Πειραιά του 19^{ου} / αρχών 20^{ού} αιώνα, βλ. ΜΑΡΙΑ ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ελληνική Πρωτεύουσα τον 19^ο Αιώνα*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2000 · ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Φιλανθρωπία και Πόλη. Ορφανοί και Άστεργοι Παιδιά στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 71 – 90 · ΒΑΣΩ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, «Οι Γιατροί Απέναντι στο Κοινωνικό Ζήτημα. Ο Αντιφυματικός Αγώνας στις Αρχές του 20^{ού} Αιώνα (1901 – 1926)», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 110 – 178.

²³¹ ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ, *ό.π.*, σ. 217 – 8 και 236 – 7.

²³² Για την ευεργετική δράση της Λέσχης μας πληροφορούν και οι 3 εκδόσεις που προέρχονται από τα μέλη της, *ό.π.*

μέλη, αλλά συνήθως στον ηγετικό πυρήνα της διοίκησής τους, όπως ο μεταλλειολόγος και καθηγητής πανεπιστημίου Ιωάννης Δοανίδης που ήταν μέλος 22 συλλόγων και ο τραπεζίτης Ιωάννης Βαλαωρίτης που ήταν εγγεγραμμένος σε 31 συνολικά σωματεία.²³³ Όσο για τον πολιτικό Στέφανο Δραγούμη που η συμμετοχή του σε εταιρίες και συλλόγους φτάνει ούτε λίγο ούτε πολύ τις 80 (!)²³⁴, φαίνεται καθαρά πως η ενεργή παρουσία του σε πολύ σημαντικές συσσωματώσεις όπως η *Γλωσσική Εταιρεία*, η *Αρχαιολογική Εταιρεία*, η *Πάγκειος Επιτροπή* και η *Ζάππειος Επιτροπή*, συνοδεύεται από την εγγραφή του σε σωματεία ήσσονος αξίας: η δημόσια θέση του και το κοινωνικό κύρος που απέπνεε, θα πρέπει να οδηγούσε στην καταχρηστική εγγραφή του μετά από μονομερή διάθεση των σωματείων που αξιολογούσαν θετικά μια τέτοια συμμετοχή.²³⁵

Εδώ μπορούμε μόνο να σημειώσουμε παρενθετικά πως η πλειοψηφία των μελών της Α.Α. δραστηριοποιούνταν ταυτόχρονα και σε μια πληθώρα γνωστών σωματείων της εποχής και ότι αυτές οι σχέσεις πιθανώς να προσδιόριζαν και τους αποδέκτες της φιλανθρωπικής δραστηριότητας της Λέσχης. Έτσι τα μέλη της που συγχρόνως καταλάμβαναν θέσεις στα Δ.Σ. συλλόγων με ευεργετική δράση θα μπορούσαν να προτείνουν στη διοίκηση της Α.Α. την επιχορήγηση της προσπάθειας που εκπροσωπούσαν. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο η Α.Α. με την ευκαιρία του εορτασμού των 25 ετών από την ίδρυση του *Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός* το 1891, συνεισέφερε χρηματικά ποσά για την ενίσχυση της *Σχολής Απόρων Παίδων* του συλλόγου. Τα περισσότερα μέλη της ενδεκαμελούς επιτροπής που συνέταξε τον ιδρυτικό κανονισμό της σχολής το 1872 έγιναν στα επόμενα έτη μέλη της Λέσχης,²³⁶ ενώ ο κατοπινός πρόεδρος του Παρνασσού Τιμολέων Ηλιόπουλος ήταν επίσης

²³³ Οι σχετικές πληροφορίες για τον Ι. Δοανίδη αντλήθηκαν από τη βιογραφία του στο Λεξικό Βοβολίνη για τον Ιωάννη Βαλαωρίτη βλ. *Αρχείο Οικογένειας Βαλαωρίτη*, φακ. 24.3, ΕΛΙΑ.

²³⁴ Βλ. *Αρχείο Στέφανου Ν. Δραγούμη*, φακ. 261 – 262, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

²³⁵ Το ίδιο προκύπτει και στην περίπτωση του Ιωάννη Βαλαωρίτη. Η συμμετοχή του σε σωματεία με σημαντική δημόσια παρουσία δεν τον εμποδίζει να εμφανίζεται ως μέλος σε συσσωματώσεις, απ' όσο γνωρίζω, μικρού βεληνεκούς. Ενδεικτικά δραστηριοποιείται στο Δ.Σ. του *Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων*, του *Αμαλείου Ορφανοτροφείου Κορασίδων*, του *Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού*, της *Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας* και ταυτόχρονα του *Συλλόγου προς Ενίσχυσιν της Εκκλησιαστικής Τέχνης*, της *Αθηναϊκής Μανδολινάτας* και της *Καλλιτεχνικής Ενώσεως*.

²³⁶ ΜΑΡΙΑ ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ, *ό.π.*, σ. 155 – 6.

μέλος της, για να μην σημειώσουμε την πληθώρα κοινών μελών ανάμεσα στα δύο σωματεία.

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΣΙΑ

Πέρα όμως από τη συνήθη ευεργεσία σε άπορες και ανεκπαιδευτες κοινωνικές κατηγορίες, προκύπτει μια τάση χρηματοδότησης σωματείων εθνικιστικού χαρακτήρα, όπως του *Πατριωτικού Συνδέσμου*. Η Λέσχη συνεισφέρει στη χρηματοδότηση του θωρηκτού *Σαλαμής* το οποίο παραγγέλλεται το 1913 μετά τους βαλκανικούς πολέμους μέσα στα πλαίσια του σκληρού ανταγωνισμού των ναυτικών εξοπλισμών Ελλάδας και Τουρκίας. Τελικά το θωρηκτό δεν παραλαμβάνεται ποτέ, μια και σύντομα θα ξεσπάσει ο α΄ παγκόσμιος πόλεμος,²³⁷ παρότι το ζήτημα της απόκτησής του συνεχίζει να απασχολεί τις κρατικές αρχές 17 χρόνια αργότερα, αφού στη σχετική συζήτηση στο κοινοβούλιο το Φεβρουάριο του 1930 ο Βενιζέλος υποστηρίζει την ιδέα της ακύρωσης της παραγγελίας με κύριο επιχειρήμα το υψηλό κοστολόγιο της αγοράς και την από καιρό εγκατάλειψη της επιθετικής πολιτικής απέναντι στη Τουρκία, σύμφωνα με την οποία δεν θα έπρεπε καμιά από τις δύο χώρες να διαθέτει υπεροπλία στο χώρο του Αιγαίου.²³⁸ Η Α.Λ. χρηματοδοτεί επίσης την έκδοση ενός βιβλίου με τίτλο *Η Πατρίς υπεράνω όλων*. Για την *Ένωση Εφένδρων Αξιωματικών* που βρίσκεται πίσω από αυτό το εγχείρημα δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε κάποια πληροφορία, αλλά ο τίτλος της έκδοσης φαίνεται να είναι αποκαλυπτικός του περιεχομένου της...

Ο *Πατριωτικός Σύνδεσμος* ιδρύθηκε το 1897 από τον οδοντίατρο Δ. Καρακατσάνη και εδραζόταν στο ιατρείο του επί της οδού Πανεπιστημίου. Ο στόχος του, όπως τουλάχιστον διατυπωνόταν στο καταστατικό του, ήταν «... η Εθνική, Θρησκευτική, Ηθική και Φιλολογική διάπλαση εθνικού χαρακτήρος και η μεταξύ των μελών αλληλοβοήθεια ...»²³⁹. Υποθέτω πως το εθνικιστικού χαρακτήρα σωματείο αποτελεί κάποιου είδους απάντηση στην *Εθνική Εταιρεία*, στο

²³⁷ ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, «Οι Πόλεμοι» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Οι Απορχές*, Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 174.

²³⁸ *Εφημερίς των συζητήσεων της Βουλής*, Συνεδρίαση 34/10.2.1930.

²³⁹ *Καταστατικόν του Πατριωτικού Συνδέσμου εν Αθήναις*, Εκ του Τυπογραφείου Π. Α. Πετράκου, 1905, §1, σ. 4.

βαθμό που οι διατάξεις του διατυπώνουν πολλαπλά τη νομιμοφροσύνη του, την πρόθεσή του να κινηθεί βάσει των κειμένων νόμων του κράτους, την ανεξαρτησία του από οποιοδήποτε πολιτικό κόμμα και την καθολική απαγόρευση επίκρισης των «υψηλών προσώπων και των αρχόντων προσωπικώς».²⁴⁰ Η αντίθεση στη μυστικότητα που περιέβαλε την Ε.Ε. εκφράζεται και με την κοινοποίηση των ονομάτων των μελών, τα οποία αναγράφονται υποχρεωτικά στο καταστατικό του σωματείου.²⁴¹ Δε γνωρίζω εάν ο Σύνδεσμος μακροημέρευσε ή διαλύθηκε σύντομα, πάντως το 1905 διαθέτει 440 μέλη που τα επαγγέλματά τους όπως σημειώνονται στο καταστατικό φανερώνουν την πολυσυλλεκτικότητά του: αξιωματικοί, βιομήχανοι και ανώτεροι κρατικοί λειτουργοί, πλάι σε φοιτητές και δημοσίους υπαλλήλους, γαλακτοπώλεις και πιλοποιούς. Η αναζήτηση των μελών της διοίκησής του στους κόλπους της Α.Λ. δεν έδωσε θετικά αποτελέσματα που να επιτρέπουν ευνόητες συνδέσεις όπως αυτές που σημειώθηκαν παραπάνω, εκτός από τον εντοπισμό του αδερφού του ιδρυτή, του αξιωματικού Παναγιώτη Καρακατσάνη που ήταν εγγεγραμμένος στη Λέσχη από το 1888.

Ίσως η κίνηση της Α.Λ. να χρηματοδοτήσει ένα εθνικιστικό σωματείο που κινείται φανερά μέσα στα πλαίσια της νομιμότητας και της συνεργασίας με τις αρχές του τόπου, να επιλέχθηκε προκειμένου να αποσβεστεί οποιαδήποτε σύνδεση με την Ε.Ε., που ας σημειωθεί ότι στην πραγματικότητα προκύπτει από την παρουσία 7 προσώπων που απάρτιζαν την ανώτατη αρχή της Εταιρείας τα έτη 1897 – 1898 στους κόλπους της Λέσχης και την ύπαρξη άλλων κοινών μελών ανάμεσα στα δύο σωματεία. Μεταξύ αυτών του συνταγματάρχη Χρήστου Σολιώτη που ήταν ο πρόεδρος της Ε.Ε. και του τραπεζίτη Π. Βαλαωρίτη που ήταν ο ταμίας της.²⁴²

²⁴⁰ Στο ίδιο, §2, 3, 4.

²⁴¹ *Καταστατικόν του Πατριωτικού Συνδέσμου εν Αθήναις*, Εκ του Τυπογραφείου Π. Α. Πετράκου, 1904, §7, σ. 5.

²⁴² Για την ανώτατη αρχή της Εθνικής Εταιρείας βλ. ΓΙΑΝΝΗΣ Ν. ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, «*Η Ευγενής μας Τύφλωσις...*». *Εξωτερική Πολιτική και «Εθνικά Θέματα» από την Ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001³, σ. 39 – 41.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Αθηναϊκή Λέσχη ιδρύθηκε το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα ακολουθώντας το πρότυπο των αντρικών λεσχών της Αγγλίας. Το βασικό στοιχείο εδώ είναι πως πρόκειται για συσπειρώσεις ατόμων που θεωρούνται και αντιμετωπίζονται μεταξύ τους ως ίσα· οι συσσωματώσεις αυτού του είδους δεν είναι παρά μια δυναμική περιχαράκωση ταξικής υφής με πρωταρχικό στόχο τη συγκέντρωση των «ομοίων» και την απόθεση των «διαφορετικών». Οι κλειστές αντρικές λέσχες αποκρίνονται στις εκκλήσεις του κλασικού φιλελευθερισμού, στο βαθμό που απευθύνονται στους κατεξοχήν πολίτες: τους αυτόνομους, έλλογους, και εύπορους άρρενες.

Ο 20μελής ιδρυτικός πυρήνας της Α.Λ. απαρτίστηκε από πρόσωπα που ανήκαν στις πιο «γνωστές» οικογένειες της εποχής και προέρχονταν τόσο από τους ομογενειακούς κύκλους, όσο και από το εσωτερικό της χώρας. Οι ιδρυτές συνδέονταν μεταξύ τους πολλαπλά: πέρα από το ότι επρόκειτο για πρόσωπα που διέθεταν μεγάλο οικονομικό και ενίοτε πολιτικό κύρος, δραστηριοποιούνταν μέσα σ' ένα πλέγμα επαγγελματικών δοσοληψιών που αφορούσε τις πιο κερδοφόρες επιχειρήσεις της περιόδου, μέσα από διεργασίες συνεργασίας και αντιπαλότητας.

Η Αθηναϊκή Λέσχη ιδρύθηκε σαν ένα «κλειστό» σωματείο και μέχρι το τέλος του μεσοπολέμου που είναι και το χρονολογικό όριο αυτής της εργασίας, παρέμεινε ένα «κλειστό» σωματείο· η πρακτική της εσωστρέφειας είναι ένας κανόνας πανταχού παρών. Ο ημερήσιος τύπος δε δημοσιοποιεί καμιά από τις δραστηριότητές της, ακόμη και εκείνες που

χαρακτηρίζονται από μια ευρύτερη κοινωνικότητα (π.χ. χοροί ή διαλέξεις). Κυρίως όμως ελέγχεται με αυστηρότητα η κοινωνική σύνθεση του σωματείου, καταρχήν μέσα τις περίπλοκες διαδικασίες ψηφοφορίας και έπειτα μέσα από το απαγορευτικό για πολλούς ύψος των ετήσιων εισφορών. Η κινητή και ακίνητη περιουσία που αποκτά με τον καιρό η Α.Α. προδίδει εξάλλου ένα ιδιαίτερα εύπορο σωματείο, με εξίσου εύπορα μέλη.

Η αναζήτηση της ταυτότητας των μελών για την περίοδο 1900 – 1940, περίοδο που ενισχύεται αριθμητικά η κοινότητα των ατόμων που απαρτίζουν τη Λέσχη, έδειξε τη σύσταση μιας ομάδας που καταλαμβάνει σημαντικές θέσεις στο οικονομικό, πολιτικό, στρατιωτικό και πνευματικό πεδίο, μιας ομάδας που χωρίς καμιά επιφύλαξη μπορούμε να πούμε ότι εκπροσωπεί την εγχώρια αστική τάξη, με τις αυτονόητες διαφορές μεγέθους που υπάρχουν εντός της, με τις επαγγελματικές συνεργασίες, τους οικογενειακούς και φιλικούς δεσμούς, τις ιδεολογικές αναφορές που τη συνέχουν. Η Λέσχη αυτοτροφοδοτείται από το οικογενειακό περιβάλλον όσων είναι ήδη μέλη και ανανεώνεται από τη στρατολόγηση προσώπων που ανέρχονται στην κλίμακα τις κοινωνικής ιεραρχίας. Η παρατήρηση εξάλλου της ιδεολογικής ταυτότητας των μελών έδωσε το ακριβές στίγμα των πολιτικών παρατάξεων του αστικού κόσμου.

Εδώ λοιπόν συναντάμε μια συνεκτική ομάδα που τυποποιεί και διαφυλάσσει τις πρακτικές κοινωνικότητας που τη χαρακτηρίζουν και δημιουργεί έναν ελεγχόμενο χώρο ανάπτυξής τους, αποκλείοντας ταυτόχρονα τους παρείσακτους. Ο δηλωμένος στόχος της σύστασης του σωματείου είναι η ψυχαγωγία των μελών της· στην πράξη προσφέρει αναψυχικές πρακτικές που λειτουργούν σαν πρόσθετα κριτήρια κοινωνικής διαφοροποίησης. Έτσι το αθλητικό τμήμα που ιδρύει στο τέλος του 19^{ου} αιώνα περιλαμβάνει ένα άθλημα αριστοκρατικής καταγωγής, την ξιφασκία, που επαναπροσδιορίζεται σαν μια μέθοδος που προάγει τον αυτοέλεγχο και θεωρείται συμπληρωματικό στοιχείο της αστικής κοινωνικής ζωής.

Η διάχυση νεωτερικών τρόπων κοινωνικότητας (διοργάνωση χορών, παράθεση επίσημων γευμάτων) επιφέρει αλλαγές στη Λέσχη, που αρχίζει να επιτρέπει την υπό όρους είσοδο επισκεπτών (ανάμεσά τους και

γυναικών) σε αυστηρά προσδιορισμένο τόπο και χρόνο. Τα μέλη «διασκεδάζουν» παίζοντας χαρτιά, και παρά τις καταστατικές διακηρύξεις φαίνεται πως ενίοτε τα παιχνίδια τους κατατάσσονταν στο τζόγο. Ταυτόχρονα «συνομιλούν» στις αίθουσες που είναι αφιερωμένες σε αυτόν ειδικά στο σκοπό, αντλώντας ευχαρίστηση από την ομοκοινωνική επικοινωνία που προσφέρεται στο σωματείο, διακριτή πολλαπλά από τον επαγγελματικό χώρο, αλλά και από τον οίκο. Στις εγκαταστάσεις της Λέσχης περιλαμβάνονται βιβλιοθήκη και αναγνωστήριο, ενώ συχνά προσφέρονται διαλέξεις με ομιλητές και αποδέκτες συνήθως μόνο τα μέλη της. Η καλλιτεχνική συλλογή που συγκροτεί σταδιακά το σωματείο αποτελεί θεματολογικά τυπική έκφραση μιας «ελληνικότητας», ενώ φαίνεται να συγκροτείται στη βάση μιας οικονομικής επένδυσης. Τέλος, η Α.Λ. αναλαμβάνει κάποιες δραστηριότητες που ξεπερνούν το δηλωμένο στόχο της σύστασής της και προχωρεί σε χρηματοδοτήσεις σωματείων με φιλανθρωπική δράση, ενίοτε εθνικιστικού χαρακτήρα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παύλος Καλλιγιάς (1875-1881)

Ιδρυτικό μέλος της Λέσχης, σπούδασε νομικά στη Γερμανία Νομοδιδάσκαλος, οικονομολόγος, συγγραφέας, καθηγητής Πανεπιστημίου στην έδρα του Ρωμαϊκού Δικαίου. Πολιτεύτηκε με τον Χαρίλαο Τρικούπη και διετέλεσε διοικητής της ΕΤΕ από το 1890 έως το 1896.

Μιχαήλ Μελάς (1882-1886, 1888-1897)

Μεγαλέμπορος των παροικιών, με την οριστική του εγκατάσταση στην Αθήνα το 1876 αφιερώνει το υπόλοιπο της ζωής του στη δημόσια δράση, πάντοτε σε σχέση με τα εθνικιστικά προτάγματα. Διετέλεσε ταμίας της Εθνικής Άμυνας και πρόεδρος του φανερού κέντρου της Εθνικής Εταιρείας. Εξελέγη βουλευτής Αττικής το 1890, και από το 1891 μέχρι την παραίτησή του το 1894, υπήρξε Δήμαρχος Αθηναίων. Από τα ιδρυτικά μέλη της Α.Λ.

Ανδρέας Αυγερινός (1887)

Κατάγεται από οικογένεια αγωνιστών του '21. Ο πατέρας του ήταν πλούσιος έμπορος από τον Πύργο και «γραμματικός». Χρημάτισε πολλάκις υπουργός εσωτερικών και οικονομικών, υπουργός παιδείας στην κυβέρνηση Κουμουνδούρου και δις πρόεδρος της Βουλής. Ήταν στενός φίλος του Π. Καλλιγιά και εγγράφηκε στην Α.Λ. το 1882.

Θεόδωρος Γκίκας (1897-1900)

Μέλος φαναριώτικης οικογένειας με καταγωγή από την Αλβανία, γιος του ηγεμόνα της Σάμου, Ιωάννη. Κτηματίας και ένας από τους ιδρυτές της Τράπεζας Βιομηχανικής Πίστωσης. Μέλος από το 1877.

²⁴³ Για τη σύνταξη των σύντομων βιογραφικών στοιχείων των προέδρων της Λέσχης βλ. εδώ, σ. 58, υποσ. 122. Στην παρένθεση σημειώνονται οι χρονιές που κατείχαν τη θέση.

Φερδινάνδος Σερπιέρης (1900-1903)

Ιδρυτής και πρόεδρος της α.ε. της Διώρυγος της Κορίνθου (1907), καθώς και της εταιρίας που ανέλαβε την εκμετάλλευση των μεταλλείων της Σίφνου και της Σερίφου. Μέλος της Επιτροπής των Ολυμπίων και Κληροδοτημάτων και της Επιτροπής για τη Διεθνή Έκθεση του 1903. Τέλος, αντιπρόεδρος του ΔΣ των ΣΠΑΠ (1913), μέλος του ΔΣ της Εταιρίας Παραγωγής Ηλεκτρικού Ρεύματος και της Εταιρίας Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων (1926). Γράφτηκε στην Α.Λ. το 1882.

Αλκιβιάδης Κρασσάς (1904-1911)

Δικηγόρος, εισαγγελέας και ανώτατος δικαστικός. Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, διαδέχθηκε το στενό του φίλο Π. Καλλιγά στην έδρα του Ρωμαϊκού Δικαίου. Μέλος της επιτροπής για τη σύνταξη του Ελληνικού Αστικού Κώδικα (1891), διετέλεσε, τέλος, πρότανης του Εθνικού Πανεπιστημίου. Μέλος της Α. Λ. από το 1881.

Αλέξανδρος Σούτσος (1912-1917)

Αξιωματικός του ιππικού, διετέλεσε Διοικητής του Συντάγματος Ιππικού (1902-4, 1907-1910) και Αρχηγός της Χωροφυλακής (1911). Κατόπιν αποστρατεύθηκε με το βαθμό του υποστράτηγου. Πρόεδρος του Συμβουλίου Θυμάτων Πολέμου, του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού, της Ιππικής Εταιρείας και άλλων συλλόγων. Εγγράφηκε στην Α.Λ. το 1909.

Δημήτριος Καλλέργης (1918 – 1920)

Διπλωμάτης και πολιτικός, ήταν μέλος και οπαδός του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Διορίστηκε πρόξενος Μοναστηρίου κατά τον Μακεδονικό αγώνα (1904) και διετέλεσε υπουργός εξωτερικών το 1910 στην κυβέρνηση Στέφανου

Δραγούμη. Ήταν μέλος της επιτροπής για την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1910. Μέλος της Α.Λ. από το 1896.

Γεώργιος Βαρούχας (1921 – 1925)

Αξιωματικός του στρατού, σπούδασε στη Σχολή Ευελπίδων και διακρίθηκε στους Βαλκανικούς πολέμους. Αποστρατεύθηκε με το βαθμό του στρατηγού. Εγγράφηκε στην Α.Λ. το 1897.

Αναστάσιος Κούππας (1926 – 1929)

Επιχειρηματίας, μέλος της οικογένειας Κούππα με τις βιομηχανικές και εφοπλιστικές δραστηριότητες. Στην Α.Λ. από το 1895.

Άγγελος Μεταξάς (1930 – 1931)

Βιομήχανος στον τομέα της ποτοποιίας, διατέλεσε αντιπρόεδρος του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Πειραιώς. Μέλος της Α.Λ. από το 1899.

Περικλής Μαυρομιχάλης Πιερράκος Λε Μπω (1932 – 1938)

Αξιωματικός του Ιππικού, Ανώτερος Στρατιωτικός Διοικητής της Παλαιάς Ελλάδος (1922) και Αρχιστράτηγος Έβρου (1923). Κατόπιν αποστρατεύθηκε για να αναμειχθεί ενεργά στην πολιτική ζωή. Διορίστηκε υπουργός Εσωτερικών (1923), υπουργός Στρατιωτικών (1924) και τέλος εκλέχθηκε Γερουσιαστής (1929 – 1932). Εγγράφηκε στην Α.Λ. το 1896.

Βασίλειος Μ. Μελάς (1938 – 1941, 1949 – 1956)

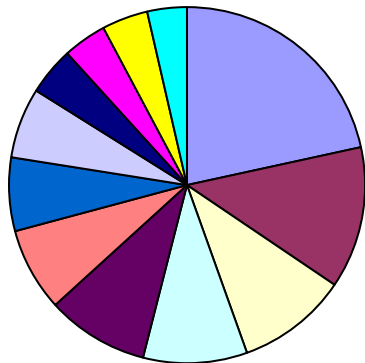
Γιος του Μιχαήλ Μελά, σπούδασε στη Σχολή Ευελπίδων και συμμετείχε στον πόλεμο του 1897. Διετέλεσε υπασπιστής του βασιλιά Αλέξανδρου, κατόπιν στρατιωτικός ακόλουθος στο Βελιγράδι και στο Παρίσι,

Αποστρατεύθηκε με τον βαθμό του υποστράτηγου το 1926. Μέλος της Α.Λ.
από το 1901.

Ιδρυτικά μέλη Αθηναϊκής Λέσχης

Μάρκος Ρενιέρης
Ευθύμιος Κεχαγιάς
Γεώργιος Βασιλείου
Παντελής Θεολόγης
Στέφανος Ψύχας
Ευάγγελος Βαλτατζής
Αλέξανδρος Δόσιος
Μιχαήλ Αντωνόπουλος
Νικόλαος Βαλσαμάκης
Ιωάννης Δούμας
Παύλος Καλλιγιάς
Αλέξανδρος Θεοδορίδης
Μιχαήλ Μελάς
Γεώργιος Παχύς
Γεώργιος Μπασιάς
Λεονάρδος Μερκάτης
Δημήτριος Σούτσος
Ιωάννης – Βαπτιστής Σερπιέρης
Ιωάννης Βούρος
Εμμανουήλ Χαρίλαος

Επαγγέλματα μελών Α.Λ. 1900-1940

■ Πολιτικοί	■ Αξιωματικοί
□ Καθηγητές Παν/μίου	□ Τραπεζίτες, Ανώτεροι τραπεζικοί υπάλληλοι
■ Βιομήχανοι	■ Διπλωμάτες
■ Δικηγόροι, Νομικοί	□ Εφοπλιστές
■ Ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι	■ Γιατροί
■ Έμποροι, Αντιπρόσωποι	■ Επιχειρηματίες

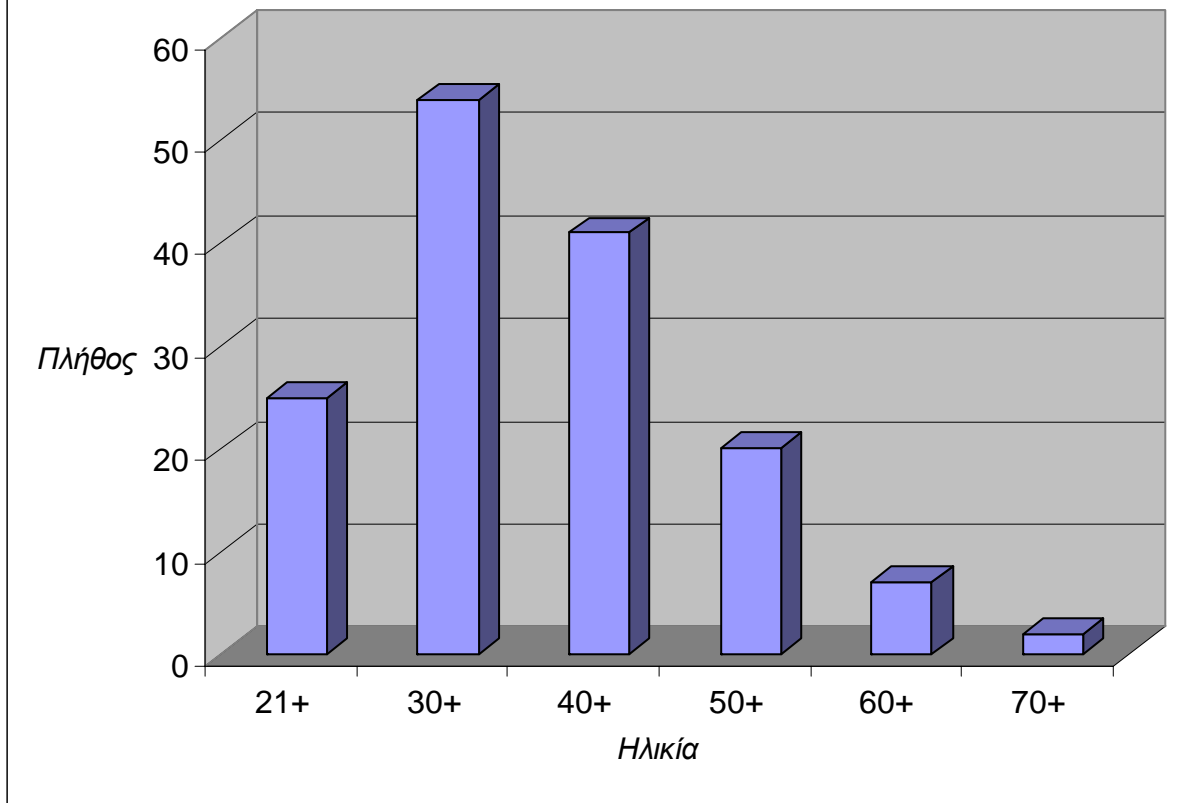
Επαγγέλματα μελών Α.Λ. 1900 - 1940

Πολιτικοί	82	21%
Αξιωματικοί	48	13%
Καθηγητές Ανώτατων Σχολών	38	10%
Τραπεζίτες, Ανώτεροι τραπεζικοί υπάλληλοι	36	10%
Βιομήχανοι	35	9%
Διπλωμάτες	29	8%
Δικηγόροι, Νομικοί	25	7%
Εφοπλιστές	24	6%
Ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι	17	4%
Γιατροί	15	4%
Έμποροι, Αντιπρόσωποι	15	4%
Επιχειρηματίες	14	4%
Ζωγράφοι, Καλλιτέχνες	7	2%
Κτηματίες, Εισοδηματίες	7	2%
Λογοτέχνες, Συγγραφείς	6	2%
Χημικοί	6	2%
Δημοσιογράφοι, Διευθυντές εφημερίδων	5	
Οικονομολόγοι	5	
Αυλικό Α.Μ.	3	
Χρηματιστές	2	
Ναυπηγοί	1	
Σύνολο	420	

Σχέση ηλικίας – έτους εγγραφής στην Α.Λ.

Ηλικία	Μέλη
23+	25
30+	54
40+	41
50+	20
60+	7
70+	2
Σύνολο	149

Ηλικία απόκτησης της ιδιότητας του μέλους της Α.Λ.

ΜΕΛΗ ΑΘΗΝΑΪΚΗΣ ΛΕΣΧΗΣ 1875 - 1940

Επώνυμο	Όνομα	Έτος εγγραφής	Θέση
Έξαρχος		1880	
Kerm	Leslie	1932	
Lantier	Roger	1933	
Άββοττ	Νέλσων	1899	
Αβέρωφ	M.	1877	
Αβέρωφ	Αυγερινός	1899	
Αβέρωφ	Γ.	1902	
Αβέρωφ	Αναστ.	1920	
Αβέρωφ	Γεώργιος	1925	
Αβέρωφ	Νικόλαος	1930	
Αβέρωφ	Μιχαήλ	1934	
Αβέρωφ	Ευάγγελος	1939	
Αγαθοκλής	Ρίκος	1935	
Αγαπητός	Σπήλιος	1911	
Αγαπητός	Κωνσταντίνος	1923	
Αγγελόπουλος	Ηλίας	1908	
Αγγελόπουλος	Θεόδωρος	1926	
Αγέλαστος	Στέφανος	1887	
Αγέλαστος	Αλέξανδρος	1898	
Αγέλαστος	Κωνσταντίνος	1898	
Αδαμίδης	Χρήστος	1918	Αντιπρόεδρος
Αδαμίδης	Αδάμ	1925	
Αδοσίδης	Αναστ.	1918	
Αθανασάκης	Ιωάννης	1911	
Αθανασιάδης	Νικόλαος	1902	Αντιπρόεδρος
Αθανασιάδης	Κωνσταντίνος	1913	
Αθανασιάδης	Μποδοσάκης	1924	
Αθανασίου	Νικόλαος	1909	
Αθανασίου	Αθανάσιος	1932	
Αθανασούλας	Γεώργιος	1900	
Αθανασούλας	Κωνσταντίνος	1924	
Αθηνογένης	Γεώργιος	1880	
Αιγινήτης	Δημήτριος	1914	
Ακριβός	Βάσσος	1925	
Ακριβός	Δημήτριος	1933	
Αλεβιζάτος	Νικόλαος	1918	
Αλεξανδρής	Κωνσταντίνος	1928	
Αλευράς	Στέφανος	1925	Ταμίας
Αλμανάχος	Πέτρος	1923	
Αλμείδας	Αντώνιος	1898	
Αλμείδας	Εμμανουήλ	1875	
Αλμπανάκης	Παναγιώτης	1911	
Αμπανόπουλος	Λαμπρινός	1877	
Αμπατιέλος	Ευαγγελινός	1934	
Ανανιάδης	Ιορδάνης	1939	
Αναστασιάδης	Αλέξανδρος	1933	
Ανδρεάδης	Ανδρέας	1902	
Ανδρεάδης	Στρατής	1940	
Ανδριτσάκης	Αθανάσιος	1911	
Ανδρουλής	Βασίλειος	1935	
Ανδρουλής	Πίνδαρος	1936	

Άννινος	Θ.	1881	Γραμματέας
Άννινος	Κ.	1925	
Αντύπας	Ανδρέας	1924	
Αντύπας	Σπυρίδων	1932	
Αντωναρόπουλος	Ν.	1899	
Αντωνιάδης	Εμμανουήλ	1884	
Αντωνιάδης	Νικόλαος	1896	
Αντωνιάδης	Εμμανουήλ	1897	
Αντωνιάδης	Αντώνιος	1901	
Αντωνιάδης	Μ.	1905	
Αντωνιάδης	Δημ.	1909	
Αντωνιάδης	Α.	1928	
Αντωνιάδης	Ιωάννης	1932	
Αντώνοβιτς	Μάρκος	1880	
Αντωνόπουλος	Μιχαήλ	1875	Ιδρυτικό μέλος
Αντωνόπουλος	Περινλής	1931	Αντιπρόεδρος
Αξελός	Νικόλαος	1882	
Αξελός	Μιλτιάδης	1902	Γραμματέας
Αξελός	Ιωάννης	1902	
Απέργης	Ιπποκράτης	1896	
Απέργης	Νικόλαος	1896	
Απέργης	Λάμπρος	1925	
Αποστολίδης	Χαρίδημος	1887	
Αποστολίδης	Κωνσταντίνος	1903	
Αποστολίδης	Χρήστος	1916	
Αποστολίδης	Πέτρος	1931	
Αποστολίδης	Αλέξανδρος	1936	
Αποστόλου	Αλέξανδρος	1924	
Αραβαντινός	Αναστάσιος	1925	
Αραβαντινός	Παναγιώτης	1930	
Αρβανιτίδης	Κοσμάς	1934	
Αρβανιτίδης	Ιωάννης	1936	
Αργέντης	Φίλιππος	1918	
Αργυρόπουλος	Δ.	1876	
Αργυρόπουλος	Δ.	1888	
Αργυρόπουλος	Αλέκος	1888	
Αργυρόπουλος	Λέων	1902	
Αργυρόπουλος	Περινλής	1910	
Αργυρόπουλος	Κίμων	1914	
Αργυρόπουλος	Περινλής	1918	
Αργυρόπουλος	Γρηγόρης	1920	
Αργυρόπουλος	Αλέξανδρος	1927	Γραμματέας
Αργυρόπουλος	Κωνσταντίνος	1936	
Αργυρόπουλος	Ζαχαρίας	1938	Γραμματέας
Αργυρόπουλος	Γεώργιος	1939	
Αρλιώτης	Κάρολος	1929	
Αυγερινός	Ανδρέας	1882	Πρόεδρος [1887]
Αυγερινός	Αλέξανδρος	1878	
Αφεντούλης	Γ.	1923	
Αφθονίδης	Γεώργιος	1911	
Αφθονίδης	Θεόδωρος	1931	
Αφθονίδης	Σπυρίδων	1933	
Αχλιμπάρης	Αντώνιος	1934	
Βαγιανός	Κωνσταντίνος	1933	

Βακιάς	Παύλος	1899	
Βακιάς	Πέτρος	1925	
Βαλακιάκης	Στέφανος	1901	
Βαλακιάκης	Κ.	1902	
Βαλαλάς	Ιωάννης	1925	
Βαλασάκης	Ευγένιος	1925	
Βαλαωρίτης	Ιωάννης	1897	
Βαλαωρίτης	Περικλής	1880	
Βαλαωρίτης	Α.	1900	
Βαλαωρίτης	Αριστ.	1920	Γραμματέας
Βάλβης	Λεωνίδα	1896	
Βαλέτας	Γεώργιος	1911	
Βαλλιάνος	Αθανάσιος	1908	
Βαλλιάνος	Διονύσιος	1915	
Βαλσαμάκης	Νικόλαος	1875	Ιδρυτικό μέλος
Βαλτατζής	Ευάγγελος	1875	Ιδρυτικό μέλος, Σύμβουλος
Βαλτατζής	Εμμανουήλ	1881	
Βαλτατζής	Γεώργιος	1894	
Βαλτατζής	Εμμανουήλ	1894	
Βαλτατζής	Στέφανος	1896	
Βαλτής	Κωνσταντίνος	1934	
Βαλτής	Ιωάννης	1935	
Βαρατάσης	Περικλής	1896	
Βαρατάσης	Κωνσταντίνος	1898	
Βαρούχας	Γεώργιος	1897	Πρόεδρος [1921-1925]
Βασιλειάδης	Βασίλης	1898	
Βασιλειάδης	Γεράσιμος	1918	Αντιπρόεδρος
Βασιλειάδης	Έκτωρ	1929	
Βασιλειάδης	Δημοσθένης	1934	
Βασιλειάδης	Θεόδωρος	1936	
Βασιλειάδης	Γεώργιος	1938	
Βασιλείου	Αλέξανδρος	1898	
Βασιλείου	Γεώργιος	1875	Ιδρυτικό μέλος
Βασιλείου	Δ.	1888	
Βασιλείου	Κωνσταντίνος	1913	
Βασιλόπουλος	Π.	1896	
Βασιλόπουλος	Ιωάννης	1918	
Βάσσο	Γεώργιος	1899	
Βάσσο	Τιμολέων	1909	
Βάσσο	Κωνσταντίνος	1914	
Βάσσο	Νικόλαος	1914	
Βαφειαδάκης	Νικόλαος	1890	
Βαφειαδάκης	Στ.	1896	
Βαφειάδης	Λεωνίδα	1920	
Βελίνης	Γεώργιος	1897	
Βελισσαρίου	Κωνσταντίνος	1883	
Βελισσαρόπουλος	Δημήτρης	1936	
Βενιζέλος	Δ.	1897	
Βενιζέλος	Μ. Γ.	1898	
Βενιζέλος	Σοφοκλής	1918	
Βενιζέλος	Κυριάκος	1919	
Βερδέλης	Αλέξανδρος	1932	
Βερενίκης	Δημ.	1923	
Βερνουδάκης	Στέφανος	1909	

Βικέλας	Δημήτριος	1877	
Βικέλας	Γεώργιος	1877	
Βικέλας	Δημήτριος	1932	
Βιτάλης	Νικόλαος	1882	
Βλάχαλης	Νικόλαος	1888	
Βλάχαλης	Αλέξανδρος	1898	
Βλαστός	Αντώνιος	1879	
Βλαστός	Μιχαήλ	1881	
Βλαστός	Θ.	1888	
Βλαστός	Στέφανος	1913	
Βλαστός	Κωνσταντίνος	1914	
Βλαστός	Μιχαήλ	1933	
Βλαστός	Αμβρόσιος	1937	
Βλαχόπουλος	Ι.	1898	
Βλαχόπουλος	Νικόλαος	1924	
Βλάχος	Αντώνιος	1877	
Βλάχος	Γεώργιος	1914	
Βογιατζής	Νέστωρ	1940	
Βοΐλας	Β.	1925	
Βολάνης	Αντώνιος	1898	
Βορρές	Δαμιανός	1901	
Βορρές	Ανδρέας	1932	
Βότσαρης	Ιωάννης	1896	
Βουγιούκας	Γεώργιος	1930	
Βουδούρης	Δημ.	1888	
Βουδούρης	Βασίλειος	1891	
Βουδούρογλου	Νικόλαος	1937	
Βούλγαρης	Πέτρος	1920	
Βούλγαρης	Λεωνίδα	1932	
Βουλπιώτης	Ιωάννης	1936	
Βούλτσος	Κωνσταντίνος	1901	
Βούλτσος	Διονύσιος	1925	
Βουρλούμης	Παναγιώτης	1924	Αντιπρόεδρος
Βούρος	Ιωάννης	1875	
Βούρος	Κ.	1892	
Βούρος	Αλέξανδρος	1896	
Βούρος	Γεώργιος	1896	
Βούρος	Πάυλος	1916	
Βούρος	Σταμάτιος	1923	
Βρονταμίτης	Γεώργιος	1929	
Βρούκος	Κωνσταντίνος	1935	
Γαβριηλίδης	Α.	1924	
Γαβριηλίδης	Κωνσταντίνος	1935	
Γαζέπης	Γεώργιος	1898	
Γαζής	Αντώνιος	1925	Αντιπρόεδρος
Γαλανός	Ιωάννης	1936	
Γαλάτης	Π.	1880	
Γαλάτης	Θ.	1882	
Γαλάτης	Κωνσταντίνος	1891	
Γαλάτης	Κωσταντίνος	1936	
Γαρουφαλιάς	Πέτρος	1934	
Γατόπουλος	Δημήτριος Γ.	1933	
Γενήσαρλης	Ιωάννης	1902	
Γεννάδης	Θ.	1896	

Γεννάδης	Στέφανος	1896	
Γεννάδιος	Παναγιώτης	1882	
Γεράκης	Σπυρίδων	1932	
Γέροντας	Αγησίλαος	1914	
Γεωργακόπουλος	Πάνος	1884	
Γεωργαλάς	Γεώργιος	1896	
Γεωργαντάς	Ιωάννης	1892	
Γεωργαντάς	Γ.	1923	
Γεωργαντάς	Ιωάννης	1927	
Γεωργαντάς	Αχιλλεύς	1933	
Γεωργαντζόγλου	Γεώργιος	1933	
Γεωργαντόπουλος	Φραντζ.	1890	
Γεωργιάδης	Ιωάννης	1902	
Γεωργιάδης	Δημήτριος	1905	
Γεωργιάδης	Βασίλειος	1905	
Γεωργιάδης	Λεωνίδα	1910	
Γεωργιάδης	Γεώργιος	1922	
Γεωργιάδης	Κωνσταντίνος	1923	
Γεωργιάδης	Κωνσταντίνος	1928	
Γεωργιάδης	Αλέξανδρος	1932	
Γεωργούλης	Γεώργιος	1939	
Γεωργουλόπουλος	Ευάγγελος	1930	
Γιαλίστρας	Γεώργιος	1925	
Γιαλίστρας	Δημ.	1925	
Γιαλούσης	Σοφοκλής	1876	
Γιαννόπουλος	Γεώργιος	1879	
Γιαννόπουλος	Σωτήριος	1940	
Γιασεμολαδάς	Παντελής	1905	
Γιόσκας	Μηνάς	1933	
Γιούπης	Ιωάννης	1934	
Γιουρδής	Δημήτριος	1890	
Γκέκας	Ιωάννης	1913	
Γίκιας	Θεόδωρος	1877	Πρόεδρος [1897 - 1900]
Γιινάκας	Ιωσήφ	1881	
Γκίνης	Άγγελος	1925	
Γκίνης	Κωνσταντίνος	1933	
Γκινόπουλος	Α.	1923	
Γκιώνης	Δημήτριος	1876	
Γκλαβάνης	Ιωάννης	1925	
Γκλαβάνης	Ευάγγελος	1929	
Γλαράκης	Ανδρέας	1924	
Γονατάς	Αναστ.	1918	
Γόντικας	Κωνσταντίνος	1930	
Γόντικας	Κωνσταντίνος Σ.	1934	
Γουδής	Δ.	1881	
Γουλανδρής	Βασίλειος	1939	
Γουναράκης	Κωνσταντίνος	1930	
Γουναράκης	Πέτρος	1932	
Γούναρης	Ηλίας	1925	
Γούναρης	Παναγιώτης	1940	
Γρέγος	Γεώργιος	1933	
Γρεκούσης	Χαράλαμπος	1908	
Γρηγοράκης	Χαράλαμπος	1936	
Γρηγοριάδης	Γρηγόρης	1913	Αντιπρόεδρος

Γρηγορίου	Στυλ.	1931	
Γρίβας	Χρήστος	1881	
Γρίβας	Κωνσταντίνος	1888	
Γρίβας	Αλ.	1897	
Γρουπάρης	Ιωάννης	1877	
Γρουπάρης	Περικλής	1902	
Γρουπάρης	Ηρακλής	1939	
Γυαλιστράς	Σέργιος	1938	
Δαγκλής	Παναγιώτης	1911	
Δαδόπουλος	Αριστ.	1924	
Δαλαπόρτας	Ιωάννης	1902	
Δαλαπόρτας	Μαρκής	1902	
Δαλαπόρτας	Ιωάννης	1924	
Δάλλας	Αριστ.	1881	
Δαμαλάς	Ιωάννης	1892	
Δαμαλάς	Ιωάννης	1887	
Δαμαλάς	Ιάκωβος	1904	
Δειμέζης	Σπυρίδων	1940	
Δελαγραμμάτης	Γεώργιος	1918	
Δελαδέτσιμας	Μαρ.	1931	
Δεληβάνης	Ιωάννης	1920	
Δεληβάννης	Δημήτριος	1936	
Δεληγεώργης	Δημ.	1914	
Δεληγεώργης	Αλέξ.	1916	
Δεληγιάννης	Ν.	1876	
Δεληγιάννης	Δημ.	1877	
Δεληγιάννης	Βασίλειος	1932	Αντιπρόεδρος
Δελλαπόρτας	Σπυρίδων	1926	
Δελμούζος	Ανδρέας	1915	
Δέλτας	Στέφανος	1895	Αντιπρόεδρος
Δεμερτζής	Κωνσταντίνος	1904	
Δεμερτζής	Αλέξ.	1906	
Δεμέστιχας	Ιωάννης	1920	
Δενδραμής	Βασίλειος	1932	
Δεπάστας	Γεώργιος	1934	
Δερνίκος	Διαμάντης	1937	
Δεσύλλας	Θεόδωρος	1932	
Δεσύλλας	Σταμάτιος Αλ.	1933	
Δηληγιάννης	Πέτρος	1903	
Δημαράς	Θησεύς	1918	
Δημαράς	Ιωάννης Θ.	1933	
Δημητρακόπουλος	Δημ.	1882	
Δημητρακόπουλος	Αγησίλαος	1908	
Δημητρακόπουλος	Άγις	1909	
Δημητρακόπουλος	Αλεξ.	1910	
Δημητρακόπουλος	Π.	1923	
Δημητριάδης	Χαρίλαος	1881	Ταμίας
Δημητριάδης	Θεόδωρος	1934	
Δημούλης	Π.	1923	
Διαμαντίδης	Δημ.	1918	
Διαμαντίδης	Στέφανος	1939	
Διαμαντόπουλος	Κίμων	1929	
Διαμαντόπουλος	Ανδρέας	1932	
Διαμαντόπουλος	Μόσχος	1939	

Διαμαντόπουλος	Κωνσταντίνος	1940	
Διομήδης	Αλέκος	1904	
Διομίδης	Νικόλαος	1877	
Δίπσον	Νικήτας	1937	
Δοανίδης	Ιωάννης	1914	
Δοανίδης	Δ.	1918	
Δοκός	Α.	1896	
Δόριζας	Γεράσιμος	1900	
Δόσιος	Αλέξανδρος	1875	Ιδρυτικό μέλος, Ταμίας
Δόσιος	Λέανδρος	1876	
Δόσιος	Κωνσταντίνος	1927	
Δουζίνας	Γ.	1929	
Δουκάκης	Χρήστος	1933	
Δούκας	Κ.	1877	
Δούμας	Ιωάννης	1875	
Δούμας	Γεώργιος	1896	
Δούμας	Ιωάννης	1920	
Δουρούτης	Γεώργιος	1881	
Δουρούτης	Μιχαήλ	1891	
Δούσμανης	Σοφ.	1908	
Δούσμανης	Γεώργιος	1937	
Δραγούμης	Ιωάννης (Ιων)	1915	
Δραγούμης	Νικόλαος	1925	
Δραγούμης	Αλέξανδρος	1929	
Δρακόπουλος	Νικόλαος	1925	
Δράκος	Ιωάννης	1882	
Δράκος	Μάρκος	1940	
Δρακούλης	Γεώργιος	1928	
Δρίτσας	Νικόλαος	1937	
Δροσόπουλος	Ιωάννης	1917	
Δροσόπουλος	Γ. Α.	1925	
Δροσόπουλος	Γεώργιος	1931	
Δρούλιας	Κωνσταντίνος	1924	
Εμμανουήλ	Νικόλαος	1928	
Εμπειρικός	Επαμεινώνδας	1896	
Εμπειρικός	Σταμ.	1906	
Εμπειρικός	Κωνσταντίνος	1910	
Εμπειρικός	Μαρής	1916	
Εμπειρικός	Λεωνίδα	1918	
Εμπειρικός	Περάκης	1919	
Εμπειρικός	Αλέξανδρος	1926	
Εμπειρικός	Ανδρέας	1932	
Εμπειρικός	Γεώργιος	1933	
Εξαρχάκης	Πέτρος	1940	
Έξαρχος	Νικόλαος	1940	
Εξηντάρης	Γεώργιος	1934	
Ευαγγελίδης	Γεώργιος	1930	
Ευγενίδης	Στέφανος	1923	
Ευελπίδης	Χάρης	1935	
Ευελπίδης	Χρήστος	1940	
Ευκλείδης	Ιωάννης	1878	Αντιπρόεδρος
Ευκλείδης	Σπυρίδων	1880	
Ευστρατίου	Γεώργιος	1880	
Ευταξίας	Ιωάννης	1890	

Ευταξίας	Κωνσταντίνος	1925	
Ευταξίας	Λάμπρος	1928	
Ζαγοραίος	Βασίλειος	1904	
Ζαγοραίος	Νικόλαος	1906	
Ζαίμης	Παναγιώτης	1920	
Ζαλοκώστας	Χρήστος	1920	
Ζαλοκώστας	Πέτρος	1937	
Ζάννας	Αλέξανδρος	1920	
Ζάννας	Κλεάνθης	1940	
Ζάννος	Μιλτιάδης	1925	
Ζάννος	Δημήτριος	1925	
Ζαούσης	Λάζαρος	1932	
Ζαρίφης	Γεώργιος	1913	
Ζαρίφης	Λεωνίδα	1915	
Ζαρίφης	Κωνσταντίνος	1917	Πρόεδρος 1965 - 1973, Αντιπρόεδρος
Ζαρίφης	Λέων	1923	
Ζαχαρίας	Σ.	1925	
Ζέγγελης	Κωνσταντίνος	1938	
Ζερβουδάκης	Κωνσταντίνος	1908	Γραμματέας
Ζερβουδάκης	Νικόλαος	1924	
Ζερβουδάκης	Σ.	1925	
Ζέρμας	Γ.	1879	
Ζήζηλας	Αλέξανδρος	1937	Γραμματέας
Ζηρίνης	Ιωάννης	1924	
Ζλατάνος	Γρηγόριος	1899	
Ζολώτας	Ξενοφών	1939	
Ζυγομαλάς	Αν.	1877	
Ζυμβρακάκης	Χαράλαμπος	1878	
Ζυμβρακάκης	Επαμεινώνδας	1896	
Ζυμβρακάκης	Περικλής	1896	
Ζυμβρακάκης	Εμμανουήλ	1898	
Ζωγραφάκης	Στάμος	1929	
Ζωγράφος	Ιωάννης	1878	
Ζωγράφος	Σόλων	1899	
Ζωγράφος	Γεώργιος	1900	
Ζωγράφος	Γ.	1906	
Ζωγράφος	Κωνσταντίνος	1913	
Ζωγράφος	Σωτήριος	1923	Γραμματέας
Ζωγράφος	Γεώργιος	1924	
Ζώτος	Ξενοφών	1924	
Ζωχίος	Ιωάννης	1877	Αντιπρόεδρος
Ζωχίος	Ιάσων	1876	
Ζωχίος	Γεράσιμος	1897	
Ηλιάσκος	Ιωάννης	1913	
Ηλιάσκος	Κ.	1918	
Ηλιάσκος	Θεόδωρος	1924	
Ηλιάσκος	Κωνστ. Ηλ.	1925	
Ηλιάσκος	Ηλίας	1937	
Ηλιόπουλος	Κωνσταντίνος	1897	
Ηλιόπουλος	Τιμολέων	1908	
Ηλιόπουλος	Ιωάννης	1934	
Ηλιόπουλος	Ηλίας Γ.	1934	
Ηπίτης	Θεόδωρος	1878	
Θαλασσινός	Θεόδωρος	1933	

Θάλης	Μ.	1898	
Θεοδωρακίας	Θεόδωρος	1939	
Θεοδωράκης	Δημ.	1897	
Θεοδωράκης	Γεώργιος	1903	
Θεοδωρακόπουλος	Χρήστος	1914	Γραμματέας
Θεοδωρίδης	Αλέξανδρος	1875	Ιδρυτικό μέλος, Σύμβουλος
Θεοδωρίδης	Φρίζος	1924	
Θεοδωρίδης	Ιωάννης	1925	
Θεολόγης	Παντολέων	1875	Ιδρυτικό μέλος
Θεολόγου	Θ.	1898	
Θεοτοκίας	Μιχαήλ	1930	
Θεοτόκης	Γεώργιος	1891	
Θεοτόκης	Μιχαήλ	1899	
Θεοτόκης	Νικόλαος	1902	
Θεοτόκης	Ιωάννης	1909	
Θεοτόκης	Σπυρίδων	1932	
Θεοφιλίας	Αν.	1878	
Θεοφιλίας	Ιάκωβος	1896	
Θεοχάρης	Λεωνίδα	1913	
Θεοχάρης	Δημήτριος	1913	
Ιακωβίδης	Γεώργιος	1900	
Ιακωβίδης	Ευστάθιος	1925	Ταμίας
Ιατρίδης	Χαρίλαος	1932	Πρόεδρος [1979 – 1986]
Ιατρού	Νικόλαος	1920	
Ιερόπουλος	Π.	1896	
Ιορδανόπουλος	Μιλτιάδης	1898	
Ιστόμαχος	Ιωάννης	1918	
Ισχόμαχος	Κων.	1877	
Ιωαννίδης	Μιχαήλ	1913	
Ιωαννίδης	Δημήτριος	1920	
Ιωαννόπουλος	Κ.	1879	
Ιωάννου	Χρήστος	1937	
Ιωσηφόγλου	Σωκράτης	1936	
Καγιάς	Γεώργιος	1879	
Καζανόβας	Σόλων	1923	
Καλαμάρης	Ιωάννης	1902	
Καλαμποκίδης	Αλέξ.	1914	
Καλβοκορέσης	Μιλτιάδης	1896	
Καλβοκορέσης	Γεώργιος	1914	
Καλβοκορέσης	Λεωνής	1918	
Καλβοκορέσης	Δημ.	1918	
Καλβοκορέσης	Αντώνιος	1936	
Καλλέργης	Δημ.	1896	Πρόεδρος [1918-1920]
Καλλέργης	Ιωάννης	1933	
Καλλίας	Δημ.	1909	
Καλλιγιάς	Παύλος	1875	Ιδρυτικό μέλος, Πρόεδρος
Καλλιγιάς	Γεώργιος	1889	
Καλλιγιάς	Παύλος	1923	
Καλλιγιάς	Παύλος	1928	
Καλλίνσκη	Ροΐδης	1896	
Καλλιτσούννης	Δημήτριος	1937	
Καλλιφρονάς	Δημ.	1877	
Καλογερόπουλος	Νικόλαος	1878	
Καλουτάς	Ιωάννης	1903	

Καλούτσης	Γεώργιος	1930	Γραμματέας
Καμάρας	Μαν.	1889	
Καμάρας	Κωνσταντίνος	1889	Γραμματέας
Καμάρας	Κωνσταντίνος	1925	
Καμπάς	Αλέξ.	1899	Γραμματέας
Καμπάς	Παναγιώτης	1909	
Καμπάς	Ανδρέας	1910	Γραμματέας
Καμπάς	Σίμων	1937	
Καναβαριώτης	Στυλιανός	1932	Γραμματέας
Κανάκης	Παρθένιος	1879	
Κανάκης	Πέτρος	1896	Γραμματέας
Κανάρης	Αριστείδης	1925	
Κανελλόπουλος	Ευθύμιος	1925	Γραμματέας
Κανελλόπουλος	Άγγελος	1928	
Κανελλόπουλος	Κανέλλος	1933	Γραμματέας
Κανελλόπουλος	Λεωνίδα	1935	
Κανελλόπουλος	Πάυλος	1939	Γραμματέας
Καντακουζηνός	Ευγ.	1909	
Καπάζογλου	Αλέξ.	1906	Γραμματέας
Κάπαρης	Αλέξ.	1918	
Καπόγιαννης	Βασίλειος	1936	Γραμματέας
Καποδίστριας	Γεώργιος	1915	
Καραγιάννης	Δημ.	1925	Γραμματέας
Καραγιαννόπουλος	Γεώργιος	1931	
Καραθεοδωρής	Κωνσταντίνος	1924	Γραμματέας
Καραϊώσηφύγλου	Αναστάσιος	1933	
Καραιατσάνης	Παναγιώτης	1888	Γραμματέας
Καραχίτης	Δημ.	1909	
Καράλης	Παντιά	1884	Γραμματέας
Καράλης	Παντιά	1901	
Καραμάνος	Νικόλαος	1881	Γραμματέας
Καραμάνος	Μιχαήλ	1928	
Καραμάνος	Νικόλαος	1939	Γραμματέας
Καραμητσας	Ιωάννης	1912	
Καραπαναγιώτης	Βύρων	1925	Γραμματέας
Καραπάνος	Πύρρος	1893	
Καραπάνος	Κ.	1881	Αντιπρόεδρος
Καραπάνος	Ιωάννης	1895	
Καραπάνος	Αλ.	1899	Αντιπρόεδρος
Καραπάνος	Γεώργιος	1909	
Καραπάνος	Περινλής	1918	Αντιπρόεδρος
Καράπαυλος	Ν.	1878	
Καρατζάς	Γ.	1877	Αντιπρόεδρος
Καρατζάς	Μάρκος	1877	
Καρατζάς	Αλέξανδρος	1882	Αντιπρόεδρος
Καρατζάς	Γεώργιος	1896	
Καρατζάς	Αντώνιος	1897	Αντιπρόεδρος
Καρατζάς	Αλέξ.	1899	
Καρέλλας	Νικόλαος Δ.	1931	Αντιπρόεδρος
Καρρέρ	Διονύσιος	1934	
Καρτάλης	Αντώνιος	1900	Αντιπρόεδρος
Καρτάλης	Γεώργιος	1939	
Καρυδιάς	Π.	1899	Αντιπρόεδρος
Καρυστινάκης	Γεώργιος	1938	

Κασαβέτης	Δημήτριος	1929	
Κάσδαγλης	Δημ.	1914	
Κασιμάτης	Ιωάννης	1924	
Κασσαβέτης	Αλέξ.	1899	
Κάστανος	Αντώνιος	1936	
Κατακουζινός	Ευάγγελος	1932	
Κατερινόπουλος	Δημήτριος	1903	
Κατερινόπουλος	Γεώργιος	1924	
Κατεχάκης	Γεώργιος	1934	
Κατράκης	Χαρίλαος	1925	
Κατσαράς	Μιχαήλ	1899	
Κατσαρός	Δημήτριος	1907	Αντιπρόεδρος
Κατσελίδης	Γεώργιος	1896	
Κατσιογιάννης	Ευστάθιος	1914	
Κατσιμπαλής	Κ.	1903	
Κατσιμπαλής	Γεώργιος	1932	
Κατσογιάννης	Παύλος	1924	
Κατσογιάννης	Αναστάσιος	1937	
Καυταντζόγλου	Ιωάννης	1898	
Καυταντζόγλου	Λυσίμαχος	1914	
Καυταντζόγλου	Λύσσανδρος	1938	
Καφαντάρης	Γεώργιος	1924	
Καψάλης	Δημήτριος	1923	
Καψαμπέλης	Βασίλειος	1909	
Κελεμένης	Βασίλειος	1934	
Κεραμιδάς	Τριαντάφυλλος	1935	
Κετσέας	Ιωάννης	1925	
Κεχαγιάς	Ευθύμιος	1875	Ιδρυτικό μέλος
Κηλαϊδίτης	Δημήτριος	1937	
Κιοκπιάς	Πλάτων	1924	
Κίρζης	Νικόλαος	1911	
Κιτσίκης	Κωνσταντίνος	1925	Αντιπρόεδρος
Κογεβίνας	Λυκούργος	1918	
Κογεβίνας	Σωκράτης	1940	
Κοζαδίνος	Βασίλειος	1940	
Κοκκίδης	Θεόδωρος	1910	
Κοκκινάτος	Παναγιώτης	1937	
Κολιαλέξης	Ανδρέας	1923	Αντιπρόεδρος
Κόλλας	Μ.	1920	
Κόλλας	Δημ.	1920	
Κόλλας	Κίμων	1923	
Κολοκοτρώνης	Γεώργιος	1896	
Κομνηνός	Διομήδης	1929	
Κοντογιαννάκης	Νικόλαος	1892	
Κοντολέων	Εμμανουήλ	1925	
Κοντός	Νικόλαος	1905	
Κοντός	Πέτρος	1933	
Κοντόσταυλος	Αλέξανδρος	1877	
Κοντόσταυλος	Ιωάννης	1881	
Κοντόσταυλος	Παντιάς	1896	
Κοντόσταυλος	Αλέξης	1903	
Κοντόσταυλος	Όθων	1925	
Κορχόδειλος	Δημήτριος	1934	
Κορομηλάς	Λάμπρος	1882	

Κόρπης	Σταμάτιος	1936	
Κορτέσης	Εμμανουήλ	1937	
Κορυζής	Αλέξανδρος	1928	
Κορύλλος	Πολύβιος	1919	
Κορωναίος	Πάνος	1888	
Κορωνιός	Επαμεινώνδας	1899	
Κοσμαδόπουλος	Γεώργιος	1924	
Κοσμετάτος	Σπυρίδων	1914	
Κοσμετάτος - Φωιάς	Κοσμάς	1933	
Κουβελάς	Μιχαήλ	1882	
Κουβελάς	Δημοσθένης	1889	
Κουμανούδης	Ανδρέας	1877	
Κουμάνταρος	Θεόδωρος	1932	
Κουμάνταρος	Νικόλαος Σ.	1933	
Κουμάνταρος	Ιωάννης	1940	
Κούμαρης	Αριστείδης	1939	
Κουμελάς	Αλέξανδρος	1878	
Κουμπουρόπουλος	Αθανάσιος	1933	
Κουντουριώτης	Δ.	1892	
Κουντουριώτης	Πάυλος	1897	
Κουντουριώτης	Γεώργιος	1898	
Κουντουριώτης	Ιωάννης	1918	
Κουντουριώτης	Θεόδωρος	1925	Αντιπρόεδρος, Γραμματέας
Κούπας	Αναστάσιος	1895	Πρόεδρος [1926-1929]
Κουρεμένος	Βασίλειος	1916	
Κουτσαλέξης	Ιωάννης	1918	
Κουτσαλέξης	Παναγιώτης	1918	
Κούτσης	Παναγιώτης	1896	
Κρασσάς	Αλκιβιάδης	1881	Πρόεδρος [1904-1911]
Κρεντιρόπουλος	Γεώργιος	1932	
Κριεζής	Δημ.	1876	
Κριεζής	Σ.	1877	
Κριεζής	Αντώνιος	1900	
Κριεζής	Κωνσταντίνος	1914	
Κριεζής	Νικόλαος	1925	
Κριεζής	Αλέξανδρος	1935	
Κριεζιώτης	Σπυρίδων	1909	
Κρίνος	Σ.	1881	
Κρίνος	Κωνσταντίνος	1882	
Κρίνος	Σταμ.	1882	
Κρίνος	Πέτρος	1901	
Κρίνος	Αθανάσιος Ι.	1920	
Κρίνος	Εμμανουήλ	1923	Γραμματέας, Ταμίας
Κρίνος	Δημήτριος	1923	
Κρίνος	Αθανάσιος	1924	
Κυριαζής	Ξεν.	1883	
Κυριαζής	Κ.	1925	
Κυριαζής	Δαμιανός	1933	
Κυριακίδης	Δημ.	1924	
Κυριακίδης	Αριστείδης	1925	
Κυριακός	Παναγής	1882	
Κυριακός	Διομήδης	1892	
Κυριακός	Κωνσταντίνος	1914	
Κυριακός	Ιωάννης	1929	

Κυριακός	Γεώργιος	1940	
Κυρίκος	Ε.	1889	
Κύρτσης	Δημήτριος	1936	
Κωμανός	Κωνσταντίνος	1881	
Κωνσταντινίδης	Σπυρίδων	1909	
Κωνσταντινίδης	Γεώργιος	1935	
Κωνσταντουλάκης	Παντελής	1923	Ταμίας
Κωστής	Κωνσταντίνος	1880	
Κωστής	Νικόλαος	1896	
Κωστόπουλος	Δημ.	1932	
Κωστόπουλος	Σταύρος	1933	
Κωστόπουλος	Σπυρίδων	1936	
Λαγουδάκης	Γεώργιος	1935	
Λαδικός	Ιωάννης	1909	
Λαδόπουλος	Αθανάσιος	1896	
Λαδόπουλος	Εμμανουήλ	1903	
Λαζαρίμος	Ιωάννης	1934	
Λαμπαδάρης	Αθανάσιος	1883	
Λαμπαδάριος	Εμμ.	1909	
Λαμπαδάριος	Δημήτριος	1929	
Λαμπίκης	Βασίλειος	1932	
Λαμπίκης	Κωνσταντίνος	1935	
Λαμπίκης	Χριστιανός	1935	
Λαμπίρης	Ιωάννης	1934	
Λαμπρέλης	Κ.	1876	
Λαμπρινούδης	Αλέξ.	1891	
Λαμπρινούδης	Κωνσταντίνος	1881	
Λαμπρινούδης	Μιλτιάδης	1883	
Λαμπρινούδης	Εμμανουήλ	1930	
Λάμπρος	Π.	1877	
Λάππας	Ι.	1904	
Λασκαράκης	Γεώργιος	1910	
Λεβίδης	Κωνσταντίνος	1907	
Λεβίδης	Νικόλαος	1912	
Λεβίδης	Γεώργιος	1919	
Λεβίδης	Δημήτριος	1937	
Λεζιέρης	Αιμίλιος	1919	
Λεκατσάς	Θ.	1923	
Λελούδας	Πάυλος	1934	
Λεμπέσης	Κίμων	1907	
Λεοντόπουλος	Νικόλαος	1918	
Λεοντόπουλος	Βασίλειος	1931	
Λευκοπαρίδης	Ξενοφών	1940	
Λεωνίδας	Ιωάννης	1903	
Λιάμπεης	Χαρίλαος	1914	
Λιβιεράτος	Σπύρος	1915	
Λιβιεράτος	Γρηγόριος	1934	
Λιδωρίκης	Μ.	1896	
Λιτζιέρης	Ιωσήφ	1896	
Λοβέρδος	Διονύσιος	1907	
Λοβέρδος	Σπυρίδων	1918	Αντιπρόεδρος
Λογοθέτης	Γεώργιος	1936	
Λογοθέτης	Γεώργιος	1939	
Λογοθετόπουλος	Κωνσταντίνος	1924	

Λόντος	Ανδρέας	1936	
Λοπρέστης	Βικέντιος	1910	
Λούης	Χρήστος	1934	
Λουιάς	Περυλής	1929	
Λουριώτης	Νικόλαος	1896	
Λούρος	Νικόλαος Κ.	1932	
Λυκιαρδόπουλος	Νικόλαος	1928	
Λυκιαρδόπουλος	Δημοσθένης	1933	
Λυκιαρδόπουλος	Γεώργιος	1940	
Λυκιαρδόπουλος	Γεώργιος	1940	
Λυκουρέζος	Παυσανίας	1939	
Λυμπερόπουλος	Ιωάννης	1924	
Λυμπούσης	Γεώργιος	1937	
Λύσιππος	Νικόλαος	1878	
Μαγγίνας	Αριστείδης	1876	
Μαγιάκος	Πέτρος	1938	Αντιπρόεδρος
Μάγκιος	Π.	1903	
Μάγκιος	Μιχές	1924	
Μαζαράκης	Αλέξ.	1924	
Μαζαράκης	Ανδρέας	1928	
Μαζαράκης	Γεώργιος	1928	
Μαζαράκης	Διονύσιος	1934	
Μαζαράκης	Αθανάσιος	1938	
Μαθιός	Ανδρέας	1914	
Μακιάς	Δ.	1878	
Μακιάς	Νικόλαος	1878	
Μακιάς	Γεώργιος	1902	
Μακιάς	Πέτρος	1905	
Μακιάς	Γεώργιος	1908	
Μακιάς	Ματθαίος	1914	
Μακιάς	Λέων	1923	
Μακρής	Παυσανίας	1928	
Μακρής	Πάνος Σ.	1933	
Μαλακιάσης	Μιλτιάδης	1932	
Μαλαμίδης	Αχιλλέας	1900	
Μαλαμίδης	Λυσιμαχος του Αχ.	1924	
Μάνδρας	Γ.	1925	
Μάνδρας	Πάνος Β.	1938	
Μανέας	Κλέαρχος	1934	
Μανέτας	Θεόδωρος	1918	Αντιπρόεδρος
Μανέτας	Ιωάννης	1918	
Μανέτας	Κωνσταντίνος	1925	
Μανέτας	Κωνσταντίνος	1932	
Μανιάκης	Μ.	1905	
Μάνος	Πέτρος	1896	
Μάνος	Κωνσταντίνος	1896	
Μάνος	Θ.	1897	
Μάνος	Αλέξανδρος	1924	
Μάνος	Πέτρος	1925	
Μάνος	Αλέξανδρος	1931	
Μανουηλίδης	Δημήτριος	1924	
Μανουηλίδης	Γεώργιος	1932	
Μανουηλίδης	Παναής	1936	
Μανούσης	Γεώργιος	1919	

Μανούσης	Ιωάννης	1923	
Μανσόλας	Α.	1877	
Μαντζαβίνος	Γεώργιος	1882	
Μαντζαβίνος	Αθανάσιος	1910	
Μαντζαβίνος	Γεώργιος	1936	
Μαντζουράνης	Αλέξανδρος	1936	
Μάξιμος	Παύλος	1882	
Μαραθέας	Δημ.	1909	
Μαραθέας	Κ.	1924	
Μαραθέας	Αλέξανδρος	1925	
Μαραθέας - Πλατανιώτης	Αχ.	1924	
Μαρής	Γεώργιος	1924	
Μαρίνος	Μιλτιάδης	1897	
Μαρίνος	Θεμιστοκλής	1898	
Μαρίνος	Ιωάννης	1909	
Μαρίνος	Γεώργιος	1912	Ταμίας
Μαριολόπουλος	Θεόδωρος	1883	
Μαρκόπουλος	Ιωάννης	1882	
Μαρόπουλος	Πέτρος	1877	
Μαρούλης	Κωνσταντίνος	1930	
Μαρσάν	Γεώργιος	1933	
Μασουρίδης	Νικόλαος	1933	
Μάτσης	Αθανάσιος	1933	
Μάτσης	Σπυρίδων	1935	
Μάτσης	Αντώνιος	1899	
Ματζούφας	Ανδρέας	1929	
Ματζούφας	Κωνσταντίνος	1935	
Μάτσας	Αντ.	1896	Αντιπρόεδρος
Μάτσας	Ζαφείριος	1896	
Μάτσας	Αντώνιος	1881	
Μάτσας	Παντελής	1902	
Μάτσας	Ζαφ.	1905	
Μάτσας	Βασίλειος	1908	
Μάτσας	Κωνσταντίνος	1917	
Μάτσας	Κωνσταντίνος	1932	
Μαυρογιάννης	Γ.	1877	
Μαυρογορδάτος	Αντ.	1889	
Μαυρογορδάτος	Τομπάζης	1909	
Μαυρογορδάτος	Μιχαήλ	1914	
Μαυρογορδάτος	Μιχ.	1923	
Μαυρογορδάτος	Ματθαίος	1923	
Μαυρογορδάτος	Νικόλαος	1924	
Μαυρογορδάτος	Θεμιστοκλής	1934	
Μαυρομιχάλης	Κυριάκος	1877	
Μαυρομιχάλης	Αντώνιος	1877	
Μαυρομιχάλης	Γεώργιος	1877	
Μαυρομιχάλης	Πιερράκος	1894	
Μαυρομιχάλης	Πέτρος	1902	
Μαυρομιχάλης	Πέτρος	1933	
Μαυρομιχάλης - Πιερράκος	Π.	1896	Πρόεδρος [1932 - 1938]
Μαυρομιχάλης - Πιερράκος	Κ.	1896	
Μαυρομιχάλης - Πιερράκος	Κ.	1936	

Μαυρομμάτης	Αντώνιος	1877	
Μαύρος	Αλέξανδρος	1883	Αντιπρόεδρος Β' [1900]
Μαύρος	Μιχαήλ	1882	
Μαύρος	Σπυρ.	1892	
Μαυρουδής	Νικόλαος	1881	
Μαυρουδής	Ηλίας	1902	Αντιπρόεδρος
Μαυρουδής	Σπυρίδων	1902	
Μαυρουδής	Νικόλαος	1915	
Μεζεβείρης	Δ.	1878	
Μεζεβίρης	Γρηγόρης	1925	
Μελάς	Κ.	1898	
Μελάς	Μ.	1877	
Μελάς	Μιχαήλ	1875	Ιδρυτικό μέλος, Σύμβουλος
Μελάς	Βασίλειος	1877	
Μελάς	Λ.	1877	
Μελάς	Βίκτωρ	1877	
Μελάς	Γεώργιος	1894	
Μελάς	Λέων	1896	
			Πρόεδρος [1938 – 1941], [1949 – 1956], Αντιπρόεδρος
Μελάς	Βασίλειος	1901	
Μελάς	Λέων Β.	1918	
Μελάς	Γεώργιος	1925	
Μελάς	Μιχαήλ	1930	
Μελάς	Θεοδόσιος Β.	1933	
Μελάς	Λένος Λ.	1933	
Μελάς	Λέων Κ.	1933	
Μελάς	Μιχαήλ	1935	
Μελάς	Αλέξανδρος	1935	
Μελάς	Βασίλειος	1938	
Μελάς	Πάνος	1940	
Μελετόπουλος	Δημήτρης	1915	
Μελετόπουλος	Αναστάσιος	1938	
Μελισσινός	Κωνσταντίνος	1936	
Μενάγιας	Γεράσιμος	1935	
Μερκάτης	Λεονάρδος	1875	Ιδρυτικό μέλος
Μερκάτης	Λ.	1890	
Μερκάτης	Αλέκος	1902	
Μερκάτης	Λεονάρδος	1932	
Μερκούρης	Σπυρίδων	1902	
Μερκούρης	Γεώργιος	1925	
Μερκούρης	Σταμάτιος	1940	
Μέρλιν	Σίδνεϋ	1902	
Μέρλιν	Γεράλδος	1909	
Μεσηνέζης	Σωτήριος	1908	
Μεσολωράς	Παναγιώτης	1932	
Μεσσαλάς	Ευλάμπιος	1898	
Μεταξάς	Άγγελος	1899	Πρόεδρος [1930 - 1931]
Μεταξάς	Λεωνίδας	1882	
Μεταξάς	Δημ.	1882	
Μεταξάς	Λέανδρος	1896	
Μεταξάς	Αναστάσιος	1897	
Μεταξάς	Αριστ.	1898	
Μεταξάς	Γεώργιος	1899	
Μεταξάς	Στέφανος	1900	

Μεταξάς	Μενέλαος	1911	
Μεταξάς	Άγγελος	1938	
Μηλιώτης	Γεώργιος	1896	
Μηλιώτης	Γ.	1901	
Μησίου	Δημ.	1891	
Μηταράκης	Ιωάννης	1901	
Μηταράκης	Θεόδωρος	1916	
Μητσοτάκης	Αριστομένης	1924	
Μιαούλης	Δ.	1925	
Μικρουλάκης	Γεώργιος	1923	
Μικρουλάκης	Αντώνιος	1939	Γραμματέας
Μίλων	Γεώργιος	1932	
Μινέτας	Ιωάννης	1896	
Μισαηλίδης	Δημ.	1931	
Μίσιος	Στέφανος	1932	
Μιχαηλίδης	Ν.	1928	
Μιχαηλινός	Αλέξ.	1897	
Μιχαλινός	Εμμανουήλ	1940	
Μιχαλόπουλος	Θεμιστοκλής	1937	
Μίχαλος	Κωνσταντίνος	1933	
Μοάτσος	Φαίδων	1905	Αντιπρόεδρος
Μοάτσος	Στυλιανός	1911	Αντιπρόεδρος
Μοάτσος	Θεόφραστος	1911	
Μοάτσος	Γ.	1918	
Μοάτσος	Ερρίκος	1937	
Μορέλλας	Ανδρέας	1932	
Μόστρας	Σπυρ.	1878	
Μόστρας	Σπυρίδων	1940	
Μοσχόπουλος	Κωνσταντίνος	1913	
Μουράτ	Αλέξανδρος	1883	
Μούσσης	Ιωάννης	1895	
Μουτούσης	Κωνσταντίνος	1926	
Μουτσόπουλος	Αθανάσιος	1878	Ταμίας
Μουτσόπουλος	Α.	1888	
Μπακόπουλος	Νικόλαος	1925	
Μπακόπουλος	Σπυρίδων	1925	
Μπακόπουλος	Άγγελος	1930	
Μπαλάνος	Σίμος	1878	
Μπαλάνος	Κ.	1896	
Μπαλάνος	Σίμος	1898	
Μπαλτατζής	Νικόλαος Γ.	1925	
Μπαλτζής	Μενέλαος	1934	
Μπαρτζ	Όσκαρ	1877	
Μπασιάς	Ευάγγελος	1875	
Μπασιάς	Ευάγγελος	1926	
Μπαχατούρης	Νικ.	1883	
Μπέζης	Κωνσταντίνος	1940	
Μπέμπης	Δημ.	1905	
Μπέμπης	Π.	1905	
Μπενάκης	Αντώνιος	1906	
Μπενάκης	Εμμανουήλ	1906	
Μπενάκης	Αλέξ.	1918	
Μπενάκης	Μανώλης	1925	
Μπενάκης	Κ. Α.	1925	

Μπένσης	Βλαδίμηρος	1908	
Μπένσης	Ευγένιος	1918	
Μπλέσσας	Ευάγγελος	1933	Αντιπρόεδρος, Ταμίας
Μπόμπολας	Λεωνίδα	1936	
Μπόμπολας	Νικόλαος	1939	
Μπονάνος	Νικόλαος	1908	
Μποσταντζόγλου	Ανδρέας	1924	
Μπότασης	Ιωάννης	1882	
Μπότασης	Κωνσταντίνος	1920	Γραμματέας
Μπότασης	Νικόλαος	1925	
Μπότσαρης	Δημήτριος	1937	
Μπότσαρης	Σπυρίδων	1937	
Μπούκουρας	Αναστάσιος	1933	
Μπούμπαλης	Γεώργιος	1877	
Μπούμπουλης	Γεώργιος	1891	
Μπούμπουλης	Ιάσων	1908	
Μπούμπουλης	Γεώργιος	1917	
Μπουντούρης	Σταμ.	1876	
Μπουντούρης	Δημ.	1882	
Μυλωνάς	Αλέξ.	1918	
Μυλωνάς	Μιλτιάδης	1925	
Μωραϊτίνης	Πέτρος	1878	
Μωραϊτίνης	Κωνσταντίνος	1892	
Νάζος	Βασίλειος	1889	
Ναούμ	Αλέξ.	1918	
Ναούμ	Δημήτριος	1919	Γραμματέας
Ναούμ	Δημήτριος	1929	
Νεγρεπόντε	Αμβρόσιος	1928	
Νεγρεπόντης	Μενέλαος	1880	
Νεγρεπόντης	Ιωάννης	1879	
Νεγρεπόντης	Πλάτων	1881	
Νεγρεπόντης	Μιλτιάδης	1896	
Νεγρεπόντης	Δημήτριος	1901	
Νέγρης	Αλέξανδρος	1881	
Νέγρης	Κωνσταντίνος	1914	
Νικολαΐδης	Κ.	1901	
Νικολαΐδης	Γ.	1906	
Νικολαΐδης	Γεώργιος	1908	
Νικολαΐδης	Γεώργιος	1924	
Νικολαΐδης	Λουδοβίκος	1925	
Νικολαΐδης	Αλκιβιάδης	1928	
Νικολαΐδης	Γεώργιος	1937	
Νικολαΐδης	Ηράκλειτος	1939	
Νικολάου	Γεώργιος	1932	
Νικολάου	Νικόλαος	1936	
Νικολόπουλος	Αθανάσιος	1894	Γραμματέας [1900]
Νικολόπουλος	Δημήτριος	1928	
Νικολόπουλος	Σπυρίδων	1928	
Νικολόπουλος	Σπυρίδων	1928	
Νικολόπουλος	Δημήτριος Γ.	1931	
Νικολόπουλος	Κωνσταντίνος	1932	Γραμματέας
Νικολόπουλος	Δημήτριος	1935	
Νικολούδης	Θεολόγος	1927	
Νομικός	Κωνσταντίνος	1928	

Νομικός	Μάρκος Π.	1933
Νομικός	Ευάγγελος	1939
Νοταράς	Αλέξανδρος	1877
Νοταράς	Χαρίλαος	1879
Νούλης	Π.	1925
Ξανθοπουλίδης	Αριστοτέλης	1938
Ξηρός	Αθανάσιος	1936
Ξυδάκης	Ν.	1896
Ξύδης	Γεώργιος	1909
Ξυλούρης	Πλάτων	1933
Οθωναίος	Νικόλαος	1923
Οικονομίδης	Γεώργιος	1908
Οικονομίδης	Πέτρος	1927
Οικονομόπουλος	Γεώργιος	1933
Οικονόμου	Νικόλαος	1880
Οικονόμου	Μιχαήλ	1905
Οικονόμου	Κωνσταντίνος	1914
Οικονόμου	Δ.	1925
Οικονόμου	Ιωάννης	1925
Οικονόμου - Γκούρας	Χριστόφορος	1940
Ορφανίδης	Γεώργιος	1898
Ορφανίδης	Ιάκωβος	1901
Ουράνης	Κωνσταντίνος	1933
Παγανέλης	Στάμος	1910
Πάγκαλος	Μιχ.	1882
Πάϊκος	Ιωάννης	1893
Παλαιολόγος	Λέων	1901
Παλάσκας	Λεωνίδας	1876
Παληός	Ιωάννης	1940
Πάλλης	Αλέξιος	1877
Πάλλης	Φίλιππος	1877
Πάλλης	Κωνσταντίνος	1897
Πάλλης	Αλέξιος	1898
Πάλλης	Αντώνιος	1902
Πάλλης	Αλέξανδρος	1914
Πάλλης	Αλεξ.	1920
Πάλλης	Αλέξανδρος	1927
Παναγούλης	Πάνος	1924
Πανάς	Δημ.	1917
Πανάς	Γ.	1918
Πανζείρης	Νικόλαος	1896
Πανόπουλος	Γεώργιος	1936
Πανούτσος	Κοσμάς	1932
Πανούτσος	Βασίλειος	1935
Πανταντωνίου	Απόστολος	1940
Παντελίδης	Στ.	1931
Πάντος	Ιωάννης	1930
Παπαγεωργίου	Γεώργιος	1923
Παπαγεωργίου	Νικόλαος	1925
Παπαγεωργίου	Κλεόβουλος	1929
Παπαγιάννης	Χαράλαμπος	1936
Παπαγιαννόπουλος	Ιωάννης	1936
Παπάγος	Αλεξ.	1908
Παπαδάκης	Μιλτιάδης	1918

Παπαδάμ	Τριαντάφυλλος	1929	
Παπαδάτος	Α.	1931	
Παπαδημητρίου	Αλέξανδρος	1934	
Παπαδιαμαντόπουλος	Γ.	1878	
Παπαδιαμαντόπουλος	Δημ.	1915	
Παπαδόπουλος	Απόστολος	1892	
Παπαδόπουλος	Θωμάς	1920	
Παπαδόπουλος	Αντώνιος	1927	
Παπαθεοδώρου	Ιωάννης	1938	
Παπαϊωάννου	Κωνσταντίνος	1931	
Παπαϊωάννου	Κηρύκος	1937	
Παπαλεξόπουλος	Δημ.	1919	
Παπαλεονάρδος	Δημήτριος	1929	
Παπαλεονάρδος	Διονύσιος	1929	
Παπαλεονάρδος	Δημοσθένης	1931	
Παπαναστασίου	Αλέξ.	1918	
Παπανικολάου	Βασίλειος	1934	
Παπανικολάου	Δημήτριος	1938	
Παπανικολάου	Ευρικλής	1934	
Παπαπαμιχαήλ	Δημ.	1895	
Παπαπαναγιώτου	Αλκιβιάδης	1924	
Παπαπαναγιώτου	Δημοσθένης	1933	Γραμματέας
Παπαπάνος	Κωνσταντίνος	1924	
Παπαρρηγόπουλος	Κ.	1878	
Παπαρρηγόπουλος	Πέτρος	1878	
Παπαρρηγόπουλος	Στέφανος	1908	Αντιπρόεδρος
Παπαστράτος	Ιωάννης	1928	
Παπαφράγκος	Στάμος	1925	
Παπαφράγκος	Σπυρίδων	1925	
Παπαχατζής	Γεώργιος	1925	
Παπουδωφ	Αρ.	1877	
Παππάς	Γεώργιος	1881	
Παππάς	Αλέξανδρος	1923	
Παππάς	Ιωάννης	1924	
Παππάς	Αλέξ. Δ.	1924	
Πάππος	Νικόλαος	1904	
Παρασκευαΐδης	Φ.	1880	
Παρασκευόπουλος	Λεωνίδας	1908	
Παρίσης	Γεώργιος	1879	
Πασπάτης	Γεώργιος	1891	
Πασπάτης	Νικόλαος	1899	
Πασπάτης	Αλεξ.	1918	Αντιπρόεδρος
Πατρίκιος	Ιωάννης	1934	
Παυλίδης	Πάυλος	1920	
Παχύς	Γεώργιος	1875	Ιδρυτικό μέλος, Σύμβουλος
Παχύς	Θεόδωρος	1896	
Πεζόπουλος	Κυριάκος	1938	
Πενθερουδάκης	Θ.	1931	
Περβανάς	Ιωάννης	1934	
Περδικάρης	Αχιλλεύς	1934	
Περράκης	Κωνσταντίνος	1925	
Περσινάκης	Πέτρος	1932	
Πεσμαζόγλου	Σταμ.	1910	
Πεσμαζόγλου	Γεώργιος	1913	

Πεσμαζόγλου	Στέφανος	1925
Πεσματζόγλου	Ιωάννης	1899
Πεσνιίδης	Μιλτιάδης	1940
Πεταλάς	Αντώνιος	1878
Πετιμεζάς	Ηρακλής	1939
Πετιμεζάς	Ιωάννης	1899
Πετρακόπουλος	Θεόδωρος	1940
Πετρίδης	Μ.	1923
Πετρίδης	Ιωάννης	1924
Πετρίδης	Παναγιώτης	1928
Πετρίτζης	Ευάγγελος	1940
Πετρίτσης	Αλέξανδρος	1920
Πετρίτσης	Ευστράτιος	1920
Πετρίτσης	Νικόλαος	1923
Πετρίτσης	Ευάγγελος	1935
Πετρίτσης	Μενέλαος	1936
Πετροκόκκινος	Στεφ.	1899
Πετροκόκκινος	Δημ.	1908
Πετροκόκκινος	Παύλος	1920
Πετρόπουλος	Γεώργιος	1896
Πετρόπουλος	Νικόλαος	1931
Πετσάλης	Αθανάσιος	1903
Πετσάλης	Νικόλαος	1908
Πετσάλης	Κωνσταντίνος	1928
Πηλαβάκης	Αριστείδης	1940
Πηλείδης	Κωνσταντίνος	1931
Πιέρρης	Διονύσιος	1899
Πικραμένος	Τάκης	1928
Πίσσας	Π.	1882
Πλατύνας	Δημ.	1914
Πλατύς	Π.	1878
Πλατύς	Παντελής	1894
Πλυτάς	Αμβρόσιος	1935
Πολίτης	Νικόλαος	1918
Πολίτης	Αθανάσιος	1923
Πολίτης	Ιωάννης	1936
Πολυγένης	Κωνσταντίνος	1897
Πολυχρονιάδης	Σπ.	1910
Πολυχρονιάδης	Πολυχρ.	1918
Πορτοκάλης	Αλέξανδρος	1919
Ποσειδών	Δημήτριος	1932
Ποτέσαρος	Κ.	1888
Πουλόπουλος	Απόστολος	1928
Πούλος	Ιωάννης	1896
Πούμπουρας	Δημήτριος	1937
Πουρής	Μιλτιάδης	1925
Πουρής	Παναγιώτης	1926
Πρεζάνης	Γεώργιος	1924
Πρινάρης	Κίμων	1933
Προβελέγγιος	Γεώργιος	1876
Προβελέγγιος	Αριστομένης	1880
Προβελέγγιος	Χαρίλαος	1890
Πρωτοπαπάς	Π.	1931
Πρωτόπαπας	Κωνσταντίνος	1935

Γραμματέας

Ραγκαβής	Ευγένιος	1877	
Ράγκος	Ι.	1888	
Ραζέλος	Πελοπίδας	1939	
Ραζής	Δ.	1896	
Ραζής	Γεώργιος	1899	
Ράινεκ	Αδόλφος	1876	
Ράινεκ	Εδουάρδος	1892	
Ρακτιβάν	Δημ.	1877	
Ρακτιβάν	Εμμ.	1910	
Ρακτιβάν	Αλέξ.	1923	
Ρακτιβάν	Δημήτριος	1937	
Ράλλης	Στέφανος	1896	Αντιπρόεδρος
Ράλλης	Παντιάς	1876	
Ράλλης	Αλέξιος	1877	
Ράλλης	Ευστράτιος	1877	
Ράλλης	Θεόδωρος	1888	
Ράλλης	Ευστράτιος	1889	
Ράλλης	Ε.	1890	
Ράλλης	Χ.	1896	
Ράλλης	Ευστ. Ι.	1900	
Ράλλης	Δημήτριος	1903	
Ράλλης	Γεώργιος του Δημ.	1908	Πρόεδρος [1942 – 43]
Ράλλης	Ιωάννης	1908	
Ράλλης	Γεώργιος	1925	
Ρασπίνης	Κ.	1896	
Ραυτόπουλος	Θεόδωρος	1938	
Ραφαήλ	Ραφαήλ	1920	
Ραφαήλ	Νικόλαος	1933	
Ρέινεκ	Αριστ.	1908	
Ρεμανδάς	Ριχάρδος	1931	
Ρενιέρης	Μάρκος	1875	Ιδρυτικό μέλος
Ρέντης	Κωνσταντίνος	1920	
Ρετσίνας	Αθανάσιος	1904	
Ρετσίνας	Θεόδωρος	1909	
Ρηγάδης	Ε.	1879	
Ρηγάδης	Κωνσταντίνος	1879	
Ρήδλ	Γεώργιος	1931	
Ρίζος	Ευγένιος	1877	
Ρίζος	Γ.	1888	
Ρικάκης	Ιωάννης	1881	
Ρικάκης	Δημ.	1896	
Ρικάκης	Αντώνιος	1936	
Ρόδιος	Γεώργιος	1910	
Ροδοκανάκης	Στέφανος	1876	
Ροδοκανάκης	Αύγουστος	1902	
Ροδοκανάκης	Κωνσταντίνος	1914	
Ροΐδης	Εμμανουήλ	1896	
Ροΐδης	Νικόλαος	1892	
Ροϊλός	Λάμπρος	1894	
Ρόσελ		1881	
Ροσέτος	Α.	1896	
Ρουσσέν	Γ.	1918	Ταμίας
Ρούσσο	Γεώργιος	1914	
Ρούφος	Λουκάς	1913	

Ρούφος	Βασίλειος	1926	
Ρωκ	Φωκίων	1936	
Ρωμανός	Ιωάννης	1918	
Ρωμάνος	Άθως	1895	
Ρωμάνος	Έκτωρ	1910	
Ρωμάνος	Αλέξανδρος	1925	
Ρώμας	Αλέξ.	1899	
Ρως	Εμμανουήλ	1924	
Σαββαΐδης	Δημήτρης	1924	
Σαγραντής	Ιωάννης	1878	
Σακελλαριδής	Γεώργιος	1925	
Σακκόρραφος	Μενέλαος	1924	
Σαλβάγος	Κ. Μ.	1925	
Σαλβάγος	Μιχ.	1925	
Σαλταφέρας	Σπυρίδων	1925	
Σαμαντζής	Γεώργιος	1897	
Σαμαράς	Σπυρίδων	1909	
Σαμαράς	Κωνσταντίνος	1927	
Σαμιωτάκης	Δημ.	1884	
Σαπουντζής	Δημήτριος	1907	
Σαπουντζής	Σπυρίδων	1923	
Σαπουτζάκης	Κων.	1878	
Σαπουτζάκης	Μίνως	1879	
Σαράφης	Μιχαήλ	1938	
Σάρογλους	Πέτρος	1896	
Σατολιάς	Γεώργιος	1934	
Σβορώνος	Δημήτρης	1910	
Σβορώνος	Φώτιος	1938	
Σγαμπέλλας	Εδμόντος	1936	
Σγούτας	Δ.	1891	
Σεβαστός	Μιχ.	1878	
Σέρμπος	Μ.	1883	
Σέρμπος	Νικόλαος	1902	
Σερπιέρης	Ιωάννης - Βαπτιστής	1875	Ιδρυτικό μέλος
Σερπιέρης	Φερδινάνδος	1882	Πρόεδρος [1900-1903]
Σερπιέρης	Αρνάλδος	1881	
Σερπιέρης	Ιωάννης	1925	
Σεχιώτης	Γ.	1925	
Σημαντήρας	Νικόλαος	1924	
Σημηριώτης	Π.	1890	
Σημηριώτης	Γεώργιος	1909	
Σιμόπουλος	Ανάργυρος	1882	
Σίμος	Σπυρίδων	1920	
Σιμωνίδης	Βασίλειος	1933	
Σινιόσογλου	Αλέξανδρος	1926	
Σινιόσογλου	Μιλτιάδης	1931	
Σινιόσογλου	Συμεών	1939	
Σινιόσογλου	Ιορδάνης	1940	
Σίνος	Δημοσθένης	1882	
Σίνος	Αλέξανδρος	1928	
Σίνος	Ιωάννης	1930	
Σισιλιάνος	Δημ.	1916	Πρόεδρος [1957 – 1965]
Σισιλιάνος	Γεώργιος	1923	
Σιφναίος	Παναγιώτης	1929	

Σκαλιέρης	Γεώργιος	1934	
Σκανδάλης	Γεώργιος	1925	
Σκαραμαγκιάς	Κ.	1881	
Σκαραμαγκιάς	Πέτρος	1903	
Σκαραμαγκιάς	Πέτρος	1929	
Σκένδεο	Αριστ.	1908	Γραμματέας
Σκέφερης	Ανδρέας	1935	
Σκέφερης	Περικλής	1937	
Σκουζές	Πάυλος	1896	
Σκουζές	Αλέξ.	1878	
Σκουζές	Κ.	1896	
Σκουζές	Γεώργιος	1896	Ταμίας [1900]
Σκουζές	Γεώργιος	1935	
Σκουλάς	Β.	1918	
Σκυλίτσης	Παρασκ.	1879	
Σκυλίτσης - Ομηρίδης	Δ.	1897	
Σλήμαν	Αγαμέμνων	1903	
Σλιεμαν	Ερρίκος	1876	
Σμολένσκιος	Κωνσταντίνος	1888	
Σμπαρούνης - Τρίκορφος	Νικόλαος	1933	
Σολιώτης	Χρήστος	1894	
Σουγδουρής	Γεώργιος	1879	
Σουλιώτης	Σωτήριος	1936	
Σουλιώτης	Σωκράτης	1938	
Σουλτάνης	Κωνσταντίνος	1896	
Σούτσος	Δημήτριος	1875	
Σούτσος	Νικόλαος	1876	
Σούτσος	Αλέξανδρος	1876	
Σούτσος	Αλέξανδρος	1881	
Σούτσος	Αλέξ.	1909	
Σούτσος	Περικλής	1910	
Σοφιανόπουλος	Λεωνίδα	1931	
Σπεράντζας	Νικόλαος	1918	
Σπηλιωτάκης	Μιχ.	1896	
Σπηλιωτάκης	Αναστάσιος	1896	
Σπηλιωτάκης	Κωνσταντίνος	1917	
Σπιθάκης	Νικόλαος	1918	
Σπράος	Μενέλαος	1937	
Σπυρίδης	Κωνσταντίνος	1919	
Σπυρομήλιος	Μιλτιάδης	1940	
Στάης	Εμμανουήλ	1876	
Στάης	Σπυρίδων	1902	
Σταθάτος	Όθων	1901	
Σταθάτος	Κωνσταντίνος	1902	
Σταθάτος	Διονύσιος	1905	
Σταθάτος	Αντώνιος	1916	
Σταθάτος	Αντώνιος	1917	
Στάϊκος	Σταμ.	1908	
Σταματελάκης	Ιωάννης	1937	
Σταμούλης	Μιλτιάδης	1932	
Σταμπολόπουλος	Κωνσταντίνος	1888	
Σταυρίδης	Γεώργιος	1924	
Σταυρόπουλος	Σπυρίδων	1920	
Στεφανόπουλος	Πέτρος	1913	

Στεφανόπουλος	Ανδρέας	1914	
Στεφάνου	Διονύσιος	1908	
Στεφάνου	Αλέξ.	1923	Ταμίας
Στήβενς	Γεώργιος	1914	
Στουπάδης	Παναγιώτης	1932	
Στούπης	Αναστάσιος	1899	
Στραβοσιιάδης	Γεώργιος	1925	
Στρατήγης	Ευάγγελος	1929	
Στρατηγόπουλος	Αναστάσιος	1940	
Στρατηγός	Ξενοφών	1916	
Στρέϊτ	Γεώργιος	1908	
Στρίγγος	Γ.	1925	
Στρούμπος	Δημ.	1877	
Στρούμπος	Γεώργιος	1933	Γραμματέας, Ταμίας
Συγγρός	Ανδρέας	1877	
Συγγρός	Κ.	1901	
Συμεόνογλου	Αλέξανδρος	1934	
Συμεόνογλου	Αριστείδης	1934	
Συνδικας	Κ.	1925	
Συνοδινός	Ανδρέας	1940	
Συριώτης	Κ.	1888	
Συριώτης	Στέφανος	1896	
Συριώτης	Δημήτριος	1913	
Συριώτης	Στέφανος	1936	
Σχίζας	Δημ.	1923	
Σωτηριάδης	Γεώργιος	1925	
Σωτηριάδης	Δαμ.	1930	
Σωτηρόπουλος	Κ.	1925	
Ταβουράλης	Αναστάσιος	1925	
Ταζεδάκης	Νικόλαος	1928	
Ταμπακόπουλος	Άγις	1927	
Τετενές	Όθων	1916	
Τζαλίνης	Εμμανουήλ	1931	
Τζιρακόπουλος	Δημ.	1928	
Τζιρός	Κωνσταντίνος	1906	
Τζίφος	Θεόδωρος	1889	
Τζίφος	Αμβρόσιος	1926	
Τζουμάρας	Μάρκος	1924	
Τζουμάρας	Χρήστος	1937	
Τζουράς	Ιωάννης	1896	
Τιβέριος	Περινλής	1923	
Τισαμενός	Ι.	1881	
Τομπάζης	Γ.	1878	
Τομπάζης	Ερρίκος	1920	
Τόμπρος	Σπυρίδων	1924	
Τοπάλης	Αλέξ.	1898	
Τοπάλης	Ιωάννης	1901	
Τοπάλης	Κωνσταντίνος	1901	
Τοπάλης	Νικόλαος	1902	
Τούμπας	Νικόλαος	1915	
Τραυλός	Σπυρίδων	1920	
Τριανταφυλλάκος	Νικ.	1910	
Τριανταφυλλάκος	Τρύφων	1924	
Τριανταφυλλάκος	Δ. Ν.	1928	

Τριανταφυλλάκιος	Παναγιώτης	1932	
Τριανταφυλλίδης	Νικ.	1890	
Τριανταφυλλίδης	Αλέξ.	1898	
Τριανταφυλλίδης	Γεώργιος	1924	
Τριανταφυλλίδης	Αλέξανδρος	1935	
Τριανταφυλλόπουλος	Βασίλειος	1940	
Τριγγέτας	Νικόλαος	1899	
Τριγγέτας	Πάνος	1937	
Τρικούπης	Χαρίλαος	1877	
Τρικούπης	Νικόλαος	1925	Αντιπρόεδρος
Τρικούπης	Ιωάννης	1925	
Τρικούπης	Σπυρίδων	1927	
Τσαγγρής	Βασίλειος	1925	
Τσαγκρίδης	Χρήστος	1939	
Τσαλδάρης	Κωνσταντίνος	1914	
Τσαλίκης	Άρης	1933	
Τσάτσος	Ιωάννης	1925	
Τσάτσος	Γεώργιος	1932	
Τσάτσος	Κωνσταντίνος	1934	
Τσάτσος	Αλέξανδρος	1935	
Τσέλιος	Παύλος	1937	
Τσέρνοβιτς	Λεωνίδα	1899	
Τσίλλερ	Ερνέστος	1898	
Τσιροπινάς	Εμμανουήλ	1924	
Τσιροπινάς	Αντώνιος	1924	
Τσιτσεκλής	Παναγιώτης	1925	
Τσολακίδης	Σπυρίδων	1935	
Τσουδερός	Εμμανουήλ	1925	
Τσουκαλάς	Πελοπίδας	1915	
Τσουνούκας	Βασίλειος	1913	
Τσόχας	Παύλος	1877	
Τυπάλδος	Γ.	1878	
Τυπάλδος (Ξυδιά)	Σόλων	1896	
Υψηλάντης	Θεόδωρος	1914	Αντιπρόεδρος
Υψηλάντης	Εμμανουήλ	1914	
Φελάρδης	Λουδοβίκος	1879	
Φεσσάς	Σταύρος	1938	
Φιλάρετος	Νικόλαος	1877	
Φιλάρετος	Δημ.	1923	
Φιλικός	Ιωάννης	1934	
Φίλιος	Αλέξιος	1926	
Φίλων	Επαμεινώνδας	1879	Γραμματέας
Φίλων	Αθανάσιος	1906	
Φίλων	Επαμ.	1913	
Φουγι	Κωνσταντίνος	1896	
Φραγκιαδάκης	Στεφ.	1897	
Φραγκιάδης	Εμμανουήλ	1901	
Φραγκιάδης	Γεώργιος	1908	
Φραγκίδης	Δ.	1880	
Φραγκόπουλος	Ν.	1896	
Φραγκόπουλος	Μιχ.	1931	
Φραγκόπουλος	Διονύσιος	1936	
Φραγκούδης	Ιωάννης	1908	
Φραγκούλης	Νικόλαος	1896	

Φραντζής	Αμβρόσιος	1897	
Φραντζής	Λέων	1933	
Φωκάς	Γεράσιμος	1903	
Φωκάς	Δημήτριος	1929	
Φωκάς - Κοσμετάτος	Μαρίνος	1933	
Φωτήλας	Βάσσος	1926	
Φωτήλας	Άγγελος	1928	
Φωτιάδης	Αλέξ.	1923	
Φωτιάδης	Θεοδόσιος	1924	
Φωτιάδης	Μιχ.	1924	
Φωτιάδης	Αντώνιος Φ.	1932	
Χαϊκιάλης	Τζων	1924	
Χαλικιόπουλος	Ιωάννης	1932	
Χαλκοκονδύλης	Σπυρ.	1877	
Χαλκοκονδύλης	Λ.	1878	
Χαλκοκονδύλης	Ιωάννης	1912	
Χαραλάμπης	Ανδρέας	1878	
Χαραλάμπης	Πάτροκλος	1883	
Χαραλάμπης	Αναστ.	1919	
Χαραμής	Σπήλιος	1924	
Χαραμής	Ιωάννης	1933	
Χαρίλαος	Εμμανουήλ	1875	Ιδρυτικό μέλος, Σύμβουλος
Χαρίλαος	Επαμ.	1908	
Χαρίλαος	Λύσσανδρος	1914	
Χαριλάου	Πέτρος	1881	
Χαρισιάδης	Αθανάσιος	1932	
Χαρισιάδης	Στέφανος	1932	
Χαριτάκης	Γεώργιος	1913	
Χαριτάκης	Θεμιστοκλής	1915	
Χαροκόπος	Παναγιώτης	1900	
Χαροκόπος	Νικόλαος	1934	
Χαροκόπος	Παναγής	1939	
Χαρτ	Ευτύχιος	1933	
Χαρτουλάρης	Αναστάσιος	1939	
Χατζηανάργυρος	Νικ.	1877	
Χατζηανέστης	Γεώργιος	1916	
Χατζηαργύρης	Απόστολος	1913	
Χατζηαργύρης	Όθων	1916	
Χατζηαργύρης	Δημήτριος	1937	
Χατζηαργύρης	Αργύριος	1938	
Χατζηδάκης	Αγησίλαος	1931	
Χατζηδημητρίου	Δημ.	1878	
Χατζηδημητρίου	Λεων.	1907	
Χατζηδημητρίου	Φίλιππος	1909	
Χατζηκυριάκος	Αλ.	1907	
Χατζηκυριάκος	Ανδρέας	1916	
Χατζηκυριάκος	Γεώργιος	1918	
Χατζηκυριάκος	Νικόλαος	1935	
Χατζηκυριάκος	Σπυρίδων	1935	
Χατζηλάζαρος	Δημοσθένης	1900	
Χατζηλάζαρος	Κλέων	1914	
Χατζηλάζαρος	Ξενοφών	1914	
Χατζηλάζαρος	Φιλώτας	1940	
Χατζηπέτρος	Ευθύμιος	1880	

Χατζηπέτρος	Χρ.	1898	
Χατζηπέτρος	Κωνσταντίνος	1903	
Χατζόπουλος	Ιωάννης	1898	
Χατζόπουλος	Γεώργιος	1909	
Χέλμης	Δημήτριος	1933	
Χέλμης	Δημήτριος Άγγ.	1934	
Χιτζανίδης	Ηλίας	1931	
Χοϊδάς	Γεώργιος	1897	
Χρηστίδης	Αθανάσιος	1925	
Χρηστοζήσης	Θωμάς	1931	
Χρουσάκης	Ιωάννης	1913	
Χρυσάφης	Γεώργιος	1923	
Χρυσοβελώνης	Ζαννής	1938	
Χωρέμης	Ι.	1877	
Χωρέμης	Αλέξανδρος	1913	
Χωρέμης	Κωνσταντίνος	1923	
Χωρέμης	Αλέξ.	1923	Αντιπρόεδρος
Ψάλτης	Ιάκωβος	1896	
Ψαρούδας	Ελευθέριος	1902	
Ψαρούδας	Ιωάννης	1902	
Ψιακής	Γεώργιος	1920	
Ψύχας	Έκτωρ	1879	
Ψύχας	Στέφανος	1875	Ιδρυτικό μέλος, Σύμβουλος
Ψύχας	Θησεύς	1882	
Ψύχας	Στ.	1882	
Ψύχας	Γεώργιος	1883	
Ψύχας	Παντελής	1896	
Ψύχας	Αντώνιος	1909	

ΠΗΓΕΣ

I. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ

Αρχεία

Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (ΙΑΕΤΕ)

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ)

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

Αρχείο Πρωτοδικείου Αθηνών – Τμήμα Σωματείων / Συλλόγων

II. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ

Καταστατικά, κανονισμοί συλλόγων

Αθηναϊκή Λέσχη, Κανονισμός της Αιθούσης του Εκαρτέ, Εν Αθήναις, Τυπογραφείον της Β. Αυλής Α. Ραφτάνη, 1919.

Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν – Εσωτερικός Κανονισμός, Εν Αθήναις 1929.

Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν – Εσωτερικός Κανονισμός, Εν Αθήναις 1915.

Αθηναϊκή Λέσχη, Καταστατικόν, Εν Αθήναις 1934.

Άρθρα του Καταστατικού της Αθηναϊκής Λέσχης ως τροποποιήθησαν, ΦΕΚ Α', 31.5. 1912.

Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Ν. Γ. Πάσσαρη, 1878.

Κανονισμός της Αθηναϊκής Λέσχης, εν Αθήναις Τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας», 1875.

Κανονισμός της Ελληνικής Λέσχης εν Σμύρνη, 1898.

Κανονισμός της εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικής Λέσχης Βυζάντιον, εν Κωνσταντινουπόλει Τύποις Ε. Ι. Λαζαρίδου 1862.

Καταστατικόν της Αθηναϊκής Λέσχης 1954.
Καταστατικόν της Αθηναϊκής Λέσχης, ΦΕΚ Β', 28.03.1898.
Καταστατικόν του Ομίλου των Φιλόπλων, ΦΕΚ Γ', 13.4.1895.
Καταστατικόν του Πατριωτικού Συνδέσμου εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Π. Α. Πετράκου.
Καταστατικόν, Λέσχη Επιστημόνων, Αθήνα 1916.
Καταστατικόν, Λέσχη Επιστημόνων, Αθήνα 1919.
Λέσχη «Ελλάς», Σωματείου Ανεγνωρισμένου, Καταστατικόν, Εν Ερμουπόλει Σύρου, εκ του Τυπολιθογραφείου Νικολάου Φρέρη, 1922.

ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

ΒΟΒΟΛΙΝΗΣ Κ. Α., *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν*, Αθήνα, εκδ. Βιομηχανικής Επιθεωρήσεως, τ. Α'-Στ', 1958 – 1963.
ΔΩΡΑ ΚΟΜΙΝΗ – ΔΙΑΛΕΤΗ / ΕΥΓΕΝΙΟΣ ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ (επιμ.), *Λεξικό Ελλήνων Καλλιτεχνών: Ζωγράφοι, Γλύπτες, Χαράκτες, 16^{ος} – 20^{ός} αιώνας*, τόμοι 4, Μέλισσα, Αθήνα 1997.
Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, 24 τόμοι, εκδ. Π. Γ. Μακρής / Πυρσός, 1924 – 1927.
Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια, Λεξικόν, τ. Β', Έκδοσις Μεγάλης Στρατιωτικής και Ναυτικής Εγκυκλοπαίδειας, Αθήναι, χ.χ.[1927].
Ιγγλέσης Γ. Ν. , *Οδηγός της Αθήνας*, (σειρά εκδόσεων για τα έτη 1900 – 40).
Who 's who in Greece, εκδ. Athens News, Αθήνα 1959.
Ελληνικό Who 's who, 1962, Βιογραφικόν Λεξικόν Προσωπικότητων.
Ελληνικό Who 's who, 1965, Βιογραφικόν Λεξικόν Προσωπικότητων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BLUMIN M. STUART, *The Emergence of the Middle Class. Social Experience in the American City, 1760 – 1900*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, 1989.

CLARK PETER, *British Clubs and Societies 1580 – 1800, The Origins of an Associational World*, Oxford University Press, 2001².

DAVIDOFF L. –HALL C., *Family Fortunes. Men and Women of the English Middle Classe, 1780 – 1850*, Σικάγο, 1987.

EISENBERG CHRISTIANE, «Working-Class and Middle-Classe Associations: An Anglo-German Comparison, 1820 – 1870» στο J. KOCKA / A. MITCHELL (επιμ.), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, Berg, Λονδίνο 1993, σ. 151 – 178.

FREVERT UTE, «Honor and Middle-Class Culture: the History of Duel in England and Germany», στο J. KOCKA / A. MITCHELL (επιμ.), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, Berg, Λονδίνο 1993, σ. 207 – 240.

KOCKA JÜRGEN, «The European Pattern and the German Case» στο J. KOCKA / A. MITCHELL (επιμ.), *Bourgeois Society in Nineteenth-Century Europe*, Berg, Λονδίνο 1993, σ. 3 – 39.

LOWERSON JOHN, *Sport and the English Middle Classes, 1870 – 1914*, Manchester University Press, Μάντσεστερ και Νέα Υόρκη 1988.

MORRIS J. R., «Voluntary Societies and British Urban Elites, 1780 – 1850: an Analysis», *Historical Journal* 26 (1983), σ. 95 – 118.

NYE A. ROBERT, «Honor Codes in Modern France. A Historical Anthropology», *Ethnologia Europaea* 21 (1991), σ. 5 – 19.

ROTUNDO ANTHONY, «Body and Soul: Changing Ideals of American Middle – Class Manhood, 1770 – 1920», *Journal of Social History* 16 (Φθιν. 1983), σ. 23 – 38.

STORY RONALD, «Class and Culture in Boston: the Athenaeum, 1807 – 1860», *American Quarterly* 27/2 (Μάιος 1975), σ. 178 – 199.

TOSH JOHN, *A Man's Place. Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*, Yale University Press, Λονδίνο 1999.

ΑΒΔΕΛΑ ΕΦΗ, *Δημόσιοι Υπάλληλοι Γένους Θηλυκού. Καταμερισμός της Εργασίας κατά Φύλα στον Δημόσιο Τομέα, 1908 – 1955*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990.

[ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ / ΦΕΝΕΡΛΗ ΑΓΓΕΛΙΚΗ], *Ερμούπολη – Σύρος. Ιστορικό Οδοιπορικό*, Ολκός, Αθήνα 1999.

ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, «Βιομηχανία» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Οι Απαρχές*, Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 173 – 222.

ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, «Οι Μηχανικοί και η Βιομηχανία. Μια Αποτυχημένη Συνάντηση» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 – 1940*, Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 269 – 293.

ΑΙΓΕΙΑΛΙΔΗΣ Ν. ΓΕΩΡΓΙΟΣ, *Το Χρονικό της Αθηναϊκής Λέσχης. Η Ιστορία ενός Κοινωνικοπολιτιστικού Σωματείου μέσα σ' έναν αιώνα (1875 – 1975)*, Αθήνα 1975.

ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΙΑ, *Μικρά Ασία 19^{ος} – 1919. Οι Ελληνορθόδοξες Κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμών στο Ελληνικό Έθνος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1997.

Άπαντα Σουρή, Πρόλογος – αναλύσεις ΈΛΛΗΣ ΑΛΕΞΙΟΥ, *Ιστορικές Εκδόσεις Λογοτεχνίας*, τ. Γ', χ.τ., χ.χ.

ΒΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ ΑΛΙΚΗ, *Οι Έλληνες Κεφαλαιούχοι 1900 – 1940. Κοινωνική και Οικονομική Προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.

ΒΑΡΔΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, «Πολιτευόμενοι Στρατιωτικοί στην Ελλάδα στα Τέλη του 19^{ου} Αιώνα», *Μνήμων* 8 (1980-82), σ. 47-63.

ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ Ν. ΙΩΑΝΝΗΣ, «Τα εις της Ξιφασκίας Αγαθά», στο Κ. Μ. ΚΑΤΣΑΡΑΣ (επιμ.), *Η Ελλάς κατά τους Διεθνείς Ολυμπιακούς Αγώνες 1906*, Αθήνα 1906.

ΓΙΑΝΝΙΤΣΙΩΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, *Η Διαμόρφωση της Αστικής Τάξης του Πειραιά 1860 – 1909*, Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή / Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2000.

ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Ν. ΓΙΑΝΝΗΣ, «*Η Ευγενής μας Τύφλωσις...*». *Εξωτερική Πολιτική και «Εθνικά Θέματα» από την Ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2001³.

ΔΕΡΤΙΛΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, *Το Ζήτημα των Τραπεζών (1871 – 1873). Οικονομική και Πολιτική Διαμάχη στην Ελλάδα του ΙΘ' Αιώνα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989².

ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ ΧΑΡΗΣ, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19^ο αιώνα. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861 – 1922*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΒΑΣΩ, «Φιλανθρωπία και Πόλη. Ορφανοί και Άστεγοι Παιδες στον Πειραιά γύρω στο 1875», *Μνήμων* 14 (1992), σ. 71 – 90.

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΒΑΣΩ, «Οι Γιατροί Απέναντι στο Κοινωνικό Ζήτημα. Ο Αντιφυματικός Αγώνας στις Αρχές του 20^{ου} Αιώνα (1901 – 1926)», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 110 – 178.

ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ ΑΛΕΚΟΣ, «Πρόχειροι Πατριώται". Ο Σωματικός Πολιτισμός της Γυμναστικής και των Αγώνων στην Ελλάδα του 19^{ου} Αιώνα», *Δοκίμης* 11-12 (Άνοιξη 2003), σ. 269 - 313.

ΚΟΣΚΑ JÜRGEN, «Το Ευρωπαϊκό Πρότυπο και η Γερμανική Περίπτωση» στο *Αναζητήσεις της Νεότερης Γερμανόφωνης Ιστοριογραφίας*, Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε. / Μνήμων, 2000, σ. 129 – 236.

ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ, *Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι Θεραπευτές τους. Φτώχεια και Φιλανθρωπία στην Ελληνική Πρωτεύουσα τον 19^ο Αιώνα*, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2000.

ΚΟΥΛΟΥΡΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, *Αθλητισμός και Όψεις της Αστικής Κοινωνικότητας, Γυμναστικά και Αθλητικά Σωματεία 1870 – 1922*, Αθήνα, ΙΑΕΝ / ΚΝΕ, 1997.

ΚΟΥΛΟΥΡΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, «Η Ώρα του Σώματος. Αθλητισμός, Άσκηση και Ψυχαγωγία στο Ελληνικό Κράτος (1870-1922)», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Οι Χρόνοι της Ιστορίας. Για μια Ιστορία της Παιδικής Ηλικίας και της Νεότητας*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1988, σ. 273 – 286.

Λεύκωμα επί τη Πεντηκονταετηρίδι της Σ.· ΣΤ.· «Πυθαγόρου» (1881 – 1931). Τεκτόνων Έργα και Ημέραι, Εν Αθήναις μεσοούντος Θαρρηλιώνος, 1931.

ΜΑΜΩΝΗ ΚΥΡΙΑΚΗ, «Εισαγωγή στην Ιστορία των Συλλόγων Κωνσταντινουπόλεως (1861 – 1922)», *Μνημοσύνη* 11 (1988 – 1990), σ. 211 – 234.

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «Οι Πόλεμοι» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα*, Α2, Βιβλιόραμα, σ. 149 – 187.

MARSHALL T. H.– BOYD-MORE T., *Ιδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, Gutenberg, Αθήνα 2001.

- ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΓΕΝΙΟΣ, «Εικαστικές Τέχνες», στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα*, Α2, Βιβλιόραμα, σ. 311 – 351.
- ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΓΕΝΙΟΣ, *Η Συμμετοχή της Ελλάδας στην Μπιεννάλε της Βενετίας, 1934 – 1940*, Διδακτορική διατριβή, τόμ. Α', Ρέθυμνο 1996, σ. 115 – 7.
- ΜΗΤΣΑΚΗΣ ΜΙΧΑΗΛ, *Πεζογραφήματα*, Νεφέλη, Αθήνα 1988.
- ΜΟΛΧΟ ΡΕΝΑ, «Le Cercle de Salonique 1873 – 1958, Λέσχη Θεσσαλονικέων: Συμβολή στη Μελέτη της Αστικής Τάξης της Θεσσαλονίκης», *Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού. Οι Εβραίοι στον Ελληνικό Χώρο. Ζητήματα Ιστορίας στη Μακρά Διάρκεια, Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 23 – 24 Νοεμβρίου 1991*, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995, σ. 103 – 127.
- ΜΠΑΦΟΥΝΗΣ Γ., «Γάμοι στην Ερμούπολη (1845 – 1853). Δημογραφικά φαινόμενα μιας μοντέρνας πόλης του ελληνικού 19^{ου} αιώνα», *Μνήμων* 9 (1984), σ. 211 – 45.
- ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΟΥ Φ. Κ., *Η Αθηναϊκή Λέσχη 1875 – 2000. Εκατόν Εικοσιπέντε Χρόνια Κοινωνικο-πολιτιστικής Δραστηριότητας*, Αθήνα 2001.
- ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ ΣΤΡΑΤΗΣ, «Η Εκπαίδευση στο Ελληνικό Κράτος», στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Οι απαρχές*, Α2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 189 – 281.
- ΜΠΟΧΩΤΗΣ ΘΑΝΑΣΗΣ, «Εσωτερική Πολιτική» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα*, Α2, Βιβλιόραμα, σ. 37 – 105.
- ΞΕΝΟΣ Κ. Γ., *Η Μονομαχία και το Δίκαιον. Μελέτη*, Εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου της Ενώσεως, 1882.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ΛΕΥΤΕΡΗΣ, *Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι*, Αθήνα 1982.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗ ΛΥΔΙΑ, «Τοσούτοι Οξύφωνοι Αλέκτορες Αναφωνούντες Τρηγορείτε»: οι Ελληνικοί Πολιτιστικοί Σύλλογοι τον 19^ο Αιώνα», *Ιστορικά* 27 (Δεκ. 1997), σ. 303 – 322.

ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΕΥΘΥΜΙΟΣ, «Ο Κόσμος του Καφενείου. Ταυτότητα και Ανταλλαγή στον Ανδρικό Συμποσιασμό», στο ΕΥΘ. ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ – Θ. ΠΑΡΑΔΕΛΛΗΣ (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα, Καστανιώτης – Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 1992, σ. 209 – 250.

ΠΕΡΑΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ 33^ο, «Τί Επιδιώκει ο Ελευθεροτεκτονισμός», *Πυθαγόρας /Γνώμων*, τχ. 8 – 9 (Αύγουστος – Σεπτέμβριος 1934), σ. 193 – 196.

ΠΕΤΡΟΣ ΠΙΖΑΝΙΑΣ, *Μισθοί και Εισοδήματα στην Ελλάδα (1842 – 1923). Το Παράδειγμα των Υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985.

ΠΥΡΓΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, *Οπλομαχητική. Ξιφασκία και Σπαθασκία*, Αθήνα 1872.

ΡΑΠΤΗΣ ΚΩΣΤΑΣ, «Αστικές Τάξεις και Αστικότητα στην Ευρώπη, 1789 – 1914: Προσανατολισμοί της Σύγχρονης Ιστοριογραφίας», *Μνήμων* 20 (1998), σ. 211-43.

[ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ Α. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ], *Η Αθηναϊκή Λέσχη 1875 – 1975. Αναμνηστικό τεύχος στην εκατονταετηρίδα της Αθηναϊκής Λέσχης*, Αθήνα 1975.

ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ, *Η Αθήνα του περασμένου αιώνα (1830 – 1900)*, χ.ε., Αθήνα 1963.

ΣΕΝΕΤ ΡΙΤΣΑΡΝΤ, *Η Τυραννία της Οικειότητας. Ο Δημόσιος και ο Ιδιωτικός Χώρος στον Δυτικό Πολιτισμό*, Νεφέλη, Αθήνα 1999.

ΣΚΑΛΤΣΑ ΜΑΤΟΥΛΑ, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*, [χ. ε.], Θεσσαλονίκη 1983.

ΣΚΟΠΕΤΕΑ ΈΛΛΗ, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του Εθνικού Προβλήματος στην Ελλάδα (1830 – 1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.

ΣΥΓΓΡΟΣ ΑΝΔΡΕΑΣ, *Απομνημονεύματα*, βιβλίο δεύτερο, τόμοι Β', Γ', ΆΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ – ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ (επιμ.), Εστία, Αθήνα 1998.

ΤΡΑΥΛΟΣ Ι. –ΚΟΚΚΟΥ Α., *Ερμούπολη, Έκδοση Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα 1980.

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, *Κράτος, Κοινωνία, εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ «*Επί τίνι λόγω αποστερείν αυτήν ψήφου; Καθολική Ανδρική Ψηφοφορία και Αποκλεισμός των Γυναικών από την Πολιτική στην Ελλάδα του 19^{ου} Αιώνα*», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 180 – 191.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ ΧΡΗΣΤΟΣ, «*Εισαγωγή*» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα, 1900 – 1922: Οι Απαρχές*, Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 9 – 39.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ ΧΡΗΣΤΟΣ, «*Κοινοβούλιο και Δικτατορία*» στο ΧΡ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού Αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922 - 1940*, Β2, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003, σ. 39 – 123.

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ ΧΡΗΣΤΟΣ, *Η Γηραιά Σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελληνική Οικονομία, 1830 – 1940*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1993.

ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ Δ. Θ., *Μονομαχητική*, χ.ε., Αθήνα 1891.